

BROWN BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192918

UNIVERSAL
LIBRARY

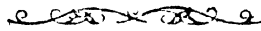
बुद्धसोसायटी, मुंबई.

पाली वाङ्मयांतील

तेरा

भिक्षुणी-रत्ने

(भगवन् गौतमबुद्धाच्या काळात आपापल्या विशिष्ट गुणाने अप्रत्यान
मिळविलेल्या तेरा भिक्षुणींचीं चरित्रे.)

लेखकः —

नारायण केशव भागवत, एम्. ए.

(सेंट जेवियर कॉलेजांतील पाली, संस्कृत व मराठी भाषांचे अध्यापक, मुंबई
विश्वविद्यालयांतील पाली शाखेचे प्रतिनिधी, पंडित भगवानलाल इन्द्राची
लेक्चरर (१९२१--१९२२) आणि युनिव्हर्सिटी रीसर्च स्कॉलर.

प्रथमावृत्ति.

मुद्रकः—रा. रा. महादेव सखाराम दाते खेडकर वैद्य, यांनी आपल्या
वैद्यकपत्रिका छापखान्यांत, शनिवार पेठ, घ. नं. १२१ पुणे, येथे छापिले,

व

प्रकाशकः—प्रो. नारायण केशव भागवत एम्. ए. यांनी शनिवार पेठ,
घ. नं. ५२८ मेहुणपुरा, पुणे, येथे प्रसिद्ध केले.

प्रकाशकाने सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत.

सदर पुस्तकाचे भाषांतर किंवा रूपांतर करण्याचा हक्क ग्रंथकर्त्याने राखून ठेवला आहे.

अर्पणपत्रिका.

माझे सन्मान्य, सुशील व उदार मित्र

आणि

भगवान् बुद्धाचे एकनिष्ठ

व

प्रेमळ भक्त

डॉ. अनतराव एल् ऊर्फ अण्णासाहेब नायर

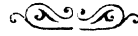
यांस

मित्रप्रेमाची खूण म्हणून हे पुस्तक

अर्पण केलें आहे.

प्रण्यकार.

अनुक्रमणिका

संक्षिप्त अक्षरांचा खुलासा.

प्रस्तावना.

उपोद्घात

रत्न १ लें	महाप्रजापति गौतमी	...	...	१
रत्न २ रें	क्षेमा	...	...	१६
रत्न ३ रें	उत्पलवर्णा	...	...	२८
रत्न ४ थें	पटाचारा	...	...	४६
रत्न ५ वें	धर्मदिक्षा	...	...	५८
रत्न ६ वें	नन्दा (सुंदरी नन्दा)	...	...	६८
रत्न ७ वें	सोणा	...	...	७७
रत्न ८ वें	सकुला	...	...	८५
रत्न ९ वें	भद्रा कुण्डलकेशा	...	...	९०
रत्न १० वें	भद्रा कापिला	...	...	१०६
रत्न ११ वें	भद्रा काञ्चना	...	...	११३
रत्न १२ वें	कृशागौतमी	...	...	१२०
रत्न १३ वें	शृगालकमाता	...	...	१३०

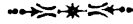
शुद्धिपत्र.

संक्षिप्त अक्षरांचा खुलासा.

- 1: P. T. S. Pali Text Society.
- 2: Burmese Edition: Pali Text printed in Burmese Characters.
- 3: Hewavitarane Edition:—Edition printed in Ceylon by Dr. C. A. Hewavitarane.

प्रस्तावना.

मुंबईस नुकत्याच स्थापन झालेल्या बुद्ध सोसायटीत काम करीत असतांना, महाराष्ट्रांतील आपल्या बांधवास बौद्ध धर्मींची कांही तरी माहिती करून घ्यावी, अशी इच्छा माझ्या मनांत उत्पन्न झाली. पालीवाङ्मयाचें परिशीलन करीत असतांना भगवान् बुद्धाच्या श्राविकांनीं बुद्धाच्या धर्मप्रसारणेचे कामीं केवढा भाग घेतला, ह्या प्रश्नाचा विचार करीत असतांना, अशा श्राविकांचो चरित्रें महाराष्ट्र बंधूसाठीं-पण मुख्यतः भगिनी-वर्गासाठीं लिहावीत-अशा प्रेरणा माझे मनात उभटून झाली; व यांच्या बुद्धजयंतीच्या सुमुहूर्तावर-देशाख शुद्ध पौर्णिमेस-हें पुस्तक बाहेर पडावें, या इराद्यानें कामास सुरवात करून फेब्रुवारीचें अखेरीस हें लेखनकार्य संपाविलें.

पण छपाईची अडचण दत्त म्हणून उभी राहिली ! मुंबईच्या छापखानेवाल्यांस तर सवडच नाही; तेव्हा निराश होण्याचा प्रसंग येतो कीं काय, अशी धास्ती वाटूं लागली. पण माझे सन्मान्य मित्र डॉ. अण्णासाहेब नायर यांच्या प्रोत्साहनानें मी पुण्यास आलों; व निरनिराळ्या छापखान्यात खेपा घातल्या.

शेवटी, “वैद्यकपत्रिके” चे मालक श्रायुत माधवराव दाते, यांनीं तें काम अंगावर घेतलें व कामास सुरवात केली; पण मध्यंतरीं विघ्न उत्पन्न होऊन योजलेल्या दिवशीं पुस्तक बाहेर पडत नाही, अशी पूर्ण निराशा झाली. पण श्रायुत दाते यांचा विश्वास मात्र दाडगा होय ! त्यांच्या आत्मविश्वासाचें फल म्हणजे आजच्या दिवशीं “भिक्षुणी-रत्ने” बाहेर पडणें, हें होय. तेव्हां प्रथम त्यांचे आभार मानणें अत्यन्त आवश्यक आहे. तसेंच माझे पुस्तकाची हस्तलिखित प्रत मी टाणें येथील जनरल एज्युकेशन सोसायटीचे हायस्कुलांतील संस्कृत शिक्षक श्रायुत शंकरराव घेसास यांना दाखविली व त्यांनीं मला भाषेसंबंधी उपयुक्त सूचना केल्या, याबद्दल मी त्यांचाहि आभारी आहे.

महाराष्ट्रांतील माझ्या भगिनीवर्गाला आपल्या गौतमकालीन भगिनींचो चरित्रें वाचून समाजसेवा करण्याची व स्वार्थी विचाराना रजा देऊन उत्तम गृहिणी व उत्तम समाजशिक्षक होण्याची स्फूर्ति झाली, तरी माझे कर्तव्य मी बजाविलें, याबद्दल मला समाधान वाटेल. माझ्या भगिनींना प्रव्रज्या घेऊन संसाराचा त्याग करण्याचें कारण नाही; तर संसारांत राहूनहि भिक्षुणीचें उदात्त ध्येय व्यवहारांत आणणें, हेंच त्यांचें श्रुत कर्तव्य होय.

भगवान् गौतमबुद्ध म्हणजे कोणी परकी होते, अशी भावना अलिकडच्या सुक्षिप्त वर्गाने तरी सोडून द्यावी. गौतमाचा धर्म म्हणजे दुःखाविमोचनाचा एक मार्ग आहे, हे एकदां कळले म्हणजे तो मार्ग कोणत्याहि पंथाच्या, धर्माच्या, किंवा राष्ट्राच्या माणसाने अनुसरण्यास हरकत नाही.

शेवटी, आजच्या या बुद्धजयंतीच्या दिवशी त्याच्याच गाथेने सर्वांचे कल्याण चितून वाचकांना पुस्तक वाचण्याची विनंति करतो.

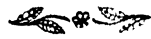
“ सब्बे सत्ता सब्बे पाणा सब्बे भूताच केवला ।

सब्बे भद्रानि पस्सन्तु मा किञ्चि पापमागमा ॥ १ ॥ ”

मेहुणपुरा, शनवार पेठ,)
पुणे शहर.)
ता. ३०-एप्रिल-१९२३.)

ना. के. भागवत.

उपोद्घात.

“ जितुके कांहीं आपणांसीं ठावें । तितुकें हळूहळू शिकवावें ।

शाहणे करुन सोडावे । बहुत जन ॥ ”

—शासबांध—१९. १०. १४.

प्रस्तुत ग्रंथाची रचना पालावाड्मयातील ग्रंथांवर केली आहे. पालावाडमय त्रिपिटक स्वरूपांत आहे. त्या पिटकांतील सुत्तपिटक म्हणून जो भाग आहे त्याचे पांच निकाय (सम्पद) आहेत. त्या निकायांपैकी “अंगुत्तर” निकायातील प्रथम संग्रहांत “एतदगम वग” म्हणून जो विभाग आहे, त्यातील पांचव्या प्यारिग्राफांत असे वाक्य आढळते. “एतदगमं भिक्खवे मम साविकानं भिक्खुगीनं !” “भिक्षूंनीं, माझ्या श्राविका-भिक्षुणींमध्ये ह्या अग्र आहेत” अशा वाक्याने आरंभ करून त्यांत तेरा भिक्षुणींच्या नांवांचा उल्लेख असून ज्या विशिष्ट गुणांत ती भिक्षुणी श्रेष्ठ आहे, त्याचा निर्देश केला आहे. या ग्रंथांत या शिवाय दुसरी माहिती दिलेली नाही; परंतु बुद्धघोषाचार्यांनी निकायांवर ज्या अटक्या (भाष्ये) लिहिल्या आहेत, त्यांपैकी अंगुत्तरनिकायांतील “मनोरथपूरणी” या नांवाच्या अर्थकथेत त्या भिक्षुणींचीं चरित्रें दिलेलीं असून त्यावरच प्रस्तुत ग्रंथांत भर दिलेला आहे. त्याप्रमाणेच “खुद्दीनकाय” म्हणून सुत्तपिटकाचा जो पांचवा निकाय आहे, त्यातील पंधरा किरकोळ पुस्तकांपैकी “थेरागाथा” म्हणून एक ग्रंथ आहे. या ग्रंथांत बौद्धस्थविराभिक्षुणींनी ज्या गाथा गाडलेल्या आहेत, त्यांचा संग्रह केलेला आहे. त्याची भाषा म्हणजे अत्यंत जुन्या पालीचा असा नमुना आहे. त्या ग्रंथावर धर्मपाल नांवाच्या कांचीपुरस्थ स्थविराने “परमत्थदीपनी” म्हणून जी टीका लिहिली आहे, त्यांतहि या तेरा भिक्षुणींचीं चरित्रें दिलेली आहेत. प्रस्तुत पुस्तकांत या दोहोंचाहि उपयोग केलेला आहे, हें वारंवार दिलेल्या टीपांवरून दिसून येईल. या शिवाय “धम्मपदअटक्या” म्हणून धम्मपद ग्रंथावरील अटक्या, व जातकांच्या अटक्येच्या आरंभी जोडलेल्या “निदानकथेचा” ही परामर्ष घेतला आहे. सारांश, हीं चरित्रें म्हणजे एका विशिष्ट पालीग्रंथाचे भाषांतर नसून शब्द तितक्या साधनांचा उपयोग करून घेऊन अधुनिक कल्पनांना विशेष जुळतीं होणारी अशीं चरित्रें रूपांतर स्वरूपांत दिलेली आहेत.

आपल्या महाराष्ट्रांत पालावाड्मयाचा पांचव्या असणारा विद्वान् वेदांवर मोजक्या-इतकेच आहेत. बुद्धधर्माची खरी माहिती करून घेण्याची इच्छा, आमच्या पंडितांना अद्याप झालेली नाही, असें दुःखानें म्हणावें लागतें. परंतु बुद्धधर्माचे सम्यग्ज्ञान करून घ्यावयाचें असेल, तर पालावाड्मयाचे अध्ययन अत्यंत आवश्यक आहे, पालावाड्मय म्हणू-

जें स्थविरवाद पंथाचें—ज्यास हीनयान असें नांव आहे—निदर्शक आहे; आणि बौद्ध संस्कृतवाङ्मय महायानपंथाचें निदर्शक आहे. हिंदुस्थानांतील संस्कृत पंडितांना भाषा सौकर्यामुळे बौद्ध-संस्कृत-वाङ्मयच-अध्ययन करण्याची इच्छा होऊन, जरी तेबद्दल त्यांनी अभ्यास केला, तरी त्या योगानें गौतमाच्या धर्माचें यथार्थ स्वरूप त्यांना आकलन करून घेतां येणार नाहीं. पाश्चात्य भाषाशास्त्रविशारदांनी व भाषेचा इतिहास लिहिणाऱ्या पंडितांनी असे सिद्ध केलें आहे की, पालीवाङ्मय हें जुनें असून, महायानपंथाचा जेव्हां उदय झाला, तेव्हां हें बहुतेक वाङ्मय संस्कृतांत रूपांतरित होऊन शिवाय त्यांत पुष्कळच भर पडलो. अशोकाच्या शिलालेखांच्या उद्गमनें पालीवाङ्मयाच्या कालासंबंधाच्या सर्व कल्पना विलक्षण रीतीने बदलल्या आहेत. पाटलीपुत्र शहरांत अशोकाच्या ३० इ.स.नापूर्वी २८६ त स्थविरवादपंथाची जी तिसरी संगीति भरली होती आणि ती जें बुद्धशासन संग्राहित झालें, तें अद्य पिढी सिलोन, बर्मा व सयाम या देशांत शुद्ध स्वरूपांत असणाऱ्या पालीवाङ्मयाहून भिन्न नसावें असा त्याचा निष्कर्ष आहे अशोकाच्या भावा येथील शिलालेखावरून पालीवाङ्मयाचा त्रिपिटकात्मक विभागणी ख्रिस्ती शतकापूर्वी ४९ हि होती हें सिद्ध होते याच सिद्धन्ताच्या पुष्ट्यर्थ सांची व बहुत येथील स्तूपांच्या भितीवर जी चित्रे कोरलेली आहेत व तेथें जे शिलालेख सांपडलेले आहेत, यांचाहि विचार करणें आवश्यक आहे. सांची येथील दानलेखांत उल्लेखिलेल्या “ पंचनेकायिक, पेटकी, धम्मकायिक, ” वगैरे शब्दांवरूनहि ख्रिस्ती शतकापूर्वी तिसऱ्याशतकातील मध्यार्धांत पालीपिटकवाङ्मय अधुनिक स्वरूपांत होतें, हें सिद्ध होतें. या सर्वांचा विचार करून डॉ. बुईट-निड्स या विद्वान् पंडितानें असे म्हणतलें आहे की, “ In fact, there must have existed—about the middle of the 3rd Century B. C.—a Buddhist Canon, at least as far as Sutta Pitaka is concerned, which can't have been very unlike our Pali canon. ” पुनः ते म्हणतात. “ The great mass of our Pali Tipitaka, on the whole, may not be so very different from the Magadhi Canon of the 3rd Century B. C. ”; आणि हेंच पालीवाङ्मय सिलोनमध्ये वट्टगामिनी राजाच्या कौरकीर्दीत अल्लविहार येथें तिसऱ्या संगीतीनंतर सुमारे १६० वर्षांनी लिहिलें गेलें. यावरून सुत्तपिटकाचा काल आमच्या वाचकांना ठाविण्यास बरें पडेल. ज्यावेळीं ही पालीपरंपरा अशोकाचा पुत्र महिन्द्र यानें सिलोनात नेली, त्याचवेळीं या पालीग्रंथांवर सिंहलीभाषेंत अर्थकथा करण्यांत आल्या. त्यांची नांवें “ महा, पच्चगिय आणि कुशन्दिय ” ही आहेत. या सिंहलीअर्थकथांचें पालीरूपांतर बुद्धशोषाचार्यांनीं सुमारे इ. स. ४३० मध्ये केलें. त्यावरून बुद्धशोषांची “ मनोरथ-पुरणी ” म्हणजे सिंहलीभाषेंतील अर्थकथेची पालीप्रतिकृति असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्यानंतर धर्मपालानेंहि “ परमत्थदीपनी ” व “ धम्मपदअर्थकथा ” हे पालीग्रंथ लिहिलेलें आहेत; व त्यानेंही अनुराधपुरांतील महाविहारांतील परंपरेचाच आश्रय करून आपलें ग्रंथ लिहिले असल्यामुळे त्यांचेहि पुराणत्व आपोआपच सिद्ध होतें.

अशारीतीनें कालदृष्ट्या पाळी प्रथांचा उद्वापोह केल्यानंतर प्रस्तुत पुस्तकातील प्रतिपाद्यविषयाकडे बळ. भगवान् गौतमबुद्धानें धर्मप्रसार करण्यास सुरवात केल्यानंतर त्या धर्माच्या सरळ, साध्या, बुद्धीस सहजपटणाऱ्या व आर्थलोकांच्या मूळपरंपरेस विशेष विशद नसणाऱ्या नैतिक तत्वांनी मोठमोठे विद्यासंपन्न, महानुभाव, धीरमति, संघाचार्य, आणि ब्रम्हचारी लोहचुंबकाप्रमाणें आकर्षिले जावेत, यांत आश्चर्यच नाही; कारण कर्मकांडाच्या बिलक्षण दडपणानं व त्यांतील मंद व कंटाळवाण्या मार्गांनीं तेहि विचारे कंटाळून गेले होते. त्यांचें जीवित म्हणजे ठशांत घालून ओतलेल्या पोलादाप्रमाणें झालेलें होतें. गौतमानें त्या त्यांच्या आयुष्यास निराळें वळण लावून दिलें. मानवाचें इतिकर्तव्य म्हणजे निव्वळ-परमार्थ संपादन करून स्वार्थी मोक्षसुखांत गर्क होणें हें नसून, त्याबरोबरच बहुजन-हित बहुजन-अनुकंपा, बहुजनसुख, देवांचा व मानवांचा फायदा, ह्याहि गोष्टी भिक्षुनें व भिक्षुणीनें अवश्यमेव पाहिल्या पाहिजेत, अशी गौतमाची आज्ञा आहे; एवढेंच नव्हे, तर आपणास बुद्धत्वाचा साक्षात्कार झाल्यावर त्यानेंहि आपल्या परिनिर्वाणापर्यंत हाच क्रम चालूं ठेवला होता. ह्या मानवीकर्तव्याच्या व्यापककल्पनेबरोबरच गौतमाच्या धर्मांत पुरुष व स्त्रिया यांच्या कर्तव्यांसाठीं सारखाच मान आहे, हेहि तत्त्व आपण विसरतां कामां नये. प्रस्तुत चरित्रें वाचली असतां ह्याचें बरोबर आकलन होईल बुद्धधर्माचें हे विशेष फार महत्त्वाची आहेत. आदर्शवती अशा हिंदुधर्मातील युवती व बौद्धधर्मातील त्यांच्या भगिनी यांच्यामधोल सद्दय व फरक ही पाहण्यासारखी आहेत. ह्या चरित्रावरून पुष्कळ गोष्टींचा बोध होण्यासारखा आहे. ज्या निरनिराळ्या परिस्थितींत सांगडून त्या भगिनी भिक्षुणींसघांत प्रविष्ट झाल्या आहेत त्यांची भिन्नता दिसून येते; त्याप्रमाणेंच परित्राजिका झाल्यावर कोणत्यामार्गाचा अवलंब करून भगिनींनीं अर्हतपदाची प्राप्ती करून घेतलां हेहि समजतें; ज्या हेतूंनीं प्रेरित होतात्या, भगिनींनीं संसाराचा न्यास करून जगतांचा संसार अंगीकृत केला ते हेतूहि किती भिन्न होते, हे कळून येतें. ख्रिस्तीधर्माच्या इतिहासाकडे पाहिले असतां ख्रिस्ताच्या सेविकांची चरित्रें व बौद्धभिक्षुणींची चरित्रें यांत पराकाष्ठेचें साम्य दृष्टीस पडतें व यावरून दिक व काल यांनी विभक्त झालेलें मानवा प्रजा कशी समानशीला, समानधर्मा, व समानरूपा आहे याचेंहि प्रत्यंतर मिळतें. अन्तु.

प्रत्येक चरित्राचे दोन भाग पाडलेले आहेत. पहिला भाग पौराणिकस्वरूपाचा आहे, तर दुसरा भाग ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचा आहे. पण या दोन्ही भागांवरून एक तत्त्व दृष्टीस पडतें; तें हें की, कोणत्याहि दृष्टीणीयस्थानाकरिता प्रथम उत्कटेच्छा धरली पाहिजे व ती बुद्ध किंवा बुद्धभावक यांच्यासमोर प्रथित केली पाहिजे. पुढें देणारे जन्म म्हणजे त्या इच्छेच्या पोषणार्थ लागणारी तयारी करणारे होत. मानवाची परिणति एका जन्मात होत नसून जन्मपरंपरा घेत गे असतांच ती होणें शक्य आहे, व ती परिणति पूर्ण झाली असतां इच्छा सफल होण्यास अगदी क्षुद्रक कारण सुद्धा पुरें होतें, हें तत्त्व या चरित्रावरून सिद्ध होतें.

या चरित्राचें महत्त्व सामाजिकदृष्ट्याहि फार मोठें आहे. या भगिनींच्या चरित्रांवरून स्त्रियांच्या स्वार्त्त्यासंबंधानें बराच उलगडा होतो. थोडक्यांत सांगायलाचें म्हणजे या भगिनी अधुनिके काळांतील पाश्चात्य स्त्रियांची बरोबरी करतात. व्यक्तिस्वातंत्र्य, पतीच्या बरोबरीनें हक्क असल्याची जाणीव, संसारात जशी दक्षता, तशी व्यवहारां तिह जागरूकता, गृहांतील साम्राज्यांत जसा अप्रतिहतसंचार, तसेंच समाजांतहि वावरण्यास योग्य स्वातंत्र्य, वगैरे गोष्टी या चरित्रावरून दृष्टीस पडतात. समाजांतील निरनिराळ्या पद्धती, तत्कालीन लोकांचे विचार व कल्पना, नक्षत्रे व चमत्कार यांवरील विश्वास, समाजाचें वर्गीकरण, विवाहपद्धति, लांच खाण्याची प्रवृत्ति, वगैरे संबधानें तत्कालीन समाजावर बराच प्रकाश पडतो. धार्मिक वावर्तीतहि धर्माची कल्पना, धार्मिकपंथ, अधार्मिक प्रवृत्ति, प्रत्येकबुद्धाचें अस्तित्व व त्याविषयीच्या कल्पना, वगैरेबरीहि प्रकाश पडतो. बुद्धाच्या सघातांल जीविताचें चित्र फारच मनोवैधक आहे. त्यांतील एकत्र राहणी, भिक्षुणीचें जीवनचरित्र, त्यांचें अध्ययन, त्यांच्यांत असणारी अधिकारी मंडळी, त्यांचें व श्रामणेरींचे संबंध, संघातील निरनिराळे समारंभ, समाधि व ध्यान यांच्याबद्दल तयारी, चीवर, पिण्डपात विहारवास, विहारांतील कर्तव्ये, वगैरे संघातील गोष्टी उत्तम शैलीनें समजून येतात. अर्हत्पद म्हणजे काय व त्यायोगानें चित्तविमुक्ति कशी साध्य होते, हेहि कळतें.

पालीआख्यानांचा विचार करण्यास लागणारी पुष्कळ साधनें यांत सांपडतात. गोष्ठ सांगण्याची चटकदार पद्धत, मधूनमधून दृग्गोचर होणारा विनोद, गांभीर्य, करुणरस, शांतरस, व मनोवृत्तीचें खेळ हेहि पाहण्यासारखे आहेत. उत्पलवर्णेची गोष्ठ म्हणजे उत्तम प्रकारची भपकेदार रंगांत उठविलेली कथाच आहे. यावरून गोष्टीचें वाङ्मयहि किती परिणताबस्थेला गेलें हांतें, याची कल्पना करता येते. पुराणांत दैवीअंश असल्यामुळे आख्यानाचें स्वारस्य नाहींस होतें, पण बौद्धधर्मांत दैवीअंशाचा भागच नसल्यामुळे तीं आख्यानें जास्त स्वाभाविक दिसतात.

शेषटी, या चरित्रांवरून दिसून येणारा असा एक विशेष सांगून हा उपोद्घात पुरा व.क. प्रस्तुत चरित्रांतील चित्रांवरून संसारापासून व्यावृत्ति हा बौद्धधर्मातील विशेष प्रमुखत्वानें जरी दृग्गोचर होतो तरी या निवृत्तीबरोबरच दुसराहि महत्त्वाचा एक विशेष पटाचारा, क्षेमा, कुण्डलकेशा, कौपिलानि भद्रा वगैरे भगिनींच्या चरित्रांवरून दृष्टीस पडतो. हिंदु धर्मातील निवृत्ति व बौद्धधर्मातील निवृत्ति या दोहोंत फार मोठें अंतर आहे. हिंदुधर्मातील वानप्रस्थाश्रम व संन्यासाश्रम हे निवृत्तिमार्गाचे निदर्शक आहेत व या दोन आश्रमांचा हेतु म्हणजे मानवानें जगताच्या भानगडोतून आपलें अंग पूर्णपणें काढून घेऊन आत्मोन्नास व मोक्षसाधन यांजकडे पूर्णलक्ष्य द्यावें, असाच आहे. बौद्धधर्मांतहि गृहस्थाश्रमांतून अनगार्यास्थित प्रवेश करण्याचा उपदेश प्रमुखत्वानें केला आहे व तदनुसार संघांत प्रवेश करणाऱ्या प्रत्येक मनुष्यास प्रथम प्रव्रज्या घ्यावी लागते व नंतर त्याचा संघांत प्रवेश होतो, व संघातील नियम पाळून निर्वाणपदवीस जावयाचें ध्येय साध्यापुर्वें असतें. या

गोष्टीवरून बौद्धधर्म म्हणजे निवृत्तिपर अशी समज मोठमोठ्या महाराष्ट्रास विद्वानांची-
हि झाली आहे. पण मळ पालाग्रंथावरून लिहिलेल्या या मिश्रुणीच्या चरित्रावरून हा
त्यांचा समज किती चुकीचा आहे, हे दिसून येईल. संसारापासून व्यावृत्ति म्हणजे निव्वळ
स्वार्थमोक्षार्थाची तयारी नसून, त्या मोक्षाच्या स्वात्काराबरोबरच जगाच्या संसारांत
पडण्याची तयारी-अर्थात् प्रवृत्तीच्या मार्गास आवश्यक लागणारी तयारी-असा तिचा
अर्थ होतो. संघात जाताना शपथ घेणे, त्रिरत्नांस शरण जाणे, दुःखाच्या नाशकरिता
ब्रह्मचर्याचरण करणे, म्हणजे सर्व मनोवृत्तीचा नाश करणे, त्या थंडावून टाकणे, त्याच्या-
तील नैतन्य घालवून टाकणे, त्या शक्ति निर्जीव करणे, असा याचा अर्थ नव्हे; तर त्या
गर्वाचा निराळ्याच मार्गात प्रवृत्ति करून देणे, त्यांना उदात्तपणा आणणे, त्यांची संकुचित
दृष्टि व्यापक करणे, मत्पुरुषाच्या आकाक्षाप्रमाणे परामिहितरत, सुखमय, निरामय, भैरी,
कृष्णा, व मुदिता या मनोवृत्तिप्रचुर अशा आकाक्षा स्थिररत करणे, असा या शपथांचा
अर्थ आहे. जरी संघातील शिस्त जरा कडक दिसली, तरी त्या शिस्तीबरोबरच पुढील
समाजसेवेचा अनामा भिक्षू किंवा मिश्रुणास भिरवावा लागे. शिवाय अर्हत्पदप्राप्तीनंतर
अर्हन्तास परार्थहित साधण्याचें कामी एक समाधानाची जागा आहे. ती म्हटली म्हणजे
त्याच्या कर्माचा विपाक होत नाही. व कर्मविपाकाचें भय न राहिल्याकारणानें व इतर
सर्व पाश तुटल्यामुळे, “ आपण स्वस्थ बसावे, किंवा अरण्यांत जाऊन राहावे, किंवा लोक-
संग्रह करू नये, ” अशी त्यास इच्छाच होणें अशक्य आहे; व म्हणूनच भगवान् बुद्धाच्या
श्राविका विश्वाशी आपले कोणतें नातें आहे, याचा साक्षात्कार करून घेऊन, त्या दयेच्या
देवी, मानवाच्या निरपेक्ष अशा भैरिणी आणि उज्वलनीतियुक्त अशा सद्भगिनी, आपले
कर्तव्य करवण्यास लागत. कुण्डलकेशेनें भागितल्याप्रमाणें (पृ. १०५—टीप पहा) राष्ट्र-
पिंडावर राहणाऱ्या भगिनी राष्ट्राला जागवीत होत्या. उपासकांचें अन्न खावयाचें म्हणजे
शरीरपोषणाकरिता किंवा अरण्यांत जाऊन राहण्याकरितां तें खावयाचें असा अर्थ नसून
“ कृणुमुक्त ” झाल्यावर राष्ट्रांत हिंडून समाजशिक्षकाचें पवित्र कार्य करावयाचें व याच-
करिता समाजाचें अन्न खावयाचें, असा गौतमाच्या आज्ञेचाच अर्थ होता व त्याच भावक
किंवा श्राविका तो समजून घेऊन आपल्या अर्हत्पदप्राप्तीनंतर जगतीतलावर हिंडून एशि-
याटिक तार्तरीसारख्या बोंगराळ प्रदेशांत जाऊनहि तेथील रानटी, क्रूर, व बहुतेक पाशवी-
स्थितीत असलेल्या जनतेला मानवीकोटीत आणण्याचें पवित्र कार्य करीत असत हे त्यांचे कार्य
हिंदुस्थानातील आमच्या बाधवाना जरी ठाऊक नसलें तरी फ्रेंच संशोधकांनीं तें जगताच्या
निदर्शनास आणलेलें आहे. बौद्धधर्मातील व्यावृत्तीचा हा विशेष लपवून ठेवण्याचा प्रयत्न
करण्याचें कांहीं एक कारण नाही. हिनयानपंथ काय किंवा महायानपंथ काय, दोघा-
नीहि हे प्रवृत्तिपर कार्य आपल्या शास्त्राच्या हुकमानुसार अव्याहत सुरू ठेवले होते, हे
आमच्या महाराष्ट्र बंधुभगिनींना अंशतः जरी कळलें, तरी आमच्या या श्रमाचें सार्थक
झालें, असें आम्ही समजूं.

भद्राकक्षाना (यशोधरा)

(गौतमबुद्धाची पत्नी) राहुळप्रव्रज्यनंतर पृ. ११८.

रत्न १ लें.

महाप्रजापति गौतमी.*

(१)

पूर्वबुद्धकालीन-चरित्र.

फा रच प्राचीन काळची गोष्ट. त्या युगांत पद्मोत्तर बुद्ध उदयास आलेला होता. आतां जरी हिंदुस्थानच्या नकाशांत हंसवती नांवाचें शहर आपणास सांपडावयाचें नाहीं, तरी त्या काळीं मात्र ती नगरी अस्तित्वांत असून फार समृद्ध, अशी तिची ख्याति होती. त्या काळच्या मानानें हंसवतीचा व्यापार व उद्योगधंदाहि बराच जोराचा असला पाहिजे. त्या शहरांत एका आर्यकुलांत महाप्रजापति पूर्वजन्मास आलेली होती. पद्मोत्तर बुद्ध धर्मोपदेश करीत असतांना तिनें तो ऐकला होता;

* महाप्रजापति गौतमीः—(पालि—महापजापती गोतमी) प्रस्तुत चरित्रांत दोन्हीही नांवांचा उपयोग केला आहे. तीं नांवें एकच व्याक्ति दर्शवितात.

१: पद्मोत्तर बुद्धः—बौद्धधर्मांत गौतम बुद्धाच्या पूर्वी चोवीस बुद्ध होऊन गेले, असें सांगितलें आहे. जेव्हां धर्माची अनास्था होऊन धर्मचक्र थंडावतें, तेव्हां त्यास चालना देण्याकरितां बुद्ध उत्पन्न होतो. कांहीं कांहीं कल्पांत तर चार चार बुद्ध निर्माण होतात; तर कांहींत एकच उत्पन्न होतो. दीर्घक बुद्ध हा पहिला बुद्ध असें मानतात. त्यापासून दहावा बुद्ध पद्मोत्तर बुद्ध होय. हा नारदबुद्धानंतर आला. त्याच्या काळांत पाखंडवादी नव्हते. सर्व देवमनुष्यें एकट्या बुद्धासच शरण गेलेलीं होती. त्याची राजधानी हंसवती, पिता आनंद, माता सुजाता, देवल आणि सुजात हे अग्रश्रावक, सुमन हा उपस्थायक, अमिता व असमा या अग्रश्राविका, शालवृक्षाखालीं त्यास ज्ञान प्राप्त झालें, वगैरे माहिती या बुद्धासंबंधानें सांपडते. (जातकठकथा—निदानकथा—प्रो. कोसंबीकृत आवृत्ति, सन १९१५, पृष्ठ, ४८ § ५६)

आणि त्या शास्त्र्याने आपल्या भिक्षुणीपैकीं एका ज्ञानसंपन्न व अनुभवी भिक्षुणीला आपल्या भिक्षुणीसंघांत अग्रस्थान दिलें, असें जेव्हां तिने पाहिलें, तेव्हां आपणासहि तें महनीय स्थान प्राप्त व्हावें, अशी तिने उत्कटेच्छा धरली. आपलें सर्व आयुष्य दानधर्म करण्यांत घालवून, शिक्षा-पदांचें—बुद्धानें घालून दिलेल्या नियमांचें—परिपालन करून, शील संपादून व उपवसथं नियमानें पाळून तिने आपलें आयुष्य घालविलें.

काळ व पाण्याचा ओघ कोणाकरतांहि थांबत नाहींत, असें म्हणतात. मानवाची इच्छा असो किंवा नसो, काळ हा एकसारखा पुढें चाललाच आहे. तर आमच्या त्या 'आर्थिकन्यक्रेच्या बाबतींत त्यास अपवाद कसा येईल ? फार दीर्घ कालावाधि लोटला. १०० कल्पे लोटली ! त्या अनंतकाळांत तिने कितीएक जन्म घेतले ! जननमरणाच्या फेऱ्यांत किती तरी वेळां ती सांपडली ! पण त्यायोगानें जी परिणति होते, तीपासून तिचा अपूर्व फायदा झाला. पुण्यसंस्कारांची वृद्धि झाली, अपुण्य संस्कारांचा क्षय होत चालला व वाराणसी नगरांत ५०० दासींची दासीनायिका [ज्येष्ठिका] म्हणून ती जन्मास आली. फारशा उच्च कुलांत जरी तिचा जन्म झाला नव्हता, तरी तिच्या आत्म्याची उन्नति

१: पालीशब्द—“ अधिकारकम्म. ”

३: यांस “ पञ्चसील ” किंवा “ अट्ठंगसील ” असेंहि नांव आहे. (१) प्राणघात न करणें, (२) चोरी न करणें (३) अन्नमहर्च्य न करणें. (४) खोटें न बोलणें. (५) मद्यादि मादक पदार्थांचें सेवन न करणें—ह्या पांच नियमांस पञ्चसील असें म्हणतात. -

याच पांच नियमांत आणखी तीन नियम मिळविले म्हणजे आठ नियम किंवा अट्ठंगसील होतें. ते तीन नियम म्हणजे (१) मध्याह्नानंतर न जेवणें, (२) नृत्यगातादि व पाहणें व ऐकणें आणि गन्धमाल्यादि पदार्थ धारण न करणें, (३) उंच आणि मोठ्या बिछान्यावर न निजणें.

३: उपवसथ— दोन्ही अधमी, पौर्णिमा व कृष्णचतुर्दशी या चार दिवसांस उपवसथ-दिन असें म्हणतात. त्यादिवशी उपासक किंवा उपासिका विहारांत जाऊन धर्मश्रवण करतात, पांच किंवा आठ नियम पाळतात; आणि धर्मचिंतनांत काळ घालवितात. बौद्ध-क्यांत सांगायला म्हणजे पावित्र्य व शुचित्व ह्या दोन गोष्टी त्या दिवशी तरी पाळण्याचें शक्य तितका प्रयत्न बौद्धलोक करतात.

मागील जन्मांतील संस्कारांनीं फार ज्ञपाख्याने झालेली होती. जन्मांने मोठेपणा किंवा उन्नति होत नसून तीं कर्मानेच होतात. हें सत्य दासीनायिकेच्या संबंधीं पूर्ण लागू पडतें.

एका वर्षाकाळची गोष्ट. पावसाळा तोंडावर आला होता. सर्वजण बरसातीपासून आपलें रक्षण करण्याच्या कार्मीं गर्क झाले होते. आतां चार महिने पावसाळ्यांत हिंडतां फिरतां जरी आलें, तरी एकंदर कामें जवळ-जवळ बंदच पडणार, म्हणून चार महिन्यांची तरतूद प्रत्येकजण करीत होता. ते पहा पांच पुरुष ! पीतवस्त्रांनीं त्यांचीं शरीरे आवृत आहेत. त्यांचा शिरोभाग मुंडित आहे. शेजारच्या नन्दमूल नांवाच्या लहान्यातून ते खालीं उतरून ऋषिपट्टण शहरांत भिक्षाटणासाठीं जाले ते पहा. ते नेहमींचे भिक्षु दिसत नाहींत. त्यांच्या एकंदर स्वरूपावरून, देण्यावरून व गांभीर्यावरून ते खरोखर प्रत्येकबुद्धच असले पाहिजेत. त्यांनीं शहरांत प्रवेश केला. सायंकाळची वेळ. ते अध्यात्म करीत पहा ! भगवान्

१: ऋषिपट्टण (पाली- इसिपत्तन मिगदाय) इनासुच्या शिरोपार सुमारे तीन मैलांवर धामेक नांवाचें ठिकाण आहे. ऋषींचे रहण्याचें स्थान, पर्यायान्वय असून मृगां करितां योग्य, म्हणून मृगदाय. त्यांत ते सातत्यां म्हणून स्थावरांत राहता. शरक पूर्वी तिसऱ्या शतकांत अशोकानें तें स्थळ पाहिलें होतेंच त्या गोष्टीच्या वर पाथ एक प्रकाश मनागोही बांधला होता. तो चिनी प्रवाशांनीं पाहिलाहि होता. त्याच्या स्मृतिवृत्ताच्या इतर इमारतीचे अवशेष अद्यापिहि दृष्टीस पडतात. (General Cunningham, Archaeological Reports 1862 vol i, pp, 103-130.)

२: प्रत्येकबुद्ध (पाली- पवेकबुद्ध) बौद्धधर्मांत बुद्धत्वाचे दोन मार्ग द खुबिलेले आहेत. प्रत्येकबुद्धप्रतिपदा (मार्ग) व सम्यक्सम्बोधिप्रतिपदा (मार्ग). दोघी स्वबलावरच ज्ञानाचा साक्षात्कार करून घेऊन बुद्धत्व मिळवितात. पण प्रत्येकबुद्ध हा बुद्धत्व मिळयावर लोकसंग्रहाकांवे काम करीत नाहीं. तो गेंड्याच्या शिंगाप्रमाणें एकटाच अग्रग्यांत किंवा पर्वतावर राहत असतो. जगतापासून आलित रहणें हाच श्रेयस्कर मार्ग, असे त्याचें मत असते. सुत्तनिपात नामक ग्रंथांत “संगविमाणसुत्त” म्हणून जें सूत्र आहे, त्यांत प्रत्येकबुद्धाचा मार्गच दाखविला आहे. भगवान् गौतमबुद्ध हे सम्यक् समुद्ध होते. त्यांनीं बहुजनहितासाठीं प्रवृत्तीचा मार्ग स्वीकारून जगतीतलावर हिंडून उन्मार्गगामि लोकांचा समुदाय आणले. अर्हत्पदाच्या प्राप्तीनंतर हेंच कार्य विहित होय, असे त्याच्या एकंदर उपदेशावरून दिसून येतें. सम्यक्संबुद्धाचा हा विशेष फार महत्त्वाचा आहे.

बुद्धांनं भिक्षूंना आंखून दिलेल्या मार्गाचें ते यात्किंचित्हि उल्लंघन करीत नव्हते. रस्त्यांतून शांत मुद्रें, खालीं दृष्टि लावून, हात न हालवितां, मोजून पावलें टाकीत ते चालले होते. ते कोणत्या हेतूनें शहरांत सायंकाळच्या सुमारास चालले असावेत बरें? कोठें जावयाचें हें त्यांनीं अगोदरच ठरवून ठेवलें असलें पाहिजे. गांवांतल्या नगरशेटच्या हवेलीकडे ते चालले पहा. पण त्यांच्याकडे मार्गें वळून वळून चौकस रीतीनें पाहणारी, कटिप्रदेशावर पाण्याचा घडा घेतलेली, ही कोण बरें स्त्री? तिनें आपल्या चाणाक्ष मुद्रें त्या प्रत्येकबुद्धांना ओळखिलें व आपण पाण्याहून परत येतांना विशेष चौकशी करूं, असें मनाशीं ठरवून ती शपाट्यानें पावलें टाकीत नदीकडे चालली. मध्यंतरी ने पहा पांच भिक्षु, त्या श्रेष्ठीच्या हवेलीच्या मुख्य दरवाजाशीं उभे राहिले आहेत; व त्यांचा निरोप घेऊन देवडीवाला आंत गेला आहे. बराच वेळ वाट पाहिल्यावर तो बाहेर आला व तो त्यांस म्हणाला, “आमच्या शेटसाहेबांना सवड नाहीं आतां. तुमचें काम मीं त्यांना सांगितलें. पण त्यांनीं तुम्हांस परत जाण्यास सांगितलें आहे. तुमचें कार्य ते करूं शकत नाहीत.”

असें उत्तर मिळालें तरी चित्ताची समता यात्किंचित्हि न गमावितां ते पांच बुद्ध त्याच पावलीं माघारी परतले व नगरवेशींतून बाहेर पडून रस्त्याला लागणार, तों ती ज्योष्टिका त्यांच्याकडे गेली व मोठ्या मन्मभावानें तिनें त्यांना वंदन केलें व ती त्यांना म्हणाली:—“हे आर्य, नगरांत प्रवेश करून आपणांस फारसा वेळ झाला नाही; तोंच परत जाण्यांत आपला हेतु काय बरें?”

“उपासिके, आमचें कार्य झालें नाही, म्हणून आम्हीं परत चाललों आहों.”

“महाराज, आपलें कार्य कोणच्या स्वरूपाचें आहे? मला कळवावयास कांहीं हरकत नाही ना?”

१: “प्रातिमोक्ष” (पाली-पातिमोक्ख) म्हणून भिक्षूंनी पाळण्याच्या नियमांचें जें पुस्तक आहे, त्यांत ‘सेखियधर्प’ पहा.

“ उपासिके, बिलकुल नाही. वर्षावासाठीच या ऋषिपट्टणा-जवळ कुटी बांधून मिळण्यासाठी नगरशेटकडे आम्ही गेलो होतो. पण शेटजीस सवड नाही, असे उत्तर मिळाल्यामुळे आम्ही परत चाललो आहो. ”

“महाराज, आपली कुटी ऐश्वर्यशाली व भाग्यशाली श्रीमंतांनीच बांधा-वयाची असते; किंवा दुर्गत अशा भिकाऱ्यांनीही ती बांधली तरी चालेल? ”

“ उपासिके, कुटी कोणीही बांधली तरी चालेल. ”

“ तर, फारच उत्तम, महाराज ! उद्यां आपण सर्वांनी माझ्या घरी भोजनास यावे, अशी विनंति आहे; म्हणजे सर्व व्यवस्था होईल. ”

या संभाषणानंतर त्या पांच बुद्धांनी स्तब्ध राहून आपली अनु-माति दर्शविली, व ते वाटेला लागले. इकडे ती ज्येष्ठिका पाण्याचा घडा कमरेवर घेऊन घरी गेली, व परत येऊन पाण्याच्या वाटेवर उभी राहिली; पाणी घेऊन येणाऱ्या प्रत्येक दासीला हटकून तिने तीस तेथेच थांबविले. अशा रीतीने त्या सर्व दासी जमल्यावर तिने त्यांना प्रश्न टाकला.

“ मुलींनो, दररोज दुसऱ्याची सेवा करित राहणार, की दास्य-त्वांतून मुक्त होण्याची इच्छा आहे ? ”

१: वर्षावास (पालि-वस्सावास) वर्षाकाली एके ठिकाणी राहणे. बौद्धभिक्खूंनी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी हिंडले पाहिजे, अशी बुद्धांची त्यांस आज्ञा आहे. पण वर्षा-कालांत मात्र त्यांनी एके ठिकाणी राहिले पाहिजे, अशी अनुज्ञा मागाहून जोडण्यांत आली. आषाढ शुद्ध पौर्णिमेपासून कार्तिकशुद्ध पौर्णिमेपर्यंत भिक्खूंनी एके ठिकाणी राहिले पाहिजे. महाव्रगांताल तिसऱ्या भागांत यापद्धतीस आरंभ कसा झाला हे सांगितले आहे. त्यावरून बुद्धने ही पद्धति इतर पंथांकडून उचलली असे दिसते. वर्षाकाळांत भिक्षू आपल्या अध्यात्मिक उत्तयर्थ झटतात. लोकांना धर्माचा उपदेश करतात. लोकहि त्यांना अन्न आणून देतात. वर्षाकाळाच्या शेवटी चैत्र (वसंत) देतात, ज्या महिन्यांत चैत्र अर्पण केली जातात. त्यास “ चैत्रमास ” अशी संज्ञा आहे. विस्तारासाठी महावग्ग पहा. (Burmese Edition-विस्तरा सन्धक-वसुपनायक-पृष्ठे १७६ ते २००)

“ आईसाहेब, आम्हीं आज स्वतंत्र होण्यास मागत आहोंत ! ”

“ असें असेल तर आपापल्या पतीकडून त्या पांच अर्हतांची कामे एक दिवस करून घ्या. कारण त्यांना वर्षावासासाठी कुटी हवी आहे व ते काम करण्यास त्यांना मजूर मिळत नाहीत. मी त्यांना उद्यां निमंत्रण केले आहे. त्यांना तुमच्या पतींच्याकडून एक दिवसाचे काम देववा. तुम्हां सर्वांना हें कबूल आहे ना ? ”

“ कबूल ! कबूल ! ! ” असें म्हणून त्या निघून गेल्या.

सायंकाळीं अरण्यांतून पुरुष परत आल्यावर प्रत्येक दासीने आपल्या नवऱ्यास त्या पांच प्रत्येकबुद्धांस मदत करण्यासाठीं आग्रहानें विनंति केली. त्या सर्वांनीं तें कबूल करून ते सर्व लगेच ज्येष्ठनायिकेच्या घरासमोर जमा झाले; व ज्येष्ठनायिका त्या सर्वांना उद्देशून बोळ लागली “ माझ्या भित्त्रांनो, आपल्या एक दिवसाचे काम त्या अर्हतांस द्या. यापासून आपलें फार हित होईल. त्या पवित्र माणसांचें काम केवेंत तर तुम्हांस पुण्यच लागेल. पुण्याकरितां प्रत्येकजण किती धडपडत असतो? व तें प्राप्त करून घेण्याची संधि आली असतांना तुम्हीं मार्गेपुढें पाहतां कामां नये. तुम्हीं सर्वजण तयार आहांत ना ? ”

बहुतेकांनीं होकार दिला. पण जे थोडे तयार नव्हते, त्यांची उपरोधिक भाषणांनीं निर्भर्त्सना करून व त्यांच्याकडूनहि कबुली मिळवून तिनें त्यांना माघारी पाठविलें. दुसरे दिवशीं त्या प्रत्येकबुद्धांनां अन्नसंतर्पण करून तिनें त्यां दासीपुत्रांना बोलावून आणलें व त्यांना काय काय गोष्टी करावयाच्या हें समजावून सांगितलें.

एकाचें बळ केवढें आहे वरें ? लगेच त्यांनीं अरण्याचा मार्ग धरला. अरण्यांतून सर्व साहित्य आणल्यावर शंभर लोकांची एक टोळी अशा पांच टोळ्या करून प्रत्येक बुद्धाकरितां एक अशा पांच कुटी त्यांनीं

बांधल्या; व त्यांच्या भोंवती चंक्रमे वगैरे कुटीच्या सर्व साधनभूत गोष्टी तयार केल्यानंतर व त्यांत असणारे मंचे, पांटे, पाण्याचे धडे वगैरे जिनस ठेवल्यानंतर त्यांनी त्या बुद्धांस समर्पण केल्या; व त्या बुद्धांनीहि तेथे चार माहिने राहण्याची प्रतिज्ञा केली. त्या ज्येष्ठनायिकेच्या सागण्यावरून प्रत्येकाने आळीपाळीने त्यांच्या भिक्षेचीहि सोय लावली. पाळी आलेला मनुष्य जर अन्न देण्यास असमर्थ असेल, तर मुख्यनायिकेच्या घरून त्यांस अन्न मिळण्याची व्यवस्था करण्यांत आली होती. अशा रीतीने त्या बुद्धांना भिक्षा मिळत असे. वर्षाकाळांत त्यांची वरदास्त राखल्यावर त्या नायिकेने प्रत्येक दासीकडून एकेक बख घेतले. व अशा रीतीने ५०० बखे एकत्र केल्यावर तीं देऊन त्याएवजीं तीन चांगलीं चीवरे तिने मिळविलीं व त्या प्रत्येकबुद्धांना तीं अर्पण केलीं. अशा तऱ्हेने वर्षावास संप-

१: चंक्रम (पालि-चंक्रम) बौद्धभिक्षूंच्या उपयोगार्थ विहारातील चालण्याची जागा. एकाप्रतेने इकडून तिकडे चालण्यासाठी जी जागा तयार करितात, तिला चंक्रम असे नांव आहे. साधारणतः, चंक्रमाची भूमी विषम असू नये. त्यावर झाडी वगैरे नसावी, त्यांच्या आसपास जंगल नसावे, तो आकुंचित नसावा किंवा अत्यंत विशाळही नसावा. बुद्धगयेत एक उत्तम चंक्रम आहे. (जातकट्ठकथा निदान कथा-प्रे. कोसंबीकृत देवनागरी पुस्तक-पृष्ठ ८९११)

२, ३, ४: बौद्धभिक्षूस निजण्यासाठी शय्या किंवा मञ्च. जुन्या लेण्यांतूनहि भिक्षूंच्या ज्या खोल्या दृष्टीस पडतात, त्यांतहि दगडाचा एक ओटा असतो. खुर्ची किंवा टट्टेवजा बसण्याचे साधन म्हणजे पीठ. पाण्याचा घड म्हणजे भिक्षूस जे पाणी लागते ते सांठविण्यासाठी लागणारी आपणाची घागर. सिंहलद्वीपांत एखाद्या विहारांत हिंडल्यास तेथे या सर्व गोष्टी अद्यापिही दृष्टास पडतात.

५: चीवर म्हणजे भिक्षूंनी अंगावर घेण्याचे वस्त्र. या चीवराच्या स्वरूपाबद्दल, आकाराबद्दल, प्रमाणाबद्दल, वापरण्याबद्दल व परिग्रहाबद्दल फार सूक्ष्म असे नियम आहेत. चीवराचे एकंदर तीन भाग पडतात. संचाटि, उत्तरासंग व अन्तरवासक. कमरेभोंवती गुंडाळण्याचे वस्त्र. त्यावर अंगावर पांघरण्याचे, व विहारांत असताना अंगावर ठेवण्याचे द्विगुण असे जे वस्त्र त्यास संचाटि असे नांव आहे; व बाहेर पडताना अंगावर घेण्याचे जे वस्त्र त्यास उत्तरासंग म्हणतात. पसूंकलचीवर हे सर्वांत उत्तम प्रकारचे चीवर आहे (किंसा गोतमीचे चरित पहा) महावर्णांत व प्रातिमोक्षांत त्यासंबंधी सर्व नियम सांपडतात. बुद्धाने नमावल्या कधींहि मान्य केलेली नाही. त्याकाळच्या दृष्टीने त्याच्या भिक्षूंचे चीवर अत्यंत सभ्यतादर्शक असेच होते

स्यावर ते प्रत्येकबुद्ध त्यांच्या डोळ्यांदेखत हवेंतून उडून गंधमादन-पर्वतावर परत गेले. इकडे त्याहि ५०० दासींनीं आपलें आयुष्य पुण्य-कर्मांत खर्च केलें; आणि मरणोत्तर त्यांना देवलोकांत जन्म मिळाला. आमची ज्येष्ठनायिकाहि तेथून च्युत झाल्यावर वाराणशी नगराजवळील एका विणकऱ्यांच्या खेड्यांत मुख्य विणकऱ्याच्या घरीं जन्मास आली. मागील संस्कारांनीं तिचें मन अगोदरच उन्नत झाल्यामुळे याहि जन्मांत तिच्या इंद्रियांची शक्ति तीक्ष्णतर झाली होती; बुद्धि परिणत झाली होती; बुद्धांच्या संबंधींचा तिचा पूज्यभाव वाढतच चालला होता, व तिची एकंदर चर्या सुप्रसन्न व तेजस्वी दिसत असे. तिच्या त्या आयुष्यांत एक प्रसंग घडून आला, तो असा:—

एक दिवस बनारसच्या राजाच्या निमंत्रणावरून पद्मावतीचे ५०० भिक्षु त्याच्या दरबारीं गेले. अर्थात् बुद्ध भिक्षु तेथें गेल्यावर इतरां-प्रमाणें विशेष संभ्रम किंवा गडबड न करितां शांताचित्तानें, व्यतेन्द्रिय-त्वानें व भिक्षूच्या शीलाचें यत्किंचित्ही उलंघन न करितां, तेथें उभे राहिले. पण आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, राजाच्या दरबारांतील कोणाहि मनुष्यानें त्यांची वास्तपुस्त सुद्धां घेतली नाहीं. त्याबद्दलहि विषादन मानतां ते तसेच माघारीं परतले व शहरांतील राजमार्गानें चालले असता वाटेत विणकऱ्याचें गांव त्यांना लागलें. ते त्या गांवावरून चालले असता त्या दारिकेनें त्यांना पाहिलें. लगेच गतजन्मांतरींची निष्ठा तिच्या अंतरंगांत उद्भूत झाली. ती त्यांना सामोरी गेली. तिनें त्यांना बंदन केलें आणि प्रेमानें त्यांना थांबवून तिनें भिक्षा आणली व त्यांना ती अर्पण केली. भिक्षा घेतल्यानंतर तेहि भिक्षू गंधमादनपर्वतावर निघून गेले. इकडे आपल्या भिक्षेचा भिक्षूंनीं स्वीकार केला, या विचारानें त्या दारिकेचें अन्तरण

१: गंधमादनपर्वत हें प्रत्येकबुद्धांचें आवडतें निवासस्थान दिसतें. हिंदुपुराणांतून असा त्या पर्वतावर यक्ष वगैरे दुष्ट प्राणी राहतात, असें वर्णन आहे.

२: उत्पलवर्णा—पूर्वबुद्धकालीन चरित्र पहा.

प्रीतीने' भरून गेलें; व पुण्यसंस्कारांची अभिवृद्धि होत चालली. आयुष्यभर सत्याने वागून, दान वगैरे कृत्ये करीत, तिने आपलें चारित्र्य उज्वल राखिलें व त्याचा परिणाम म्हणजे तिचें देवांना व मानवांनाही विस्मरण पडलें नाहीं. आयुसंस्कारांचा क्षय झाल्यावर ती पुन्हां उत्तम कुळांत जन्माम आली.

(२)

गौतमबुद्धकालीन चरित्र.

गतजन्मीची ज्येष्ठिका किंवा पेशस्कार-कन्या आपल्या सत्कर्मांनी व पुण्यसंस्कारांनी, पण मुख्यतः, ज्येष्ठिकेच्या जन्मांत केलेल्या उत्कटेच्छे-च्या (प्रार्थनेच्या) जोरावर देवदेहनगरांत महासुप्रबुद्धाच्या घरी जन्मास आली. आधीच गतजन्मपरंपरेच्या योगानें झालेली परिणति, क्षत्रिय कुळांत जन्म, सुस्वभावी, सदाचारी व कर्तृत्ववान् मातापितरें, यांच्या योगानें या नूतन जन्मांत तर ती जास्तच तेजस्वी दिसावयास लागली. तिच्या शरीरावर महात्म्यांच्या अंगावरील लक्षणें दिसावयास लागलीं. तिचें कुलनाम गौतमी असें होतें. विख्यात सम्यक् सम्बुद्ध जो गौतम त्याची माता जी मायादेवी तिची ही धाकटी बहीण होय. मन्त्राध्यायक ब्राह्मणांनीं ह्या दोन्ही बहिणींसंबंधानें असें जातक वर्तविलें होतें कीं, ह्या दोघांच्याहि पोटीं येणारीं मुलें चक्रवर्ती होतील.

१: प्रीति—(पारि-प्रीति) आनंद. आनंदानें अंतःकरण भरून जाणें हें समाधीच्या लक्षणांपैकी एक लक्षण आहे. ही मनोवृत्ति हळू हळू चित्तांत उत्पन्न होऊन चित्त आनंदानें भरून जातें. भगवद्भक्त भगवान्च्या भजनांत रंगून जेव्हां आनंदी होतात, तेव्हां बौद्धधर्मातील परिभाषप्रमाण त्यांना प्रीतियुक्त हा शब्द लावण्यास हरकत नाहीं. वितर्क व विचार हीं अगें नाहींशीं झालीं म्हणजे प्रीति प्रमुखत्वानें दृग्गोचर होते. तेव्हां तिसऱ्या ध्यानाचा उदय झाला, असें समजावें.

२: कोळियाची राजधानी. संस्कृत शब्द " देवदृष्ट ". शाक्यांची कपिलवस्तु.

३: अज्जनकोळिय यांचा पुत्र. " Jhys Davids, Buddhism " वृत्तान्त पृष्ठा. पृष्ठ. ५२.

देवदह नगराजवळच रोहिणी नदीच्या तीरावर कपिलवस्तु नांवाचें दुसरें एक नगर होतें. त्याठिकाणीं शायब कुलांतील राजे राज्य करीत हांते. सिंहहनूचा पुत्र शुद्धोदन हा त्यावेळीं राज्य करीत होता. वयप्राप्त झालेल्या शुद्धोदनाचा या दोन्ही कन्यकांशीं विवाह झाला; व तो त्या दोघींना घेऊन कपिलवस्तूत राहण्यास आला. शुद्धोदनाचें भाग्य फार मोठें होतें. कालेंकरून बोधिसत्वे तुषितभवनांतून निघून मायादेवीच्या कुर्सीत प्रवेश करिता झाला; व दहा महिन्यांनीं वैशाख शुद्ध पौर्णिमेस शाक्यकुलांत लुंबिनी नामक उद्यानांत मायेच्या पोटी जन्मास आला ! तो जन्मास आला त्यावेळीं निरनिराळे चमत्कार झाले, म्हणून पालिवाङ्मयांत लिहिलें आहे. महात्मे जन्मास येतात तेव्हां अद्भुत व आश्चर्य या दोन वृत्तींनीं लोकांचीं अन्तःकरणें भरून गेलेलीं असल्यामुळे, चमत्कार घडणेंहि संभवनीय आहे. मायादेवी बोधिसत्वाच्या जन्मानंतर सातवे दिवशीं वारली, व तिला तुषितभवनांत जन्म प्राप्त झाला ! तिला अर्थात्च सुगति मिळाली. राजा शुद्धोदनास आतां मोठाच प्रश्न पडला. आपला पुत्र असामान्य आहे, हें त्याला ब्राह्मणांनीं अगोदरच सांगितलें हांते, अशा असामान्य पुत्राची माता परलोकवासी झाली. त्याचें संगोपन करण्यास अत्यन्त प्रेमळ, निरपेक्ष, चतुर, करारी, व मातृपद घेण्यास तयार, अशी कोणती स्त्री तयार होईल, या विवंचनेत तो होता. याच सुमारास महाम्रजापतीसहि नन्द या नांवाचा पुत्र झाला होता. त्यामुळे तीहि मोकळी नव्हती ! पण मागील जन्मांचा संस्कार, बहिर्णावरील निरतिशय प्रेम, व नवऱ्याची विकट परिस्थिति या

१: बोधिसत्त्व-(पालि-बोधिसत्त) बुद्ध होण्याची पात्रता ज्याच्या अंगी आहे तो. ११ व्या चित्रात दिलेली टीप पहा.

२: बौद्धांच्या स्वर्गमालिकेंतील चतुर्थ देवलकाचें नांव. “ कामसुगतिभूमि ” असेंहि नांव अभिघ्नमद्रसंगह या पाली ग्रंथांत दिलेलें आहे.

३: हें स्थान नेपाळांत तराईत आहे. त्याठिकाणीं अशोकाचा एक स्तंभ उभारला असून त्यावरील झिललेखावरून या लुम्बिनीउद्यानाची जागा ठरविली आहे. यास सध्या लुम्बिनीदेई असें म्हणतात. (Vincent Smith-Rulers of India Series-अशोक. किंवा J. R. A. S. १८९८ पहा.)

गोष्टी तिच्यापुढे उभ्या राहिल्या. बोधिसत्त्वासारख्या महानुभाव विभू-
तीची शुश्रूषा करण्याची सुवर्णसंधि आली असतां आपण स्वार्थे मार्गे
टाकला पाहिजे व स्वार्थी विचारांना राजा दिली पाहिजे, असें तिला
वाटलें. परार्थ व परहित यांविषयीं अगोदरच परायण अशा त्या साध्वीनें
आपल्या मुलाचा लोभ तोडण्यासहि कमी केलें नाहीं ! आपल्या बाल-
कास एका विश्वासू दाईचे हवालीं करून बोधिसत्त्वास तिनें स्तनपान कर-
विलें ! स्वतःचा पुत्र म्हणजेच बोधिसत्त्व, अशा निधव्या छातीनें तिनें
बोधिसत्त्वाचें अत्यन्त आस्थापूर्वक, प्रेमानें व वात्सल्यानें परिपालन केलें !
यावरून गौतमी केवढ्या धोराची, उत्साहाची व धडाडीची स्त्री होती,
याची वाचकांस कल्पना होईल. सिद्धार्थाचें उत्तम प्रकारानें संगोपन
करून त्याची शारीरिक व मानसिक वाढ करण्याचें विकट काम राजा
शुद्धोदनापेक्षां तिनेंच जास्त काळजीपूर्वक केलें, असें म्हणणें भाग पडतें.
गौतमाच्या पुढील आयुष्यातील ज्ञानलालसा, कष्टकळ, उत्साह, कुशाम्रता,
निरलसता, विशददृष्टि, कार्यक्षमता. नायकपटुत्व वगैरे जे गुण दृष्टीस
पडतात, त्याचें बरेंचसें श्रेय गौतमीकडेस जातें. अस्तु.

गौतमाचें चरित्र सांगण्याचा हा प्रसंग नाहीं. तो कसा सुखांत
वाढला, त्याला चार दृष्टी^१ कशीं दृष्टीस पडलीं, या जगतातील दुःखांतून
मुक्त होण्यास कोणचा मार्ग असावा, तो कसा सांपडेल, ह्याचा विचार
करून, तत्प्रीत्यर्थ त्यानें संसारसुखास लाथ मारून कसें महाभिनिष्क्रमण
केलें, त्यानें आत्मक्लेशाचा मार्ग कसा आक्रमिलों, पण मागून त्यानें विचार
करून तो मार्ग कसा सोडला व शेवटीं नेरञ्जरा नदीच्या तीरीं बोधि-
वृक्षाखालीं त्याला बुद्धत्वाचा कसा साक्षात्कार झाला, हें सांगण्याची येथे

१: अंगुत्तरनिकाय-तिकनिपात-गणसक १, वग ४-P. T. S.-त्यांत “ तीन-
मद ” कोणते हें सांगितलें आहे.

२: जातककथा-निशानकथा-प्रो. कोसंबीकृत देवनागरी पुस्तक. पृष्ठ. ७४, ७५
§ ९१, ९२.

३: सदरहू पुस्तक-पृष्ठें ७७-८०.

४: मज्झिमनिकाय-मूलपागासक-राजवाडेकृत देवनागरी पुस्तक. महावीहवाङ्मूल.

आवश्यकता नाही. बुद्धत्व प्राप्त झाल्यावर भिक्षुसंघाची स्थापना करून धर्मप्रसाराचें काम त्यानें कसें नेटानें सुरू केलें होतें व पुढील सुमारे पंचेचाळीस वर्षे त्यानें उत्तरहिंदुस्थानांतील मुख्य गांवोगांवी जाऊन लोकांना धर्माचें ज्ञानामृत पाजविण्यांत कशीं घालविलीं, हेंहि सांगण्याचें कारण नाही. आपल्या धर्माटनांत तो कपिलवस्तूसाहि गेला होता; व ज्या ठिकाणीं सिद्धार्थ बोधिसत्व मोठ्या सुखांत व ऐषारामांत रहावयाचा, त्याच नगरीच्या प्रशस्त रस्त्यांतून तो कषायबद्धें परिधान करून, हातांत भिक्षापात्र घेऊन, प्रातःसमयीं भिक्षाटनास निघाला असतां त्याच्या पत्नीस—यशोधरेस—काय वाटलें असेल ? तेथें जाऊन गौतमानें पुष्कळांस बौद्ध-धर्माचा उपदेश केला. राहुलास श्रामणेराची दीक्षा दिली; शुद्धोदन श्रोतापन्नं झाला, नन्दास प्रव्रज्या मिळाली; अशा तऱ्हेनें धर्माभिसमयाचें काम करीत करीत शास्ता वैशालीस गेला व कूटागारशाळेंत जाऊन राहिला. महाप्रजापति या गोष्टी मोठ्या धीरानें पहात होती. तिनें सिद्धार्थ पाहिला होता—नव्हे. त्याचें संगोपनच तिनें केलें होतें. त्यास बुद्धत्व कसें प्राप्त झालें, हें ऐकून त्यास कपिलवस्तु नगरांत भिक्षाटन करांत असतानांहि तिनें पाहिलें. अनुत्तर अशा सम्यक् संबोधीस प्राप्त झालेल्या गौतमास पाहून तिला आनंद झाला. तिचा उत्साह द्विगुणित झाला, त्याविषयींचा तिचा गौरव वाढला व आपण अशा शेर विभूतीचें संगोपन करण्याचें अमूक पुण्यकार्य केलें, म्हणून तिला अभिमानहि वाटूं लागला. तिला घर आतां ओकें ओकें वाटावयास लागलें. घरांतल्या माणसांची बाताहात झाली होती. गोकुळासारखें गजबजणारें शाक्यांचें घर मुख्य मुख्य लोकांच्या प्रव्रज्येमुळें भयाण दिसावयास लागलें होतें. याच सुमारास धेतच्छत्राधिपति शुद्धोदन राजाहि अर्हत्पदास पोहोचतांच गृहस्थाश्रमांतच असतांना अस्तंगत झाला ! महाप्रजापतीनें असा विचार केला कीं,

१: ११ व्या चरित्रांतील यासंबंधी टीप पहा.

२: अर्हत्प्राप्तीच्या मार्गावरील पहिली पायरी. (पालि—स्रोतापन्न).

३: श्रावकास संघारांत राहून अर्हत्पदाची प्राप्ति झालेलें हें पहिलेंच उदाहरण आहे; नाहीतर प्रव्रज्या घेतल्यानंतर अर्हत्पदाची प्राप्ति झालेली पुष्कळ ठिकाणीं दिसते. पण असा यात्र नियम आहे की, अर्हत्पदाप्रत पोहोचलेल मनुष्य एकतर प्रव्रजित तरी झाला वाहिजे किंवा अस्तंगत तरी झाला पाहिजे. अर्हत्पदाप्रत गेल्यावर मनुष्य संघारांत राहणें शक्यच आहे.

दुःसमय अशा या संसारांत राहण्यापेक्षां अध्यात्मविचारांत जर आपण आयुष्याचीं राहिलेलीं वर्षे घालविडीं, तर फारच चांगलें होणार आहे. अगोदरच मागील जन्मजन्मांतरींच्या संस्कारांनीं तिचें मन सुसंस्कृत झाल्लें होतें; व गौतमबुद्धानें धर्मप्रसारार्थ जी भिक्षुसंघ नांवाची संस्था काढली होती, ती ऐकून तर तिला फारच उत्साह चढला. जर पुरुषवर्गानें भिक्षु होऊन ब्रह्मचर्याचरण करून धर्मप्रसारार्थें कार्य करावें, तर आम्हां स्त्रियांना तें कां करितां येऊं नये, हा विचार तिच्या मनांत आला. “आर्क्षी-ही सर्वसंगपरित्याग करूं, आम्हीही स्वार्थी संसारावर पाणी सोडूं, जगाचा संसार तोच आमचा संसार मानूं, उन्मार्गगामी लोकांस सन्मार्गावर आणूं व शान्त व शाश्वत अशा निर्वाणपदाची आम्ही जोड करून घेऊं व दुसऱ्यास करून देऊं,” हे विचार तिच्या मनांत आतां वारंवार येऊं लागले. रोहिणी नदाच्या तीरावर शाक्य व कोळीयांचा जो मोठा कलहविवाद झाला, त्यायोगानें तर तिचा निश्चयच ठरला व प्रथम गौतमबुद्ध तेथेंच असतांना तेथील ५०० कुमारींसह महाप्रजापति ज्येष्ठनायिका त्याजकंड जावयास निघाली. गौतम बुद्धाच्या शासनानें अलंकृत होऊन त्याच्याच देखरेखीखाली आपण ब्रह्मचर्याचरण करूं, असा सर्वांचा एक निश्चय झालेला होता. अध्यात्मासाठीं, दुःखाच्या क्षयासाठीं, अर्हत्पदासाठीं, निर्वाणासाठीं, लोकसंग्रहासाठीं, मावी संसारावर तुळशीपत्र ठेऊन, ऐहिकगोष्टी विसरून जाऊन, निर्वाणप्राप्तीनंतर आपला मार्ग दुसऱ्यास दाखवून जगतांतील दुःखाचा अंत करण्यासाठीं हें ५०० स्त्रियांचें पथक गौतमाकडे चाललें होतें ! प्रत्येकीच्या चर्येवर करारीपणा मूर्तिमंत दिसत होता !

अशा रीतीनें महाप्रजापति आपल्याबरोबर त्या ५०० कुमारींना घेऊन गौतमाकडे गेली व आमचा संघांत प्रवेश व्हावा, म्हणून तिनें त्याची याचना केली. पण गौतमबुद्धानें त्यांची विनंति अमान्य केली ! खुद्द महाप्रजापतीचीहि इच्छा सकल झाली नाहीं ! केवढा मोठा आश्चर्य ! जबरदस्त वज्राघात !!!

त्यानंतर लवकरच शास्ता गौतम बैशालीस गेला. महाप्रजापति असामान्य स्त्री नव्हती. गौतमानें आपली परीक्षा केली नाहीं, हेंच शक्य :

मानसिक उन्नतीप्रमाणें तीं तत्त्वे त्यांना समजलीं. मध्यंतरीं महाप्रजापतीस मात्र मागील संस्कारांच्या प्रभावानें व पूर्वचरित्रांत निर्दिष्ट केलेल्या उत्कटेच्छेच्या जोरावर कर्मस्थानें' कळून समाधि लावतां येऊं लागली व प्रज्ञापारंगत होत्साती तिला अर्हत्पदचा साक्षात्कार झाला ! पुढें कालांतरानें त्या ५०० कुमारींसहि अर्हत्पदप्राप्ती झाली !

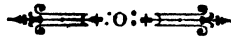
एक दिवस जेतवनांत अनाथपिण्डिकाच्या आरामांत गौतमबुद्ध बसले असतांना, भिक्षुणीसंघ जमला होता व शास्ता त्या संघांतलें प्रत्येक भिक्षुणीचा दर्जा कोणचा, हें सांगत होता. जेव्हां गौतमीवर पाळी आली तेव्हां अनुभवी भिक्षुणींत गौतमी प्रमुख आहे, असा अग्रेसरत्वाचा मान त्यानें तिला दिला. भगवान् बुद्धानें तिचा सन्मान केला व त्या मानास ती योग्य नाहीं, असें आमच्या वाचकांपैकीं कोण म्हणेल बरें? ^{१२}

१: समाधि लावण्यासाठी लागणारा विषय. हे एकंदर चाळीस आहेत. (विबुद्धि-मग्न. P.T.S. vol i, page 110.)

२: थेरीगाथेवरून तिची पुढील कामगिरी किती बहुमोल होती, त्याची कल्पना होते. हजारों भगिनींना त्यांच्या विपत्काळी संघांत आश्रय देऊन त्यांची उन्नति करण्याचें पवित्र काम या अनुभवी बहुषार स्त्रीनें केलें. तिची थोरवी काय गावी? अर्हत्पद प्राप्त करून घेतल्यावर ती स्वस्थ न बसतां, तिनें हें जें प्रवृत्तिपरकार्य केलें, त्यावरून बौद्धधर्माच्या तत्वाची खरी कल्पना येण्यास मदत होईल, अशी अपेक्षा आहे. (थेरवधेरीगाथा - P. T. S.—Oldengber and Pischel- पृष्ठे १३८-१३९—गाथा १५७-१६२)

रत्न २ रें.

क्षेमा. ❀

(१)

पूर्वबुद्धकालीन-चरित्र.

ज

गताच्या नियमनासाठी, धर्मचक्राचें प्रवर्तन करण्यासाठी, भरतवर्षाची ख्याति उज्वल करण्यासाठी, मानव कोर्टीतिहि “ नर का नारायण हो जायगा ” या गोष्टीची जणू काय सत्यता पटाविण्यासाठी आणि सर्वांत मानवजातीविषयीच्या निरपेक्ष व अकृत्रिम अशा मैत्रीसाठी या भारतखंडांत जे मार्गदर्शक सम्यक् संबुद्ध होऊन गेले, त्यांचीं नांवें पालिवाङ्मयांत दिलेलीं आहेत. त्या सर्वांनीं मानवकुलांत जन्म घेऊन, मानवांच्या अधिभौतिक दृष्टीनें अत्यन्त स्पृहणीय अशा उत्तम व संपन्न कुलांचीं सौख्यें भोगीत असूनहि, त्यांना दूर करून, जगतामध्ये जें अनंतस्वरूपांत दृग्गोचर होणारें दुःख आहे तें निर्मूलन करण्याचा मार्ग शोधण्याच्या कार्यांत गर्क होऊन, आपल्या मानवासाधनांनीं सन्मार्गाचा साक्षात्कार करून घेतला ! अनेक जन्म घेऊन बुद्धत्व प्राप्त करून घेण्या करितां जरूर असे जे परमावधीचे पूर्णावस्थेप्रत गेलेले दहा सद्गुण ' आ-

❀ क्षेमा (पालि-खेमा)-प्रस्तुत चरित्रांत दोन्हीही नांवें वापरली आहेत. तीं एकाच व्यक्तीचीं निदर्शक म्हणून समजावीत.

१: दहा सद्गुण-त्यांना पालीभाषेत ' पारमिता ' असें नांव आहे. त्यांच्या योगानें मनुष्यास बुद्धत्व प्राप्त करून घेतां येतें; म्हणून त्यांस ' बुद्धकारक धर्म ' असेंहि विशेषण आढळतें. बोधिसत्वास निरनिराळे जन्म घेऊन त्यांत त्या पारमितांची पूर्तता करावयाची असते. त्यांचीं पालीनांवें हीं—दान, सील, नेक्खम्म, पञ्ञा, विरिय, खन्ति, सच्च, अधिद्वान, मेत्ता आणि उपेक्खा. (' बुद्धलीलासारसंग्रह-प्रो. कोसंबीकृत-पृष्ठ २० पहा)

हेत त्यांच्यांत पारंगतता मिळविळी आणि बुद्धत्व प्राप्त करून घेतलें. अशा पंचवीस विश्व-आर्चीयापैकी (गुरुपैकी) गौतमबुद्ध हे होत; व हेच सर्वांना रुयात आहेत. आपल्या हिंदूधर्मानें भगवान् विष्णूचा अवतार म्हणून त्यांचीच गणना करून त्यांच्या अननूपूर्व अशा कामगिरीची योग्य पारख केली आहे ! ह्यांच्यापूर्वी या जगताच्या अनन्तगतकालांत अशीच मानवरत्ने निर्माण झाली आहेत. जेव्हां जगताची घडी विसकटून जाते, जेव्हां मानवीप्राणी आपापलें अत्यन्त पवित्र नातें विसरून जाऊन सैतानासारखे भांडत सुटतात, भैत्री, करुणा, मुदितासारख्या सद्गुणांना पारखे होतात; व जडांच्या मोहिनीने मोहून गेल्यामुळे विश्वाच्या अखंड भ्रमणाच्या प्रचंड भोवऱ्यांत भांबावले जाऊन इकडे तिकडे पहात सुटतात, तेव्हां योग्यमार्ग दाखविण्याकरिता, धर्माचा प्रकाश उज्वल करण्याकरिता; मानवांच्या हृदयांत नैतिकज्ञानाचा व अमूल्य अशा त्रिकालाबाधित कार्य-कारण तत्वाचा उमज पाडण्याकरिता अनेक बुद्ध निर्माण झालेले होते ! त्यांच्या मालिकेंत पद्मोत्तर बुद्ध यांचा दहावा नंबर लागतो. त्यांचें निवासस्थान हंसवती नगरी हेंच होय. याच नगरीचा उल्लेख मार्गे केलेला आहे. ह्या हंसवती नगरींत पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळीं एक पुरंध्री म्हणून क्षेमा प्रख्यातीस आली होती. पुरंध्री याचा अर्थ संस्कृतवाङ्मयांत जितका संकुचित आपण घेतों, तितका तो पालीवाङ्मयांत घेत नाहीत. समाजामध्ये सर्व मंगल प्रसंगीं जिला अभेसरत्वाचा मान मिळतो, तीच पुरंध्री होय. अशा प्रकारचा अलौकिक मान सद्गुणी, सदाचारी, विनय-

१: (पाली-पटिच्चसमुत्पाद.) बोधिसत्व गौतमास बोधिवृक्षाखालीं ज्यांचें सम्य-
गज्ञान झालें तें याचेंच. जगतांत जें हें विविधप्रकारचें दुःख भरलें आहे, त्याचें निदान
ठरवीत असतांना गौतमास ही कारणपरंपरा दिसली. अविद्येपासून संस्कार, संस्कारापासून
विज्ञान, विज्ञानापासून नामरूप, नामरूपापासून षडायतनं, षडायतनापासून स्पर्श, स्पर्शा
पासून वेदना, वेदनेपासून तृष्णा, तृष्णेपासून उपादान, उपादानापासून भव, भवापासून
जाति (जन्म), जातीपासून जरा व मरण, शोक, परिदेव, दुःख, दौर्भेगस्य; ज्यांच्यास
ही उत्पन्न होतात. अशा रीतीनें दुःखाचा उद्गम होतो. व ह्या एकैक अंगाचा नायनाट
करीत चाललें असतांना शेवटीं दुःखाचा निरोध होतो. ह्या प्रतीत्यसमुत्पादाचें महत्त्व
बौद्धतत्त्वज्ञानांत फार आहे. (दीवनिकाय-Rhys Davids and Carpenter-
P. T. S.-महानिदान सुत्त-पृष्ठ-५५ व पुढें.)

वती, कुशल, व विलक्षण दूरदर्शी अशाच स्त्रीरत्नाम मिळत अस. शत्रू पद्मोत्तर बुद्धाच्या धर्माचें रहस्य तिला कळलें असल्यामुळे तिनें तें सर्वांनां समजानून सांगितलें होतें-नव्हे तिनें प्रत्यक्ष आचरणांत आणून दिलें होतें. ज्याप्रमाणें रत्नास पारखणारा रत्नपारखी लागतो, त्याप्रमाणें सद्गुरूची योग्यता पाहून त्याच्या योग्यतेची जाणीव समाजास करून देणें, हें सुद्धां सोपें काम नाहीं; व तें काम प्रस्तुत नायिकेनें गतजन्मांत केलेलें होतें.

अशाप्रकारानें समाजांतलें पुरंध्रीचें स्थान तिनें पटकाविलें अस-
तानां, तिचें मन संसाराच्या गोष्टींत फारसें लागत नव्हतें. पद्मोत्तर बुद्धा-
च्या धर्मोपदेशानें तिला दुसऱ्याप्रकारचें अग्रस्थान मिळवावयाची
बलवती इच्छा उत्पन्न झाली होती. एक दिवस भगवान् पद्मोत्तर बुद्धाच्या
दोन पट्टशिष्यांपैकीं सुजात नांवाचा स्थविर भिक्षेसाठीं हं वतीत
संचार करीत असतां, त्या पुरंध्रीच्या घराशीं आला. बौद्धभिक्षूचें तें शांत
व प्रसन्नमुख पाहून तिच्या हृदयांत धर्माविषयीची उत्कटप्रीति उत्पन्न
झाली; व तिनें त्यांस तीन मोदकांचें दान केलें. पण नुसत्या बाणदानानें
तिचें समाधान झालें नाहीं. बौद्धधर्मातील दान या शब्दाचें खरें रहस्य
हिंदू-धर्मातील नेहर्माच्या दान या शब्दानें व्यक्त होत नाहीं. तिला
आध्यात्मिकदानमंगल करावयाचें होतें. बौद्धवाङ्मयात स्वतःच्या
शरीराचा एखादा भाग दान म्हणून देणें, हें उत्तम दानाचें उदाहरण
समजतात. स्वतःचें मांस देणें, डोळा देणें, शिर देणें हा दान-
यज्ञाचीं उज्ज्वल उदाहरणें समजतात. त्या पुरंध्रीस निव्वळ मोदकाचें दान
देणें. हें महत्वाचें वाटलें नाहीं. स्त्रियांचें अत्यन्त बहुमोल व सर्वांकडून
चाहलें जाणारें असें भूषण म्हणजे कुंतल. तिला वाटलें, जर आपणास
आपला उच्चंहेतु साध्य करून ध्यावयाचा असेल. तर आपण कांहीं तरी
आध्यात्मिकदान केलें पाहिजे. म्हणून तिनें आपल्या सुंदरकेशकलापपैकीं
कांहीं केशांचें कर्तन करून ते केश दुसऱ्यास विकायास काढले. पुरंध्रीचे
केश ते ! त्याची किंमत फारच चढली. पुष्कळांनीं ती अत्यन्त पवित्र व
बहुमोल वस्तु म्हणूनच मानली. ते केश विकून जां पैसा आला त्यांतून
भिक्षूंना वापरण्यालायक व त्यांना विहित अशा वस्तु तिनें खरेदी केल्या
व त्या वस्तु सुजातास दान करून, त्याकाळीं त्याच्यासमोर अशी दृढ-

आकांक्षा प्रथित केली की, “ भविष्यत्कालीं जेव्हां भगवान् बुद्ध उत्पन्न होईल, तेव्हां मला प्रज्ञा प्राप्त व्हावी. मी महाप्राज्ञ म्हणून त्यांच्याकडून गणली जावें. ” अर्थात् तिने आपले सर्व आयुष्य त्या इच्छेच्या प्रबल-तेमुळे तीस परिपोषक अशी दानादि कुशलकर्म करण्यांतच घालविलें व अस्तंगत झाल्यावर पुढें १०० हजार कल्पपर्यंत देवमनुष्यलोकांमध्ये निरानिराळे जन्म घेत घेत व जन्मजन्मांतरीं कुशलकर्म करून पुण्यकारक असा विपाकसंचय वाढवीत, पूर्वजन्मसंस्काराच्या बलावर भगवान् काश्यप बुद्धाच्या काळीं किकी नांवाच्या काशीराजाची कन्यका म्हणून ती जन्मास आली.

काशीराजास एकंदर सात कन्यका होत्या; त्यांपैकीं सर्वांत धाकटी म्हणजे आमची चरित्रनायिका होय. आपल्या संगतीं आपल्या बहिर्णिनादि हजारों वर्षे कौमार्यव्रताचें आचरण करवीत करवीत एका कल्पांत तर भगवान् बुद्धाकरितां एक वसतिस्थान तयार करवून तें विहारदान देऊन एक बुद्धान्तरपर्यंत देवमनुष्यामध्ये ती जन्म घेत होती. निरानिराळ्या जन्मांत निरानिराळ्या सद्गुणाचें आचरण व त्यांत नैपुण्य मिळवून आपल्या सद्वास-नेस—सम्यक्संकल्पासै परिपोषक अशी भूमि ती तयार करीत होती. मानवाचें आयुष्य म्हणजे अंतिम साध्याची तयारी आहे, ही दृढ मान्ना हृदयांत बाळगून जर मनुष्य वागेल, तरच त्याचें तें आयुष्य सत्कारणीं खर्च होऊन, त्याच्या उन्नतीस कारणीभूत होईल. आपल्या चरित्रनायिकेची जन्मपरंपरा म्हणजे अशाच स्वरूपाची होय. म्हणूनच भगवान् गौतम-बुद्ध ज्या युगांत उत्पन्न झाले, त्यांत तिनें मद्राष्ट्रांत सागर शहरीं राज-कुळांत जन्म घेतला.

१ बुद्धान्तर (पाली—बुद्धन्तर) एक बुद्ध जाऊन दुसरा बुद्ध येईपर्यंत मध्यंत-रीचा जो काळ त्यास बुद्धन्तर असें म्हणतात.

२ सम्यक् सकल्प (पाली—सम्मासंकप्पो) आर्यअष्टांगिक मार्गाची जी आठ अंगे आहेत, त्यांपैकीं एक. इतर सात अंगे हीं:—सम्यग्दृष्टि, सम्यग्वाचा, सम्यक् कर्मान्त, सम्यगाजीव, सम्यग् व्यायाम, सम्यक् स्मृति व सम्यक् समाधि.

गौतमबुद्धकालीन-चरित्र.

मद्राधिपतीच्या कन्येकेंचें नांव क्षेमा असें होतें. जन्मतःच तिची सुंदर अंगकान्ति दृग्गोचर होत होती. तिच्या त्या कुसुमसुकुमार शरीर-घटीमुळे, इंद्रिय-सौष्टवामुळे व सुवर्णसदृश पिंजूरकांतीमुळे तिचें क्षेमा हें नामाभिधान सार्थ होतें. तिच्या त्या सौंदर्यामुळे ती आपल्या आईबापांची लाडकी झाली. दिवसेंदिवस शुक्लेंदुवत् ती वर्धमान होत चालली. विवाहास योग्य अशी दशा तीस प्राप्त झाल्यावर ती मुग्धा नितांतरमणीय दिसावयास लागली. विवाहयोग्य अशा क्षत्रियकुमारापैकीं प्रत्येकजण ती आपणास मिळावी म्हणून प्रयत्न करावयास लागला. मद्राधिपतीकडे तिच्याबद्दल मागण्या येऊं लागल्या. कोसलेश्वरानेंही मद्राधिपतीकडे मागणी केली. बिंबिसारराजा झणजे कोसलांचा मायाळू पिता अशी त्याची सर्वत्र ख्याती झाली होती. त्यांतून त्याच्या समत्वभावामुळे तर तो सर्वासच हवाहवासा वाटे. गौतमबुद्धाचा पाहिला श्रावक राजा झणजे बिंबिसार हा होय. कोसलेश्वराची मागणी मद्राधिपतीनें मान्य केली; व क्षेमा कोसलेश्वराचे पट्टराणीच्या पदावर विराजमान झाली.

जन्मजन्मांतरीच्या नैतिकसौंदर्यामुळे या जन्मांत शारीरिक सौंदर्याहि क्षेमास प्राप्त झालें होतें. व एका सम्पन्न व विख्यात राजाची अग्रम-

१ सिद्धार्थानें (गौतमाचें पाहिलें नांव) घर सोडल्यावर तो राजगृहनगरांतून प्रव्रजित होताता भिक्षा मागत असताना तेथील बिंबिसार नावाच्या राजानें त्यास पाहिलें. तेव्हां त्यास पुष्कळ धनाची व राज्याची लालच दाखवून परावृत्त करण्याचा राजानें प्रयत्न केला, पण तो फसला. तेव्हा राजानें त्यास सांगितलें की, ज्याअर्थी आपण परमाभिसंबोधि प्राप्त करून घेण्यास जात आहात, त्याअर्थी ती आपणास प्राप्त झाल्यावर प्रथम आपण माझ्या राज्यात यावें. बोधिसत्वानें बरें म्हणून उत्तर दिलें व तेथून तो निघून गेला. पुढें बुद्धत्व प्राप्त झाल्यावर आपल्या वचनांतून मुक्त होण्यासाठी तो राजगृहनगरास गेला. राजानें बुद्धाचा उपदेश ऐकून तो बुद्धाचा उपासक झाला; व त्यानें आपलें वेळुवन बुद्धाच्या शिष्यासदान केलें. अशा रीतीनें गौतमाचा पाहिला श्रावक राजा बिंबिसार हा होय.

हिषी ज्ञानामुळे तर त्याची पूर्तताच झाली. आपल्या अंगद्वाराची पतीच्या सहवासांत ती फारच आनंदांत व सौख्यांत वाढते होती. त्या समयी बिंबिसारराजाने भगवान् गौतमबुद्धास वेळुवन दान केले होते; व त्या वेळुवनांत शास्ता आपल्या संघासमवेत रहात होता. त्या गौतमाचा साधुवाद क्षेमेच्या कानावर वारंवार आला होता; व त्यातून मुख्यतः शास्त्राविषयीच्या आपल्या पतीच्या उद्गारांनी तिच्या मनावर पाणिमालेलाच होता. पण दशबलंभ्यां सौंदर्याची अभिरुचि नाहीं, सौंदर्याची त्यांनी कधीहि स्तुती केलेली नाहीं. उलट सौंदर्यांत दोषां काढण्यांत दशबल पटाईत आहेत, ही वार्ता जेव्हां तिने ऐकली, त्या बरोबर स्त्रीस्वभावास अनुसरून त्या संदरीचा मनोभंग झाला. अगोदरच ती रूपवती असल्यामुळे गौतमाने आपल्या सौंदर्याची स्तुति करावी, असे तिला वाटणें साहजिकच होतें. पण गौतमाची मंगेभक्ता कोणत्या दर्जाची होती हें तिच्या सारख्या ऐहिकसखांत व कल्पित दंग झालेल्या स्त्रीसे समजणें, शक्य नव्हतें. इतर क्षत्रियकुलांतील राज तिच्या सौंदर्याची स्तुति करीत; इतर दरबारचे लोक तिच्या सौंदर्याइल गोडवे गात; तिच्या जातीच्या सुंद-

१: दशबल हें तथागताचें (गौतमबुद्धाचें) विशेषण आहे. प्रस्तुत चरित्रमालिकेत याचा वारंवार उल्लेख केला असल्यामुळे यावर येथें व संपूर्ण टीप देत आहे. तथागतास एकंदर दहाबलें असतात. त्यांच्या जोरावर तो निरर्थक असे स्थान प्राप्त करून घेतो, परिश्रमेत भिडनाद करतो, व ब्रह्मचक्राचे परिग्रहण करतो. तो बलें ह्यां— (१) त्यास स्वरूपतः व याथातथ्य असे पदार्थाचें ज्ञान असतें; (२) बुद्धिमान, भूत व भविष्यत्कार्या कोणत्या कर्माचा कोणता विपाक होतो, हें त्यास यथ भूत ठाऊक असतें; (३) सर्वार्थमायी असा मार्ग त्यास यथाभूत ठाऊक असतो; (४) प्रपञ्चाच्या विविध स्वभावाचें त्यास यथाभूत ज्ञान असतें; (५) निरनिगळ्या सत्त्वाच्या निरनिगळ्या अधिभुक्ति त्यास यथाभूत ठाऊक असतात; (६) परसत्त्वं व परपुद्गल यांचे इन्द्रियपरोपर्यत्व त्यास यथाभूत ठाऊक असतें; (७) बुद्धास ज्ञानावमोक्षसमाधिसमापत्ति च त्याची संज्ञा अवधान ही यथाभूत ठाऊक असतात; (८) त्यास अनेक प्रकारच्या पूर्वनिवासांची अनुस्मृति असते; (९) तो दिव्यचक्षुनें सर्व सत्त्वांची च्युति किंवा जन्म पाहतो; (१०) तो याच जन्मांत आसवक्षयानंतर अनासव होत्साता चेतोविमुक्ति व प्रज्ञाविमुक्ति जाणून व साक्षात्कार करून घेऊन राहतो. (भजिग्नमनिकाय-मूलपण्णासक-राजवस्तेकृत-देवनागरी पुस्तक-महासीदनादसुत्त-पृष्ठे ५१-५२.)

रींना ती लाजेने मान खाली घालावयास लावी; असें असतांना जर आपण शास्त्राच्या दर्शनास गेलों आणि त्यानें आपणाकडे पाहून आपणांत खोड काढली तर ? या विचारानें व रूपमदानें मत्त होत्साती ती गौतमबुद्धाच्या दर्शनास जाण्याची टाळाटाळी करी-नव्हे ती दर्शनास जाईना ! इकडे तिचा पति विंबिसार राजा भगवान् बुद्धाचा परमभक्तिमान् श्रावक, तर तिकडे त्याची अग्रमहिषी त्याच बुद्धाचे दर्शनासहि न जाणारी ! हा विपरीतभाव राजास बिलकुल आवडला नाहीं. कांहीं तरी युक्ति काढून तिचा हा रूपविषयक गर्व नाहींसा केला पाहिजे, व तिच्या अन्तःकरणांत गौतमविषयक भाक्ति उत्पन्न केली पाहिजे, असें त्यानें ठरविलें व त्यास लौकरच एक तोड सांपडली.

त्यानें आपल्या दरबारांतील भाटांना बोलावून आणलें व अत्यन्त चित्रोपम भाषेत वेळुवनाचें काव्य तुम्हांस रचितां येइल कां, म्हणून त्यांना प्रश्न विचारला.

“ होय, मडाराज, आपली आज्ञा असेल, तर अशामकारचा प्रबंध आम्हीं रचूं व आमची एवढी खात्री आहे कीं, तो आमचा काव्य-प्रबंध आम्हीं आमच्या किनरीवर उत्तम आलापांत गायिला असतां केवढाहि नीरस मनुष्य असला तरी तो मोहून गेला पाहिजे. ”

“ बरें, असें असेल तर वेळुवनाचें अत्यन्त मनोहर अर्थें वर्णन करून आणा पाहूं व मग ते अग्रमहिषीच्या कानांवर सहज रीतीनें जाईल अशी व्यवस्था आम्ही करूं. तुम्हांस आम्ही अशा ठिकाणीं बसवून म्हणावयास सांगूं कीं, त्या ठिकाणाहून राणीचा महाल फार दूर असणार नाहीं. त्या तुमच्या कर्णमधुरआलापांनीं राणी मोहित झाली कीं, तुम्हीं अशा रीतीनें उद्यानाचें वर्णन करा कीं, तिच्या मनांत उद्यान पाहण्याची इच्छा उत्पन्न झालीच पाहिजे. तुम्हीं हें काम करूं शकाल नां ? ”

“अबंश्य महाराज, महाराजांनीं एकवार आमची कारवाई पहावीच.”

राजांनं ‘ बरें ’ म्हणून त्यांची रवानगी केली. त्यांनींहि अतिशय परिश्रम घेऊन उत्तम रागदारींत तें काव्य बसविलें व राजास बघीं

मिळाल्यानंतर राजानें योग्य ती तजवीज करवून क्षेमा राणीच्या कार्नी तें काव्य पाडिलें. त्याबरोबर त्या सुंदरीस आतां तें उद्यान पाहण्याची प्रबळ इच्छा उत्पन्न झाली. दुसरेच दिवशीं ती राजाकडे गेली व महाराजानें उद्यान पाहण्यास जाण्याविषयी आपणास अनुमति द्यावी, अशी तिनें त्यास विनंति केली. राजानें हंसून उत्तर केलें, “देवि, आपणांस वेळुवन पाहण्याची इच्छा झाली, हें मी माझें मोठें भाग्यच समजतों. वेळुवनाची वनश्रीच इतकी रमणीय आहे कीं, ती एकदां पाहिली झणजे मनुष्य संसारच विसरून जाईल. पण आपण हें लक्षांत ठेवावें कीं, तेथें एकदां गेल्यावर भगवान् बुद्धाचें दर्शन करून त्यास प्रणाम केल्याशिवाय मात्र आपणास परत येतां येणार नाहीं—नव्हे परत येण्याला आपण समर्थ होणार नाहीं !”

देवीनें राजास कांहींच उत्तर केलें नाहीं. ती नुसती हुंली मात्र. त्या एका हंसण्यांत केवढा अर्थ भरला होता ! तिच्यासारखी मानी स्त्री, एकदां नाहीं म्हटल्यावर तिला गैतमास भेटण्याची इच्छा होईल! हें अगदींच असंभवनीय! नथापे आतांच प्रौढी न मारतां परत आल्यावर राजाला आपण ओळख देऊं, अशा इराद्यानें तिनें राजाची नुसती अनुमति मिळविली व ती आपल्या अनुचरांसह मार्गस्थ झाली. राजानें निघतांना मात्र तिच्या बरोबर असलेल्या आपल्या लोकांना असें सांगून ठेविलें कीं, उद्यान पाहून देवी माघारी येतांना भगवान् बुद्धाचें दर्शन घेण्यास जर गेली तर बरोच, नाहीतर तुम्हीं “मात्र आम्हांस अशी राजाज्ञा आहे” असें म्हणून तिला त्याचें दर्शन करवाच !

सर्व दिवसभर क्षेमाराणी उद्यानांत हिंडली व तिनें त्याची शोभा पाहिली. अगोदरच सुंदर असल्यामुळे तिला सृष्टींत जें सुंदर व हंसरें दिसलें. त्याकडे तिचें लक्ष आपोआपच वेधलें! पुष्पांनीं व फलांनीं बहारलेले वृक्ष, गन्धोद्गमित प्रदेश, वृक्षांभोवतीं स्वतःला गुंडाळून घेऊन राहिलेल्या बल्ली, उज्वल रंगाचा विहंगम्वंद व हरिणादि प्राणी, पहात पहात दिवस कसा चालला हें तीस समजलें सुद्धां नाहीं. राजवाड्यांतल्या कोंडलेल्या हवेंत व रेखीव राहणाति जणं काय गदमरून गेलेला तिचा

जीव आज याठिकाणीं स्वातंत्र्यच अनुभवीत होता. ! पिंजऱ्यांतून मुक्त झालेल्या रंगेल मैनेप्रमाणें तिची वृत्ति उल्लसित झाली होती. दमली असतां थकवाजाण्याकरितां राजसेवकांनीं अगोदरच सोय करून ठेवली असल्यामुळे तिला थकवा तर वाटला नाहींच; पण उलट द्विगुणित उत्साहानें व रसिकतेनें तिनें तें उपवन पाहिलें; व आतां ' परत फिरा ' असा सेवकांस हुकूम दिला. जणूं काय, याठिकाणीं भगवान् बुद्धाचें वसतिस्थान आहे, ही गोष्ट ती अजिंक्यतः विसरली होती ! तथापि राजसेवकांनीं राजाज्ञेची जाणीव तीस करून दिली व राणीनेंहि कांहीं मनोविकार न दाखवितां त्यांच्या मरगोमाग ती जावयास निघाला. थोडक्याच वेळांत भगवान् गौतमाच्या वसतिस्थानाजवळ येऊन ती पोहोचली.

भगवान् बुद्धानें ती राणी आपणाकडे येत आहे हें पाहून, आपल्या ऋद्धीच्या ' सामर्थ्यानें एक स्वर्गीय सौंदर्याची पुरतळी निर्माण करून ती एक ताडाचा पंखा हातांत घेऊन भगवानांना वारें घालीत आहे, असें दृश्य उत्पन्न केलें. क्षेमादेवी तेथें जाऊन पाहते तों आपणापेक्षांहि रूपवती स्त्री भगवान् बुद्धास वारें घालीत आहे, हें पाहून तर जागच्या जागीच ती थिजली व एकसारखी तिच्याकडे पाहूं लागली. आश्चर्याचा एक क्षण गेल्यावर ती विचार करावयास लागली, "अहारे कर्मा! माझा घात झाला! इतक्या सुंदर व स्वर्गीय स्त्रिया भगवान् दशबलाजवळ राहू शकतात, आं ! मी तर इची बटिकसुध्दां शोभणार नाहीं ! मला वाटतें, मनांत पापी-विचारांना थारा दिल्यामुळे मी आपला केवढा घात करून घेतला आहे ?" असा मनार्शी विचार करीत तिचीं इन्द्रियें अंतर्मुख झालीं ! तिनें तोच समाधिविषय केला व त्यावर अचल दृष्टि ठेवून एकतानतेनें पहात अस-तांनाच, भगवान् बुद्धाजवळ उभी असून वीजन करणाऱ्या त्या मुग्धेची

१ ऋद्धि (पाली—इद्धि) दहाप्रकारच्या ऋद्धि असतात. ऋद्धि म्हणजे चमत्कार करून दाखवितां येणें. उदाहरणार्थ, एकरूपाचीं बहुरूपें करणें, बहुरूपाचें एकच रूप करून दाखविणें, गुप्त करून टाकणें, गुप्त जितेंस उघड करून दाखविणें, आकाशाप्रमाणें भिती, प्राकार, पर्वत, यांतून जाणें, उदकाप्रमाणें पृथ्वीत बुड्या मारणें, पक्षाप्रमाणें आकाशांतून जाणें, चंद्राप्रमाणें हात लावणें, बैंगरे, ऋद्धि ध्यानाभिलाषी जनांना जरी प्राप्त होतात, तरी अर्हन्ताचा तो एक विशिष्ट हक्क आहे.

प्रथमादशा अतिकांत झाली. तिचें तें मुसमुसलेलें सौंदर्य कमी होऊन तिनें मध्यमावस्थेंत प्रवेश केला, असें क्षेमाराणीस दिसलें ! व थोड्याच वेळांत ती वार्धक्यांत प्रवेश करीत असतांना तिनें तीस पाहिलें- तिचें तें सौंदर्य नष्ट झालें होतें; तिची ती अंगकांति निघून गेली; तिचा तो भ्रमरा-सहि लाजविणारा कचकलाप पांढरा झाला होता; गात्रें विकल झालें; बांधेः सूदपणा जाऊन त्याठिकाणीं शैथिल्य व वक्रत्व हीं आलीं होती. दांत खिळ-खिळे होऊन खाण्डित झालें, सर्व शरीर सुरकुतलेलें दिसावयास लागलें ! व देवीकडे पाहतां पाहतांच आपल्या हातांतल्या पंल्यासह ती मृत होऊन भूमीवर पडली !

“ कांय ? माझे हें शरीर याच गतीस जाणार कांय ? ” अशा रीतीनें त्या मानिनीच्या अंतःकरणांत विचारमूर्त्यांचीं किरणें चमकावयास लागलीं, इतका वेळपर्यंत जी अज्ञानानें भरलेला होता, तिच्या विचारांत येवढी कांति व्हावयास लागली. मागील जन्मांच्या संस्कारांवर जें एक मोठें दडपण या जन्मीं पडलें होतें, तें भगवान् बुद्धाच्या या दुर्गुणें पार उडून गेलें व पूर्वजन्मींच्या पुण्यसंस्कारांचें प्राबल्य झालें. ज्ञानरवीचीं किरणें पडून तिचें अंतःकरण शुद्ध होत आहे, तोंच शास्त्र्यानें धर्मपदांतील पुढील अर्थाची गाथा म्हटलीः—

“ स्वतः तयार केलेल्या जाळ्यांत सांपडणाऱ्या माकडाप्रमाणें पाह-क सुखास भुळून त्यांस चिकटलेले लोक जन्ममरणाच्या प्रवाहात पडतात; पण अनपेक्षी लोक त्या प्रवाहाचा छेद करून प्रव्रजित होतां कामसुखाचा नाश करतात. ”

१ मूळगाथा अशीः—“ ये रागरत्नानुपतन्ति सोतं । सर्वकर्त मङ्गलकोऽव जालं ।

एतन्मि छेत्त्वान वजन्ति धीरा । अनपेक्षिनो सख्खदुक्खं

पहाय ॥ ”

(धम्मपद—P. T. S.—गाथानुक्रमनंवर ३४७).

अशा अर्थाची गाथा ऐकतांच उभी असतांनाच क्षेमाराणीस पटिसंभिधाशास्त्रांचा पूर्ण साक्षात्कार झाला व तीस अर्हत्पद प्राप्त झाले. आतां बौद्धतत्त्वज्ञानाच्या समजुतीप्रमाणे असा नियम आहे कीं, संसांगांत राहून अर्हत्पद प्राप्त झालेल्या मनुष्याचे त्या दिवशींच निर्वाण-तरी झालें पाहिजे, किंवा त्यानें प्रव्रज्या तरी घेतली पाहिजे. आपले आयुष्यसंस्कार संपले नाहींत, असें क्षेमाराणीनें जाणून प्रव्रज्या घेण्या-विषयी आपल्या पतीची अनुमति मिळण्यासाठीं ती शास्त्याला वंदन करून नगराकडे वळली. राजवाड्यांत जाऊन ती राजाच्या समोर गेली; पण त्यास अभिवादन न करितांच तशीच त्याचे समोर जाऊन उभी राहिली.

राजानें तिच्या एकंदर चर्येवरून ती अर्हत्पदास पोहोंचली असली पाहिजे, असा तर्क केला व तो तिला म्हणाला, “देवि, खरंच कां आपण भगवान् बुद्धांच्या दर्शनासाठी गेला होता?” “महाराज,” तिनें गंभीर-पणानें उत्तर दिलें “आपण भगवान् बुद्धाचे दर्शन वारंवार घेतां, पण तें वरवर; म्हणून अपुरें पडतें. मी मात्र त्यांचें दर्शन पूर्णपणें घेतलें असून त्यांना आपणापेक्षा पूर्ण जाणलें आहे ! महाराज, मला प्रव्रज्या घेण्यास अनुमति द्या !”

१ पटिसंभिधा (संस्कृत-प्रति+संभिद्) अर्हन्ताच्या अतिमानुष ज्ञानाचे चार भाग पडूं शकतात. शील व समाधि यांच्यामुळे प्रज्ञा उत्पन्न होते, व प्रज्ञा प्राप्त झाल्यावर अर्हत्प्राप्ति होते. हें अर्हन्ताचें ज्ञान चतुर्विध असतें. त्याचा साक्षात्कार अर्हत्पद मिळतांनाच होतो. तें ज्ञान पाठान्तरानें मिळवावयाचें नसतें; त्याचा समाधीत साक्षात्कार करून घ्यावयाचा अस्तो. अर्थ, धर्म, निरुक्ति व प्रतिभान हे प्रतिसंभिधेचे चार भाग पडतात. अर्थज्ञान होणें हें मूलभूत ज्ञान होय; पालीसंहितेचें ज्ञान होणें हें दुसरें उच्च ज्ञान होय. शब्द, मूलधातू वगैरेचें जें ज्ञान त्यास निरुक्ति असें म्हणतात. अव्यभिचारी व एकान्तसत्य व पहिल्या तीन गोष्टींच्या सम्यग्ज्ञानाशीं संयुक्त असें जें ज्ञान त्यास प्रतिभान असें नांव आहे. अर्हत्पदप्राप्त गेलेल्यास असें चतुर्विधज्ञान आपोआपच प्राप्त होतें.

२ अर्हत्पद-सोतापत्तिमगग, सकदागामिमगग, अनागामि मगग, व अरहत्तमगग असे निर्वाणमार्गाच्या वाटवरील जे टप्पे आहेत त्यांतील शेवटची पायरी म्हणजे अर्हत्पद. अर्हतावस्थेत पोहोंचलेला मनुष्य पुनर्जन्माच्या कैत्यांतून सुद्धन जाऊन निर्वाणाप्राप्त पोहोंचला, असें समजावें. या चारीहि मार्गासंबंधाची त्रोटक माहिती प्रो. कोसंबी यांच्या बुद्ध, धर्म, आणि संघ या पुस्तकांत पान ९९ वर पहा.

केवढी परीक्षेची वेळ ! पण राजानें नुसतेंच 'देवि, फार चांगलें' झणून संमति दिली. व एका सुवर्णाशिबिकेंत तिला बसवून तिची रवानगा भिक्षुगीसंघाच्या निवासस्थानाकडे करून दिली. तेथे तीस रीतसर प्रव्रज्या मिळाली. ज्याअर्थी संसारांत असतांनाच क्षेमाराणीस अर्हत्पदपाप्ति झाली, त्याअर्थी ती महाप्राज्ञ असली पाहिजे, असा साधुवाद तिच्या संबंधानें प्रसृत झाला व अशा तऱ्हेने जन्मजन्मांतरीची तिची उत्कटेच्छा सफल झाली.

एक दिवस शास्ता जेतवनांत बसला असतांना भिक्षुणीसंघ जमला होता. व त्यांच्यांत निरनिराळ्या भिक्षुणींस निरनिराळें स्थान देत असतांना क्षेमास्थाविशे म्हणजे महापद्मावती म्हणून तिची त्यानें अग्रभागीं स्थापना केली; व त्या लोभनीय स्थानास ती योग्यच होती, अशीच खात्री आमच्या वाचकांचीहि झाली असली पाहिजे^१.

१ संघांत तिबें चरित्र किती उज्वल होतें ह्याची कल्पना घेर व थेरीगाथेंतील तिनें गाईलेल्या गाथांवरून होते. मारानें (संस्कृत-स्मर) तिला मोह पाडण्याचा प्रयत्न केला असता, तिनें त्यास फारच जोराची व निर्भीड उत्तरे दिली आहेत, तीं प्रभ्रात्तरे फारच परिणामकारक आहेत. (थेरवथेरीगाथा—P. T. S.—Oldenberg and Pischel—गाथा १३९ ते १४४) संयुक्त निकायांतहि बुद्धानें तीस आदर्श भिक्षुणी म्हणून ठरविली आहे. (संयुक्त निकाय—P. T. S.—२. २३६)

रत्न ३ रें.

उत्पलवर्णा.

(१)

पूर्वबुद्धकालीन चरित्र.

उत्पलवर्णा (पाली: उत्पलवर्णणा.) हीं भगवान् बुद्धाची ऋद्धिमती अशी विख्यात स्थविरा होण्यापूर्वी तिच्या पूर्व आयुष्यांतील चरित्राचा संबंध प्रथम थेट भगवान् पद्मोत्तर बुद्ध याच्या काळाशीं पोहोचतो. त्या शास्त्याच्या काळांत हंसवती नगरींत एका कुलगृहांत तिचें जनन झालें होतें. बहुजनसमाजाबरोबर तीहि शास्त्यापाशीं गेली होती. व त्याच्या धर्माचा उपदेश तिच्याहि कार्नी पडला होता. तत्कालीन भिक्षुणीसंघांत एका भिक्षुणीस शास्त्यानें ऋद्धिमती म्हणून अग्रस्थान देतांना, तिनें प्रत्यक्ष पाहिलें होतें. तिनें शास्त्यास भिक्षूसंघासह भोजनार्थ आपल्या घरीं बोलाविलें व दानकर्माविषयीं इतकें प्रेम तिच्या हृदयांत वसावयास लागलें कीं, एकासारखे ७ दिवस भिक्षूसंघास तिनें महादान दिलें व शेवटीं दानपूर्ततेच्या दिवशीं भगवन्तापुढें अशी उत्कटेच्छा प्राथित केली कीं, 'मलाहि तें महनीय असें ऋद्धिमती भिक्षुणीचें स्थान प्राप्त व्हावें !'

आयुष्यभर कुशलकर्म करीत मरणोत्तर जननमरणाचे फेरे फिरत फिरत काश्यपबुद्धाच्या काळीं ती वाराणशी नगरांत किंकी राजाच्या घरीं जन्मास आली. त्या राजास ज्या सप्तकन्यका होत्या, त्यांच्यापैकीं ही एक होती. हिनें २०,००० वर्षे कुमारीब्रम्हचर्याचरणकरून आपल्या आयुष्यांत

भिक्षुसंघास परिवेणाचें' दान केलें व अशाप्रकारचें दान उत्तमप्रकारचें होय, असें बौध्दवाङ्मयांत वारंवार सांगितलें असल्यामुळें त्या पुण्याच्या जोरावर देवलोकांत ती बराच काळपर्यंत राहिली व तेथून मर्त्य लोकांत प्रवेश केल्यावर तिचा जन्म एका खेड्यांत झाला व तिला पोटा-करितां स्वतः काबाडकष्ट करणारीचा जन्म घ्यावा लागला.

त्या जन्मांत एक दिवस सकाळीं ती शेतांतल्या झोंपडीकडे चालली असतां वाटेत तिला एक सरोवर लागलें. प्रातःकालची ती प्रसन्न वेळ ! त्या सरोवरांत एक सुंदर पद्मपुष्प विकसलेलें पाहून ती त्याकडेस धांवलीच. पाण्यांत उतरून तिने पानासकट तें कमळ तोडलें व शेतांत जाऊन कांहीं शालिशिष्यें छेदून ती, शेतांतल्या आपल्या कुटींत जाऊन बसली. त्या माताच्या लोंब्या चोळून चोळून तिने कोंडा व दाणे निराळे काढले व तिला ते मोजण्याची इच्छा झाली म्हणून तिने ते मोजले; तों ते बरोबर ५०० भरले ! त्याचवेळीं गंधमादनपर्वतावरून निरोधसमापत्तातून एक भूदेवकबुद्ध तेथें प्राप्त झाला व तिच्यापासून जवळच उभा राहिला. ती ते

१: 'परिवेणः--विहारांतील भिक्षूची खोली.' विहारदान करणें हें ज्यांच्या शक्ती-बाहेरचें असतें ते निदान एखादी खोली तरी बांधून संघास अर्पण करितात. राजा बिंबिसार गृहपति अनाथापिण्डिक, किंवा गणिष्ठा अम्बाराली यांनी संघास विहाराचें दान केलें, असें सांगितलेलें आहे. भिक्षूंना राहावयास विहारांतील एखादी खोली जरी बांधून दिली तरी पुण्य लागतेंच. लेण्यांत मोठमोठे चौक असून चारी बाजूस ज्या खोल्या असतात, त्या प्रत्येकास परिवेण असें नांव आहे.

२: उदाहरणार्थ-- "लेणत्थंच सुखत्थंच ज्ञायितुंच विपस्सितुं । विहारदानं संघस्स अगं बुद्धेन वणिणत्तं ॥" (चुल्लवग्ग-Oldenberg's Edition-पृष्ठे १५४-१६५).

३: निरोधसमापत्तिः--एकप्रकारच्या समाधीचें नांव. त्या अवस्थेत संज्ञा व वेदना यांचाहि पूर्ण निरोध होतो. ही अव्यंत उच्च प्रकारची व सूक्ष्म अशी समाधि आहे. अशा समाधीत योगी सात दिवसपर्यंत राहूं शकतो. या समाधीत व मृत्यूत एवढाच फरक आहे कीं, यांत कायसंस्कार, वचीसंस्कार व मनोसंस्कार यांचा फक्त निरोध झालेला असतो; तर मृत्यु प्राप्त झाला असतां त्यांत आयु व उष्णत्व यांचाहि निरोध झालेला असतो. बुद्धानें आपल्या परिनिर्वाणाच्या वेळीं पहिल्या ध्यानापासून आरंभ करून शेवटची पायरी सज्जावेदयितनिरोध ही गांठली, असें सांगितलेलें आहे. (दीघनिकाय-P. T. S.-Rhys Davids and Carpenter-महापरिनिब्बानसुत्त पृ. १५६)

५०० दाणे घेऊन त्या कमलपुष्पासह बाहेर आल्या व त्या प्रत्येक बुद्धाच्या पात्रांत ते दाणे घालून त्यावर त्या सपत्रकमलाचे तिने झाकण घातले तो तेथून निघून गेल्याने चालला असतांना इकडे तिच्या मनांत असा विचार आला की, प्रव्रजिताला कमलपुष्पाचा कांही एक उपयोग नाही. आपणास तें निदान केसांत तरी घालतां येईल. हा विचार येतांच ती त्या बुद्धाच्या मागोमाग गेली व त्याच्या हातांतील ते पुष्प तिने परत घेतलें. पण पुन्हां ती विचारांत पडली. “जर आर्यांना त्या पुष्पाची गरजच नसती तर त्यांनी मला तें फूल पात्रावर ठेऊनच दिलें नसतें. तेव्हां स्त्रात्रांनी त्यांना तें हवेंच असलें पाहिजे.” असा विचार होवयांत येतांच ती पुन्हां त्यांकडे गेली; व त्याची क्षमा मागून तिने तें पात्र पुष्पाचे पूर्ववत् झाकलें व त्यासमोर अशी प्रार्थना केली की, “या दानाच्या पुण्याने मला या धान्याच्या दाण्या-इतके पुत्र होवोत ! व त्या कमलदानाच्या प्रभावानें इतउत्तर जेव्हां मला जन्म प्राप्त होईल तेव्हां मी भूमिवरून चाललें असतां जेथ माझी पावले पडतील, तेथें पद्मपुष्प निमोण होवो !” अशा प्रार्थना करून ती त्यांकडे पहात असतांनाच तो प्रत्येक बुद्ध हवेंत उडून गंधमादनपर्वतावर गेला व तेथें तें पुष्प त्यानें नन्दमूल पर्वताच्या प्राग्भागीं प्रत्येक बुद्धांच्या चढण्याउतरण्याच्या सोपानपरेरेजवळ त्यांची पादपूजा करण्यासाठी तें तेथें लावून ठेवले.

त्या कृत्याच्या पुण्यानें उत्पलवर्णा देवलोकीं जन्मास आली, व त्या जन्मापासून जमिनीवर पडलेल्या तिच्या प्रत्येक पावलागणिक एक मोठें पद्मपुष्प निर्माण व्हावयास लागले. तेथून च्यत झाल्यावर एका पर्वताच्या पायथ्याशीं असलेल्या एका तळ्यांतला माठ्या पद्मपुष्पाच्या गर्भांत तिनें जन्म घेतला ! त्या तळ्याशेजारींच एक तपस्वी राहत असे. एक दिवस प्रातःकाळीं तो तळ्याचे काठीं मुखःक्षालनार्थ गेला असतांना तें पुष्प त्याच्या दृष्टीस पडलें. त्यानें विचार केला: “हें पद्म इतरापेक्षां मोठें दिसतें. दुसरीं कमळे पूर्णपणें उमललेली आहेत. पण हें मात्र अजून कळीवजाच आहे, त्याचे कांहीं तरी मर्म खास असलें पाहिजे” म्हणून तो पाण्यांत उतरला व त्यानें ती कळी तोडली. त्याबरोबर ती आपोआप विकास पावली व त्या पुष्पाच्या गर्भांत निजलेली एक दारिका

त्याच्या वृष्टीस पडली ! तीस पाहतांच त्याच्या हृदयांत पितृवात्सल्य उत्पन्न झालें ! त्यानें तीस त्या कमळापकट हातांत घेतलें व तीस घेऊन आपल्या पर्णकुटीत तो आला व त्यानें तीस मंचकावर निजविलें. लगेच काय आश्चर्य झालें पहा ! तिच्या पुण्यप्रभाषामुळे त्याच्या हातच्या आंग-ठ्यस दूध फुटलें व ती त्याचें बोट चोखूं लागली ! तिच्या जवळचें कमलपुष्प कोमजल्याबरोबर त्यानें तें टाकून दिलें व दुसरें एक ताजेंपुष्प तळ्यातून आणून तिजजवळ ठेविलें.

कालेंकरून ती भोठी झाली व इकडून तिकडे जमिनीवरून दुडदुड धांवतांना तिच्या प्रत्येक पावलागणीक कमळपुष्प उत्पन्न व्हावयास लागलें ! तिच्या शरीराची कांति नयनमनोहर दिसावयास लागली. जरी पूर्ण देववर्णाप्रमाणें नव्हे, तरी मनुष्यवर्णापेक्षां जास्तच सौंदर्य त्यांत दृग्गोचर होत होतें. तिचा पिता जंगलांत कंदमुळें आणण्यास जातेवेळीं ती पर्णकुटीत एकटीच राही. या गोष्टीस कांहीं काळ लोटला. ती आतां वयात आली होती. एक दिवस पिता अरण्यांत गेला असतां एका अरण्याकानें तीस पाहिलें. तो मनाशीं म्हणाला, “ काय ? अशाप्रकारचें रूप माणसांत तरी नाहीं सांपडणार ? या गोष्टीचा तलास लाविला पाहिजे. ” तो वनचर त्या ठिकाणींच तो तपस्वी परत येण्याची वाट पहात राहिला. तपस्वी दुपारीं परत येत असतांना नित्याप्रमाणें ती त्याला सामोरी गेली व त्याच्या हातांतून कमण्डलु वगैरे घेऊन तीं दोघे माधारी पर्णकुटीत आलीं. पिता घरीं आल्यावर आराम करीत असतांना तिनें त्याला आपण केलेलें काम (पालीः—कारकवत्त) दाखविलें. व त्यावरून त्या वनचराची खात्री झाली कीं, ती मानुषीच असली पाहिजे. त्या तपस्व्याला वंदन करून तो खालीं बसला व त्यानें अतिथीस कंदमुळें देऊन प्यावयास पाणी दिलें व मग तो त्यास प्रश्न विचारूं लागला. “ वनचरा, तूं आमच्या सहवासांत राहणार कीं जाणार ? ” “ महाराज ” त्यानें उत्तर दिलें, “ मी येथें कशास राहूं ? ” “ तर मग येथून गेल्यावर तूं येथें जे पाहिलें आहेस, त्याबद्दल परिस्फुटता नाहींना करणार ? तें गुप्त ठेवशीलना ? ” महाराज, आपली इच्छा नसेल तर भीतरी त्यासंबंधी कशास बोलूं ? ”

यानंतर त्या ताम्बूलाने त्या वनचराची खानगी करून दिली. पण त्या वनचराने पुन्हां इकडे येतांना चुकमूल होऊं मये म्हणून, रस्त्याकडेच्या वृक्षशाखांवर खुणा ठेवल्या. थेट वाराणशीस जाऊन त्याने राजाची भेट घेतली व राजाने येण्याचें कारण विचारलें असतांना, तो त्यास म्हणाला, “महाराज, मी आपला वनरक्षक आहे. मी आपल्या नेहमीच्या कामावर गेलों असतांना पर्वताच्या पायथ्याशीं एक स्त्रीरत्न पडिलें. म्हणून मी महाराजांना त्याची वर्दी देण्याकरितां आलों आहे. ” अशी प्रस्तावना करून त्या तपस्वीने आपली खानगी करून देईपर्यंतची हकीकत त्या रक्षकाने राजाच्या कानांवर घातली.

राजाने ती हकीकत ऐकल्याबरोबर त्या स्त्रीरत्नाची प्राप्ति आपणास कशी होईल ह्या विचारांत तो गढून गेला. लगेच त्याने शिकारीच्या मिषाने त्या पर्वताकडे कूच केलें. त्या पर्वताच्या पायथ्याजवळच आपला तळ दिला व स्वतः वनरक्षकासह निवडक अनुयायांस बरोबर घेऊन तो पर्णकुटीकडे चालू लागला. त्यावेळीं त्या तपसाने आपलें सर्व विहित कार्य उरकलें असून तो स्वस्थ बसला होता. अशा वेळीं राजा तेथें गेला. राजाने त्यांस वंदन केलें व कुशल प्रश्न विचारून झाल्यावर तो एका बाजूस जाऊन उभा राहिला. त्याच्या चरणांशीं तपसास योग्य अशा जिनसा ठेऊन तो त्यास म्हणाला, “महाराज, येथें येऊन आम्हांला काय करावयाचें आहे ? जातो आम्हीं आतां ” यावर त्या तपसाने उत्तर दिलें, “राजा, बरं तर राजा. ” राजाची या उत्तराने अगदी निराशा झाली. पण पुन्हां एकवार प्रयत्न करण्याच्या इराद्याने राजा त्यास म्हणाला, “महाराज, आम्हीं जातोच. पण मीं असें ऐकलें आहे की, आपणांजवळ स्त्रीजातीचे कांहीं लोक आहेत. मला वाटतें की, त्यांच्या अस्तित्वामुळे आपल्या तपास अडथळा होत असेल नाहीं ? कारण तो प्रपंचच मोठा ! माझ्या बरोबर त्या स्त्रीजनास पाठवीत असाल तर बरें होईल ! ” “मनुष्याच्या चित्तांत नेहमी दुष्ट आशय वास करीत असतात. तेव्हां इतक्या लोकांत माझी कन्यका कशी राहू शकेल ? ” असें तपस्वी म्हणाला. “येवढेंच ना, ” राजा जरा ऐटीत म्हणाला, “ तीस आपल्या ताब्यांत घेऊन इतरांपेक्षां सर्वांत श्रेष्ठ अशा स्थानी तिची स्थापना करण्यास आम्हीं समर्थ आहोंत ! ”

यावर तापसानें, “ बाळ, पन्ना, बाहेर ये पाहू ” म्हणून मुलीस हाक मारली. त्याबरोबर ती रूपवीवनसंपन्ना बाहेर आली व पित्याला बंदन करून त्याजवळ उभी राहिली. मग तो तापस तिला म्हणाला, “बाळ, आतां तूं वयांत आली आहेस, व राजानें तुला आज पाहिलें आहे, तेव्हां इतउप्पर तू येथें राहणें उचित नव्हे. तर बाळे, राजाबरोबर तूं जावेंस हेंच योग्य.” पित्याची आज्ञा-नव्हे उपदेश-ऐकून ती अश्रुपूर्ण नयनांनीं त्याचे समोर उभी राहिली. तेव्हां आतां बाप अडथळा घेतो कीं काय न जाणों ? या विचारानें राजानें आपल्या नोकरांकडून तेथल्या-तेथें सुवर्णनाण्यांची एक रास करविली व त्यावर त्या कन्येकस तीवर बसवून तिला अभिषेक केला.

नंतर तिला घेऊन राजा आपल्या नगरास परत आला व तिला राजवाड्यांत नेल्यापासून तो इतर स्त्रियांकडे दुर्लक्ष करूं लागला. तिच्या संगतींत सर्वकाळ रममाण होऊं लागल्याकारणानें स्वाभाविकच राजाच्या इतर राण्या तिचा द्वेष करूं लागल्या; व जेणेंकरून त्या दोघांत विघाड होईल, तें करण्याचा हरप्रयत्न करूं लागल्या. एक दिवस त्या सर्वत्र जमल्या व राजाकडे भेटण्यास गेल्या. कुशल प्रश्न झाल्यावर त्यापैकी मुख्य राणी बोळूं लागली. ‘महाराज,’ ती म्हणाली, ‘आम्हां सर्वांवरील आपलें प्रेम कमी झालें असलें ती आमचें आपणाविषयीं मात्र विरुद्ध प्रमाणांत वाढत चाललें आहे. ह्या राणीसाहेबांच्या सौंदर्यानें व इतर गुणांनीं त्यांनीं आपलें मन आकर्षण केलें आहे, त्यांत आम्हांला कांहींच वैषम्य वाटत नाहीं. पण एका गोष्टीसंबंधानें मात्र आपणास सावध करण्यास आम्हीं आज येथें आलों आहों. महाराजांच्यासंबंधी आमचें अंतःकरण तिळतिळ तुटत आहे. आपण ह्या राणीसाहेब केण आहेत याची चौकशी केली आहे काय ? ’ राजानें प्रश्नाचें उत्तर दिलें नाहीं; पण त्या मुख्य राणीच्या मायावी भाषणानें व इतर स्त्रियांच्या चिंतापूर्ण व दुःखित मुखकमलांनीं त्याच्यावर परिणाम झाल्याशिवाय राहिला न ही. तो स्तब्ध व विचारपूर्ण बसला आहे, असें प हून ती पुढें बोळूं लागली, “महाराज, त्यांचें जनन मनुष्याच्या कुलांत झालें नाहीं. मानवी प्राण्याच्या पावलागणिक कमलपुष्प उत्पन्न होतें, असें आपण कधीं आपण ऐकलें आहे काय ? महाराज, ही मानुषी नव्हे, यक्षिणी आहे. यक्षिणी किती मायावी असतात, बरवर प्रेम दाखवून

ब मनुष्यास बश करून घेऊन, शेवटी त्या त्याचा कसा घात करतात, हे आपणास सांगायचा कां पाहिजे ? आपल्या संरक्षणासाठी आमचा प्राण गेला तरी बहेत्तर; पण आपली गांठ घेऊन आपल्या कानावर ही गोष्ट घालावी, म्हणून आम्ही आज येथे आलो आहो. महाराज, हिला आपण घरांत ठेऊन घेऊं नका. ही घराची राखरांगोळी करील" अशा रीतीने सद्गदित होऊन त्यांनी राजास विनंति केली व त्या जावयास निघाल्या. आपल्या या भाषणाचा परिणाम राजाच्या मनावर झालेला आहे, हे त्यांनी ताडले, राजाहि त्यादिवशी कांहीच न करितां सचिन्त राहिला.

लौकरच सरहद्दीवर बंड सुरू झाले. राजास बंड मोडण्यास जाव-
याचे होते. नवीन राणीने आपण येणार असा फार आग्रह धरिला; पण ती गरोदर असल्यामुळे तिला बरोबर नेणे योग्य होणार नाही, असा विचार करून तो एकटाच त्या प्रांताकडे निघून गेला व ही एकटीच इकडे राहिली.

इकडे पद्मावती राणी एकटीच राहिली व तिच्या नाशविषयी उद्युक्त झालेल्या तिच्या सवतींना पुष्कळच अवसर मिळाला. त्यांनी तिच्या खास दासीला लांच दिला व तिला आपणांकडे वळवून घेतली व तिला सांगितले की, तुझ्या राणीला मूल झाल्याबरोबर तें दूर कर; व त्या जागी एक लांकडाचा रक्तानें माखलेला ओंडा ठेव. " तिने त्यांच्या क्षणव्याप्रमाणे करण्याचें कबूल केलें, लौकरच पद्मावती प्रसूत झाली व महापद्मकुमार हा एकटाच कुक्षिगत म्हणून जन्मास आला. बाकीचे चारशे नव्याणव मुलगे, महापद्मकुमार हा आईच्या कुशीतून बाहेर पडून भूमीवर ठेवण्याचे काळीं तिच्या स्वेदापासून (निवा संस्वेदज म्हणून) जन्मास आले ! त्यासमयी पद्मावती अजून शुद्धीवर आली नाही, हे पाहून त्या दासीने लांकडाचा एक ओंडा रक्तानें माखला व त्याठिकाणीं ठेवला व इतर दासींना आंत बोलाविलें. त्या दासींपैकीं प्रत्येकीने एक एक मूल अशा रीतीने ५०० दासींनीं तीं मुलें घेतलीं व त्या लोहाराकडे गेल्या. त्या लोहारानें त्यादासींकडून एकेकमूल एकेका करण्डकांत निजवून त्यावर झांकण घालून ते सर्व बंद केले व प्रत्येकराणिकडे एकेक असे ते पाठवून दिले.

मध्यंतरी पद्मावती शुद्धीवर आली व तिने आपल्या दासीला

विचारलें “अम्मा, मला कांय झालें आहे ?” त्या दासीने जरा निर्मळीने-
च्या स्वरांतच उत्तर दिलें, “तुम्हांला, राणीसाहेब, मूळ कुठलें होणार ?
हा पहा आपल्या पोटांतून निघालेला दारक” असे म्हणून तिने तो ओंढा
तिच्या पुढें केला ! तो पाहिल्या बरोबर राणीला फार वाईट वाटलें, व
ती म्हणाली, “उचलनचल तो अगोदर. तो फोडून टाक. ने माझ्या
डोळ्यांसमोरून. जर कोणी तो पाहिला तर मला लजेनें मरून चूर हो-
ण्याची पाळी !” त्या दासीनेहि मोठ्या आतुरतेनें तो फोडून टाकला व ते
तुकडे चुलीत फेंकून दिले.

राजानें सरहद्दीवरील बंड मोडून टाकून सर्वत्र शांतता प्रस्थापित
केली. व घरीं परत आल्यावर सुमुहूर्तानें शहरांत शिरावें म्हणून शहरा-
च्या बाहेर छावणी टाकून तेथें तो राहिला. त्या पांचशें सवती त्या
राजाकडे गेल्या व त्यास अभिवादन करून भीतभीत त्याला म्हणाल्या,
महाराज आमच्यावर विश्वास ठेवणार नाहीत, व आम्हीं कांहीं तरी बाय-
फळ बडबडतो, असें म्हणतील, हें आम्हीं जाणून आहों. पण महाराजांनीं
प्रथम राणीसाहेबांच्या खास दासीस बोलवावेंच व तिला विचारावें,
आपल्या राणीसाहेबांना एक लांकडाचा ओंढा झाला आहे कीं नाहीं ?
राजानें त्या स्त्रियांच्या हेतूकडे लक्ष न देतां खात्रीनेच ती मनुष्य जाती-
पैकीं नाहीं, असें ठरवून पद्मावतीस घरांतून काढून लावलें. ती राजगृहां-
तून बाहेर पडल्याबरोबरच तिचीं पद्मपुष्पे नाहींतशीं झालीं. आणि तिचा
शरीरवर्ण कोमेजून गेला ! एकटीच विचारी रस्त्यांतून चालली होती !
एका वयातीत स्त्रीनें तिला अशा विपन्नावस्थेंत पाहिलें व ती तीस झणाली,
“मुली, तूं कोठें बरें चाललीस ?” “परकीय लोकांमध्ये राहण्यास योग्य
असें स्थळ शोधण्यासाठीं मी चाललें आहे.” “चल तर मग, चल माझ्या-
बरोबर.” असें म्हणून तिनें तिची राहण्याची व खाण्यापिण्याची सोब
लावली.

पद्मावती राणीचा कांटा काढून टाकल्यावर त्या पांचशें राण्या
एकोप्यानें व आनंदांत राहूं लागल्या व राजाचेंही प्रेम पूर्ववत् त्यांच्यावर
बसलें. त्या एक दिवस छावणीत राजाकडे गेल्या व त्यास म्हणाल्या,
“महाराज, आपण लढाईवर जाऊन छावणी टाकलीत, त्यावेळीं आम्हीं

गंगेला असा नवस केला होता की, 'जर महाराजांना लढाईत यश आलें, तर महाराज परत आल्यावर त्यांच्या बरोबर आम्हीं सर्वजणी बलिकर्म उरकल्यावर जलक्रीडेसाठी गंगेवर येऊं.' महाराजांना हें कळविण्यासाठी आम्हीं आज येथें आलों आहों." राजा त्यांच्या शब्दांनी फार संतुष्ट झाला व त्यांच्याबरोबर उदकक्रीडेसाठी गंगेवर जावयास निघाला. त्या स्त्रियांनी प्रत्येकीने आपापला करंडक लपवून बरोबर घेतला व पाण्यांत उडी टाकतांच तो सोडून दिला. अशा रीतीने पाण्याच्या प्रवाहांत सोडलेले ते सर्व करण्डक प्रवाहाबरोबर वहात जाऊन प्रवाहाच्या बरेच खाली लाविलेल्या एका जाळ्यांत अडकले. इकडे राजाची क्रीडा आटोपल्यावर राजा परत जाण्यास निघाला; व धीवरानीं टाकलेली आपली जाळींही वर काढली; तों त्या जाळ्यांत ते करण्डक त्यांना सांपडले. त्यांनी मोठ्या उत्सुकतेने ते सर्व राजकडे नेऊन त्याला सादर केले. राजानें तें पाहून त्यांना विचारलें " कायरे, या करण्डकांत काय आहे ? " " महाराज, आम्हाला हें कांहींच ठाऊक नाहीं; पण एकसारखे असे ५०० करण्डक पाहून आम्हांस आश्चर्य वाटलें व यात काहीं तरी विशेष असलें पाहिजे, असा तर्क करून आपणापार्शी ते घेऊन आम्हीं आलों आहोंत ! महाराजांनीं याचा निर्णय करावा." राजानें ते सर्व करण्डक उघडण्याचा हुकूम केला. पहिला उघडल्याबरोबर त्यांना महापद्मकुमार दृष्टीस पडला. त्या सर्वांचे करण्डक उघडले; तों तीं सर्व मुलें जिवंत अशीं दृष्टीस पडलीं. त्या करण्डकांत त्यांना ठेवल्या दिवसापासूनच प्रत्येक च्या अंगुष्ठांत पुण्यऋद्धीच्या बलानें दूध उत्पन्न झालेलें होतें. देवेन्द्र जो शक्र त्यानें राजाचा संशय निरसन करण्यासाठीं करण्डकांच्या आंत अशीं अक्षरें लिहून ठेवलीं होती, " हे कुमार पद्मावतीच्या उदरांतून जन्म पावले असून, ते वाराणशीराजाचे पुत्र आहेत. पद्मावतीच्या पांचशें सवतींनी त्यांना करंडकांत घालून त्यांनीं ते पाण्यांत टाकून दिलेले आहेत." राजालाही गोष्ट समजली. राजानें प्रत्येक करंडकांत हीं अक्षरें वाचल्याबरोबर त्याच्या हृदयांत लख्ख प्रकाश पडला. ताबडतोब त्यानें महापद्मकुमारास हातावर घेतलें व आपल्या लोकांस हुकूम सोडले. "चला चला," तो म्हणाला, "रथ तयार करा. घोडे जोडा. आजच्या अज भी नगरांत प्रवेश करणार व कितीक स्त्रियांना मी आज आनंदी करणार आहे." असें म्हणून त्यानें लौकरच शहरांत प्रवेश केला.

व तो राजवाड्यांतील आपल्या गच्चीवर गेला व त्याच्या हुकमने एका हत्तीच्या मानेमोवतीं एक हजार नाण्यांची पिशवी बांधण्यांत आली. व भेरी वाजविण्यांत आल्या. “जो कोणी पद्मावतीला पाहून तिचा पत्ता लावून देईल, त्याला ही नाणी बक्षीस मिळतील,” अशी सर्वत्र दवंडी पिटली. व ती बरोबर तो हत्तीहि चालू लागला.

जेव्हां पद्मावतीने ती दवंडी ऐकली, तेव्हां ती त्या वृद्धस्त्रीला म्हणाली, “आई, ऐकलेंस कां? तूं जा ना आणि त्या हत्तीच्या गळ्यांतलें हजार नाण्यांचें गांठोडें मिळविनास!” “नको नको, माझ्याच्याने नाहीं जावत व ती रक्कम घेवत,” तिने उत्तर दिलें. पण पद्मावतीने तिला तीनवेळां आग्रह केला व शेवटीं ती म्हणाली, “मुली, मी काय करूं म्हणजे मला तें बक्षीस मिळेल!” पद्मावती म्हणाली, “आई, तूं दुसरे कांहीं करूं नकोस; फक्त हत्ती उभा असेल तेथें जा व तेथें असलेल्या अधिकाऱ्यांना सांग, माझी मुलगीच पद्मावती राणी आहे.” शेवटीं काय होईल तें होवों, असा विचार करून ती म्हातारी गेली व जेथें हत्ती उभा होता तेथें जाऊन तिने त्याच्या गळ्यांतून १००० मोहोरांची पिशवी काढून घेतली. त्याबरोबर राजपुरुष तिला विचारूं लागले, “काय, आई, तुम्ही पद्मावतीराणीसाहेबांस पाहिलें आहे काय?” “मी नाहीं पाहिलें तिला. पण माझ्या मुलीने तिला पाहिलें आहे,” असे तिने उत्तर दिलें. “कोठें बरें तुझी ती मुलगी; दाखीव पाहूं,” असे म्हणून ते तिच्या बरोबर गेले व त्यांनीं पद्मावतीस ओळाविलें. ते म्हणाले, “खरोखर ह्या स्त्रीचें केवढें मोठें नुकसान केले गेलें आहे! पहा, ही राजाची राणी आणि असल्या उघड्या जागेंत राहात आहे.” असें म्हणून त्यांनीं लोंच पद्मावतीच्या वसतिस्थानाभोंवती पडदे उभारले व दारावर पहारा ठेवला; व राजाकडे जाऊन त्यांनीं त्यास वर्दी दिली.

राजानें लौकरच एक सुवर्णशिविका तेथें पाठविली. पण ती तेथें जाऊन पोहोंचली तरी पद्मावती त्यांत बसून जाण्यास कबूल होईना. ती म्हणाली, “मी अशी नाहीं राजगृही जाणार! माझ्या या वसतिस्थानापासून तो राजवाड्यापर्यंत रस्त्यावर मारी किंमतीचे सुंदर बेलपर्तीचे घालीचे पसरले पाहिजेत, व वर सुवर्णतारकामंडित छत लाविलें पाहिजे

व मग मी पाठविलेल्या सर्व भूषणांनीं अलंकृत होऊन पायानेंच जाणार-
अन्ना तऱ्हेनेच नगरवासीयांनीं माझे वैभव पाहिलें पाहिजे. ”

राजानें पद्मावतीच्या आवडीप्रमाणें सर्व गोष्टी करण्याविषयीं हुकुम सोडले, व राणीहि मोठ्या वैभवानें मार्गावरून चालूं लागली. ती चालली असतां पाऊल पडल्या ठिकाणीं, ते गालिचे फाडून वर पद्मपुष्पें दिसा-
वयास लागलीं ! अशा तऱ्हेनें बहुजनसमाजास आपलें वैभव दाखवीत,
ती राजनिवेशनांत शिरली; व मग ते सुंदर व बहुमोल सर्व गालिके
तिच्या हुकुमानें त्या वृद्धस्त्रीस, पद्मावतीस सांभाळल्याचें बक्षीस म्हणून,
देण्यांत आले. राणी पद्मावती राजास भेटली व राजानें आपण केलेल्या
पापाचें प्रायश्चित म्हणून त्या ५०० स्त्रियांना आपणापुढें आणविलें व
पद्मावतीकडे वळून तो तिला म्हणाला “देवि, ह्या ५०० स्त्रिया तुला
तुझ्या दासी म्हणून मी बहाल करतो. ” “ फार उत्तम ”, तिनें उत्तर
केलें, “ पण ही गोष्ट सर्व शहराला जाहीर झाली पाहिजे. ” राजानें एक
जाहीरनामा काढला व त्यांत ज्या ५०० स्त्रियांनीं पद्मावती राणीचें
अत्यंत नुकसान केलें होतें, त्यांना तिच्या दासी केलें असल्याचें
जाहीर केलें. पण तिला असें आढळून आलें कीं, ह्या गोष्टीकडे लोकाचें
जावें तसें लक्ष गेलें नाहीं. म्हणून ती एक दिवस राजाकडे गेली व
म्हणाली, “ महाराज, माझ्या दासींची मुक्तता करण्याची माझी इच्छा
आहे. आपली अनुमति असावी. ” “ जशी तुझी इच्छा, ” राजानें
उत्तर दिलें. म्हणून राजाकडून तिनें भेरी वाजवून असें जाहीर केलें कीं,
पद्मावती राणीनें आपल्या सर्व ५०० दासींना आजपासून बंधमुक्त केलें
आहे. अशारीतीनें त्या मुक्त झाल्यावर तिनें आपल्या ५०० पुत्रपैकी
एकेकांस प्रत्येकीच्या हवालीं केलें व त्यांचें संगोपन करण्यास त्यांना
बजाविलें, व खुद्द महापद्मकुमारास स्वतः जवळ ठेवून घेतलें.

कालें करून तीं मुलें मोठीं झालीं; व खेळण्याच्या वयांत आल्या-
वर राजानें त्यांच्याकरितां निरनिराळीं उपवनें व क्रीडांगणें तयार कर-
विलीं. त्यांना सोळावें वर्ष लागलें. एक दिवस ते सर्व खेळत असतां
त्यांची दृष्टि जवळच असलेल्या मंगलपुष्करणीकडे गेली. त्यांत नाना-
प्रकारचीं कमलें भरलेलीं असून त्यांतील नूतन कलिका उमळत होत्या

व जीर्ण झालेला फुले वृक्षापासून च्युत होत होती ! ह्या अस्तोदयनिदर्शक दृष्टान्ताने त्याचे मन व्यग्र झाले. त्यांनी विचार केला “पहा, या पुष्पांच्या वृद्धीची कारणे नाहीतशी झाल्याबरोबर ही पुष्पेपुष्पांनी निमीलित झाली ! याच दृष्टीने विचार केला तर मानवांच्या शरीराच्या वृद्धीची कारणे नाहीतशी झाल्यावर ह्यांची कोण दशा होणार ? ह्यांचीहि गति तीच होणार ना ?” ह्या तात्विक विचाराने लौकरच त्यांच्या मनांत प्रत्येकबोधिज्ञानाचा उद्गम झाला; व प्रत्येकजण एकेका कमलावर अधिष्ठित झाला.

त्यांच्या बरोबर असणाऱ्या राजपुरुषांनी पुष्कळच वेळ झाला, दिवस संपत आला, असे पाहून, ते त्या राजपुत्रांकडे गेले, व म्हणाले, “आर्थपुत्रांनो, कितीवेळ लोटला याची तुम्हांस कल्पना तरी आहे काय?” ते स्तब्धच राहिले. ते कांहींच उत्तर देत नाहीत, असे पाहून ते राजाकडे गेले व त्यांनी राजास ही बातमी सांगितली. राजाने “त्यांस त्याच्या मजी-प्रमाणे बसू द्या” असे त्यांस सांगितले. त्या कमलपुष्पांवर अधिष्ठित हो-सोते ते सर्व रात्रभर तेथे असतांनाच अरुणोदय झाला. राजपुरुष पुन्हां सकाळीं तेथे आले व कुमारानीं कितीवेळ लावला आहे बरे ? असा त्यांनी त्यांना प्रश्न केला. त्या राजकुमारांनी उत्तर दिले, “आम्ही कुभार नाही, आम्ही प्रत्येकबुद्ध आहोत.” “अर्थात्, तुम्ही कांहींतरी बेलत आहा झाले ! प्रत्येकबुद्ध काहीं तुमच्या सारखे नसतात. दोन अंगुलमात्र त्याचे केश व दाढी असते आणि त्यांच्या अंगावरच श्रमणास आवश्यक अशा आठ गोष्टी असतात.” “तुम्हीच कांहींतरी म्हणत आहात झाले,” असे म्हणून त्या राजकुमारांनी आपापला उजवा हात डोक्यावरून फिरविला; त्या बरोबर त्यांची गृहस्थाश्रमांची चिन्हे नाहीशी झाली; व फक्त आठ श्रमणपरिष्कार त्यांच्या शरीरांवर प्रमुखत्वाने दिसावयास लागले ! व ते राजपुरुष पहात असतांनाच ते पांचशे प्रत्येकबुद्ध नन्दमूलक प्राग्भार-पर्वतावर आकाशमार्गाने गेले !

जेव्हां पद्मावतीस ही वार्ता कळली, तेव्हां तिला फार वाईट वाटले. मातेच्या अन्तःकरणावर मोठा आघात झाला. “माझी इतकी मुले असून मी आज पुत्रविहीन झाले ! ५०० मुलांची माता व एकहि पुत्र आपला

म्हणोबयाला माही ! ” या पुत्रशोकांमुळे तिचे शरीर खंगत चालले, व क्षीण झालेले तिचे शरीर लीकरच भूमिगत झाले ! अशा रीतीने पद्मा-
वती राणीने अंत झाला !

पुढील जन्मी राजगृहनगराच्या द्वाराजवळील एका खेड्यांत तिचा जन्म झाला ! तिचे कुठ उत्तम प्रकारचे नव्हते. त्यांतील सर्व लोक कामकरी होते; व त्यांच्याबरोबर तीही मोठी झाल्यावर काम करू लागली. कालेकरून ती वयांत आली व लग्नाला योग्य झाल्यावर शेतांत काम करणाऱ्या एका कामकऱ्याबरोबर तिचे लग्न झाले.

एक दिवस ती शेतावर काम करणऱ्या आपल्या नवऱ्याकरितां कांजी घेऊन चालली होती. त्यावेळीं रस्त्यावरून चालली असतां आकाशाकडे तिने पाहिले, तों तिच्या गतजन्मांतल्या पांचशें पुत्रपैकीं आठ प्रत्येकबुद्ध आकाशांतून उडून चालले होते. ती वेळ भिक्षाटनार्थ जाण्याची असल्यामुळे ते भिक्षेकरितांच चालले असावेत. मागीलजन्मीच्या मातृप्रेमाचा तिच्या हृदयांस उद्गम झाला व झपाझप ती पावले टाकीत चालली. लीकरच ती शेतावर गेली व आपल्या नवऱ्याला भेटून म्हणाली, “अर्थ, पाहिलेत कां, ते प्रत्येकबुद्ध आकाशांतून खाली येत आहेत. त्यांना निमंत्रण करून मी भोजन देऊं कां ? ” तो म्हणाला, “ काय ? तुला वेढ तर नाहीं लागले ? ते पक्षी आहेत, भ्रमण नाहीत. नेहमीं ते अशा रीतीने आकाशांत भ्रमण करीत चालले असतात. ते प्रत्येकबुद्ध नव्हेत. ” पण तो असें बोलत आहे तोंच ते प्रत्येकबुद्ध त्या जोडप्यापासून जवळजवळ उतरले. ती त्यांच्या जवळ गेली व आपल्या शक्त्यनुसार त्यांना अन्न देती झाली; व तिने त्या आठ बुद्धांस पुन्हां अशी विनंती केली की, “ आपण दररोज माझ्याकडून अन्नाचा स्वीकार करीत जावा. ” यावरून ते आठ प्रत्येकबुद्ध तीस म्हणाले, “ उपासिके, फार चांगले. पण येथे मांडलेल्या आठ आसनांवरून तुझ्याजवळ फक्त आठ प्रत्येकबुद्धांचाच सत्कार करण्यापुरती सामुद्धी आहे, असें दिसते. पण आमच्या बरोबर दुसरे बरे पुष्कळ प्रत्येकबुद्ध आले, तर त्यांची व्यवस्था येथे कशी होणार ? ”

दुसरे दिवशीं तिने आठ आसनें तयार केलीं व आठ प्रत्येकबुद्धांचा सत्कार करण्याची तयारी ठेवली व त्यांची वाट पहात ती बसली.

इकडे निमंत्रित अशा त्या आठ प्रत्येकबुद्धांनी आपल्या दुसऱ्या प्रत्येकबुद्धांस खबर दिली. “ आयुष्मन् ” ते म्हणाले, “ आज तुम्ही दुसरीकडे फोठें जाऊं नका. आज आपण सर्वजण तिच्याकडे जाऊन आपल्या त्या मातेवर अनुग्रह करूं. ” त्या सर्वांनीं हें ऐकलें. व ते सर्व मिळून राजगृहाच्या वेशीजवळ जाऊन दृश्य झाले.

आपण ज्यांस आज बेळ्याविलें होतें त्याशिवाय दुसरेहि पुष्कळ प्रत्येकबुद्ध येथें आलेले आहेत, हें पाहून सुद्धां तिचे चित्त कम्पित झालें नाहीं. अगदीं शांत व प्रसन्न चित्तानें तिने त्या सर्वांना आपल्या घरांत घोलविलें व आसनावर बसावयास सांगितलें. निमंत्रित आठ बुद्ध ओळीनें आपापल्या स्थानापन्न झाल्यावर नवव्या बुद्धानें आणखी आठ आसनें उत्पन्न केलीं व आपण स्वतः आसनावर बसला व त्या ओळींतील आठ आसनें गुंतल्यावर नवव्या बुद्धानें आणखी आठ आसनें उत्पन्न केलीं, व आपण स्वतः आसनावर बसला व त्या ओळींतील आठ आसनें गुंतल्यावर नवव्या बुद्धानें आणखी आठ आसनें उत्पन्न केलीं. अशा रीतीनें आसनाची संख्या वाढत असतां तें घरहि मोठें होत चाललें; व ५०० बुद्धांचीं आसनें त्या घरांत समाविष्ट झालीं. ते सर्व याप्रमाणें आसनावर बसल्यावर त्या उगसिकेनें आठ बुद्धांकरितां तयार केलेलें अन्न त्यांस वाढावयास सुरुवात केली. पण काय चमत्कार पहा ! तिनें तें तयार केलेलें अन्न संयेनाव ! त्या सर्व प्रत्येकबुद्धांस तें पुरलें ! व तिनें अन्नसंतर्पण केलें. भोजन उरकल्यावर तिनें आठ मुठभर नीलोत्पलें आणून ती त्या सर्वांच्या चरणीं अर्पण केलीं व त्यांच्यापुढें अशी प्रार्थना केली की, “ भविष्यत्काळीं जेव्हां माझा जन्म होईल तेव्हां माझी अंगकांती झालीलां त्यालांच्या अन्तर्गर्भाप्रमाणें असावी ! ”

त्या प्रत्येकबुद्धांनीं आपल्या आईस “ तद्वास्तु ” असें म्हणून ते गंधमादन पर्वतावर निघून गेले. इकडे त्या स्त्रीनें राईलेलें आयुष्य पुण्यकर्म करण्यांत वेचल्यावर ती विगतायु झाली. तिला देवलोकांत पुनर्जन्म प्राप्त झाला, व तेथून गौतमबुद्ध जन्मास यावयाच्या सुमारास श्रावस्ती नगरींत एका संपन्न श्रेष्ठांची कन्यका म्हणून ती जन्मास आली. तिचा शरीरवर्ण नीलोत्पलाच्या अन्तर्गर्भाप्रमाणें तेजस्वी व कांतिमान झाला; म्हणून तिचे नांव तिच्या आईबापांनीं उत्पलवर्णा असें ठेविलें.

(२).

गौतमबुद्धकालीन चरित्र.

कालेंकरून ती शुक्लेन्दुवत् वाढत चालली; व वयांत आल्यावर तिचें सौंदर्य व मुख्यतः तिचा उत्पलार्ण सर्वोना दिपवून टाकावयास लागला. जंबुद्वीपांतील निरनिराळ्या राष्ट्राधिपतींच्या राजकुमारांनीं व श्रेष्ठींनीं तिच्या बापाकडे तिजविषयी मागणी घातली. त्या श्रेष्ठीस मोठाच प्रश्न पडला. त्या सर्वांस खुष करणें शक्य नव्हतें. एकास खुष करावयाचें म्हणजे इतके दुसरे शत्रू उत्पन्न करून घेण्यासारखें होणार. संसारी मनुष्यास इतर विचार सुचणार कोठचा ? त्याचें मन विचारांनीं पर्याकुल झालें. अशा स्थितीत त्याला एक युक्ति सुचली, पण ती युक्ति अमलांत आणण्यास त्याला धीर होईना. पण पुढें सोडवावयाचा प्रश्न व त्याचे परिणाम डोळ्यांसमोर उभे राहिले म्हणजे, डोळ्यावर कातडें ओढून त्याला त्या युक्तीचा अवलंब करणेंच आवश्यक वाटूं लागलें.

अशाप्रकारें काय करावयाचें हें ठरविल्यावर तो आपल्या कन्येकडे गेला. आपल्या पित्याची केविलवाणी स्थिति तिच्या ध्यानांत आली नव्हती, असें नाहीं. तिनें पित्यास उत्थापन दिलें व पिता बसल्यावर त्याची दुःखी मुद्रा तिच्या दृष्टीस पडली. त्याचा चेहरा म्लान झालेला असून त्याच्या मनावर कसलें तरी जबरदस्त दडपण आहे, हें कळणें कांहां कठीण नव्हतें. “ बाबा, तुम्हास कांहीं होतें कांही ? तुमची काय ही अवस्था ! ” असें ती म्हणाली. तिच्या या कोमल व हृदयस्पर्शी शब्दांनीं तर त्याच्यावर आघातच केला; पण मोठ्या प्रयत्नानें मनास स्थिर करून तो तिला म्हणाला, “ मुली, मी हल्लीं कोणत्या पेंचांत आहे, हें तुला कळलेंच आहे, असें मी समजतों. तुझ्याकरितां जंबुद्वीपांतल्या सर्व राजकुमारांनीं व श्रेष्ठीपुत्रांनीं मजकडे मागणी केली आहे. तुझ्यासारखें हें कन्यका रत्न असल्यावर त्यांवर उब्या कां पडणार नाहींत ! पण त्यायोगें माझी मात्र स्थिति केवढी धोक्याची झाली आहे, याचा तूं विचार कर ! मी आतां जें तुला विचारणार आहे, त्यावरून माझी तूं एकदमच परीक्षा करूं नकोस ! माझे तुझ्याविषयीं केवढें वास्तव्य आहे,

ह या हृदयासब ठाऊक आहे,पण मी तरी आतां काय करणार ! मुली, प्रव्रज्या घेण्याची तुझी तबारी आहे काय ? ”

हे शेवटचे वाक्य उच्चारतांना त्यांचे चर्येवर एकप्रकारचा करारी-पणा दृग्गोचर झाला होता. उत्पलवर्णेनेहि आपल्या पित्याचे भाषण व ते उच्चारित असतांना मनोविकारांचे त्यांच्या मनांतील तुंबळ युद्ध ही जाणली होती. आपल्यामुळेच आपल्या पित्याला आपण केवढया पेंचांत आणति आहों, याची आतां तिला चांगली कल्पना झाली व डोळ्यांत आसवे आली असतां ती पुसून काढून मोठया हिथ्याने व कुमारीसुलभदिव्यतेने ती म्हणाली “ बाबा, तुझांस वाईट वाटून देऊं नका. बाबा मी कुलकुमारी आहे. माझ्या पित्याचे जे कल्याण तेच मी केले पाहिजे; व तेच मी करणार ! ” शिवाय, मागाल जन्मांच्या संस्कारांमुळे तिला बापाचे म्हणणे फारच पटले. हे त्याचे शब्द तर तिला अमृततुल्य असेच भासले; जणू काय १०० वेळां शुध्द केलेल्या तेलाचे आपल्या डोक्यावर कोणी सिञ्चन केले आहे, असे तिला वाटले. ती लगेच आपल्या पित्यास ह्मणाली “ बाबा, मी या क्षणीं प्रव्रज्या घेण्यास तयार आहे.” बापाचे डोळे भरून आले. अन्तःकरणांतील प्रेमळमनोवृत्तीच्या पुरामुळे शब्द बाहेर पडेना. त्यानें तिला हृदयाशी धरून तिचा सत्कार केला; व मग तो तिला भिक्षुणिसंघाकडे घेऊन गेला; व तेथे तिला प्रव्रज्या मिळाली.

उत्पलवर्णेला नवीन आश्रमांत फार गोडी लागली. तिला आपण मोकळे झालों असे वाटावयास लागले. व उपसंपदेनंतर तिने अध्यात्मिक उन्नत्यर्थ अभ्यास करण्यास सुरवात केली. संघांत राहून त्रिपिटकांचे अध्ययन करून तिने सीलसंपदा प्राप्त करून घेतली; व समाधिभावनेचा साक्षात्कार करण्याच्या मार्गास ती लागली. एक दिवस संघांतील उपवस-थागाराची व्यवस्था करण्याची पाळी तिजवर आली. उपोसथाच्या दिवशी प्रातिमोक्ष म्हणण्यासाठीं उपोसथशाळा ' शाडून साफसूफ करून त्यांत

१: उपवसथागार (पाली-उपोसथागार) ज्याठिकाणी भिक्षुसंघ उपवसथाचे दिवशी एकत्र जमून संघकृत्ये करतात, ती शाळा. उपवसथाचे दिवशी मुख्यतः चतुर्दशी व पौर्णिमा या दोन दिवशी-उपोसथ शाळेची व्यवस्था करण्याचे काम आळीपाळीने सर्वा-

दिवा वगैरे तिने लावून ठेवला; ' व त्या दीपज्योतीपासूनच सुरवात करून तेजोककसिणारम्भपणानें युक्त असें ध्यान उत्पन्न करून घेऊन त्याच पादकध्यानावर अर्हत्पदाचा तिने साक्षात्कार करून घेतला. ' अर्हत्पदाचें फल साध्य. शास्त्रावरोबर ऋद्धि व चमत्कार करणें यांत ती पारंगत झाली.

पुढें शारत्यानें ज्या दिवशीं यमकपाटिहारियं म्हणून चमत्कार करून दाखविला, त्या दिवसाची गोष्ट, शास्त्यानें चमत्कार करून दाखविण्यावर ती त्याच्यासमोर गेली; व "मीहि भगवन्तापुढें चमत्कार करून दाखविणार " म्हणून तिनें सिंहनाद केलो !

तील भिक्षुंवर किंवा भिक्षुणींवर येतें. त्या दिवशीं प्रातिमोक्ष (पाली-पातिमोक्ख) म्हणून भिक्षुंनीं टाळण्याच्या आपत्तीचें जें पुस्तक आहे तें म्हणावयाचें असतें. चार पाराजिकनांवाच्या अत्यंत भयंकर आपत्तींपासून सुरवात करून ७५ "सखियधग्गा" सारखे किरकोळ नियमभंगाचाहि त्यांत समावेश केलेला असतो. शिथुरूप जमला असतांना संघस्थविर संघास विज्ञापना करतो. आपण सर्वजण कां जमलों आहों. हें सांगतो. व एकामागून एक ते नियम म्हणून दाखवितो. त्या निबमांपैकी कोणी जर एखादा मोडला असेल तर त्यानें उठून तो कबूल करावा लागतो व त्याबद्दल संघाची जी शिक्षा असते, ती भोगावी लागते. अस्तु. विनयपिटकांतील महावग्ग, चुल्लवग्ग आणि प्रातिमोक्ष या ग्रंथांत या सर्वांचा विस्तार केला आहे.

१: या सर्व गोष्टींना पूर्वकृत्य (पाली-पुब्बकिच्च) असें म्हणतात. "सम्मज्झी पदीपो च उदवं. आसवेने च । उपोसथस्स एतानि पुब्बकिच्चऽन्ति वुच्चति ॥" (द्वे मातिका-Burmese Edition-पृष्ठ १ ले.)

२: तेजोकसिण-समाधीचा विषय होणारी जी चाळीस कर्मस्थानें बुद्धघोषाचार्यांनीं विशुद्धिमार्गीत सांगितलेली आहेत; त्यांपैकी जी दहाकृत्सें (पालि-कसिणें) आहेत, त्यांत तेजोकसिणाचा अन्तर्भाव होतो. तेजाच्या विस्तृतस्वरूपाचें एकदम आकलन करून त्यावर समाधि कावणें शक्य नसल्यामुळे, तेजोयुक्त असा दीप वगैरे पदार्थ घेऊन त्याला झालम्बन करून त्यावर ध्यान ठावणें हाच पाया आहे; व ह्याच मूलभूत पायावर समाधिभावना वाढवून प्रज्ञायुक्त होऊन अर्हत्पदाचा साक्षात्कार उत्पलवर्णनें करून घेतला.

३: यमकपाटिहारियः—म्हणजे दुहेरी चमत्कार. एकाच वेळीं स्वभावभिन्न वस्तु एकत्र आणून दाखविणें.

४: सिंह हा प्राणी ज्याप्रमाणें निर्भयपणानें सर्वत्र नाद करितो, त्याप्रमाणें निर्भयपणानें व पूर्णस्वात्रीपुरस्सर एखादी गोष्ट आपण करणार, म्हणून छातिटोवपणानें सांगणें. यास पालीत सिंहाद असें म्हणतात.

शामुळेंच एक दिवस शास्ता जेतवनांत संधासमवेत बसला असता त्यानें भिक्षुर्णांना निरनिराळें स्थान देण्यास सुरवात केली; व जेव्हां उत्पलवर्णेची पाळी आली, तेव्हां तिच्या सिंहनादाचा निर्देश करून, त्यानें तिची योजना ऋद्धिमती भिक्षुर्णांमध्ये श्रेष्ठपदावर केली; व अशा रीतीने उत्पलवर्णेचेही इच्छा परिपूर्ण झाली.^१

१: उत्पलवर्णसंबंधी पुढील जास्त माहिती येरीगाथेंत दिलेली आढळते. समाजातील माता व दुहिता हें नातें विसरून जाऊन सापत्नभाव उत्पन्न झाल्यामुळे संवेग उत्पन्न होऊन इंद्रियांच्या सुखांत, केवढें दुःख भरलें आहे. हें दाखविण्याच्या इराद्यानें उत्पलवर्णा तीन गाथा म्हणते, असें दाखविलें आहे (गाथा-२२४ ते २२६). ऋद्धि व अभिज्ञा यांचा साक्षात्कार झाल्यामुळे आनंदपूर्ण व सुखी होताती ती दोन गाथा (गाथा २२७, २२८) गाते, असें दाखविलें आहे. बुद्धाच्या अनुमतीनें ती एक चमत्कार करून दाखविते. ऋद्धीच्या सामर्थ्यानें चार घोड्यांनी युक्त असा एक रथ निर्माण करून त्यास बसून ती बुद्धाच्या वरणापाशी गेली आहे, असें सांगितलें आहे. मारानें तिला विचल करण्याचा प्रयत्न केला असतांना तिनें त्याची खरडपट्टी काढून त्यास तेथून निघून जाण्यास सांगितलें आहे. “ मी तृष्णेचा नायनाट केला आहे व तमाचा विष्वंस केला आहे. अशा प्रकारची मी असल्यामुळे, हे पापी मारा, तुलाहि मी नष्ट केला आहे,” असें निर्भयपणानें तिनें त्यास उत्तर दिलें आहे. अगुत्तरनिकायांताहि बुद्धानें संघांत तिची योग्यता ‘क्षेमा भिक्षुणीबरोबर केली आहे. (थेरु आणि थेरागाथा-P. T. S.-Oldenberg and Pischel गाथा २२४ ते २२५)

रत्न ४ थें.

पटाचारा.

(१)

पूर्व बुध्दकालीन-चारित्र.

तेरा स्त्रीरत्नांच्या पूर्वचारित्रांतील हा एक विशेष आहे की, त्यांचें पूर्वचरित्र बहुतेक सारखेंच आहे. तीन भिक्षुणींच्या पूर्वचरित्रांतील हकीकत जवळ जवळ एकच आहे. कारण सारस्त्री तयारी असल्याशिवाय सारखेंच फळ मिळजे शक्य नाहीं. बौद्धधर्मातील हाहि दुसरा विशेष पाहण्यासारखा आहे. तयारी असल्याशिवाय फळ मिळत नाहीं. बौद्धधर्मात परमेश्वर हा कर्ता करविणारा असतो, ही कल्पना रूढ नाहीं. देवतांचें अस्तित्व बौद्धधर्मात आहे, पण त्यांच्या आंगां मानवाचें कर्म बदलण्याचें सामर्थ्य नाहीं. कर्माचा बंध देवापासून मानवापर्यंत सर्वास सारखाच आहे. सन्मार्गानें चालून व सत्कृत्यकरूनच उन्नति करून घेतली पाहिजे व मोक्ष मिळाविला पाहिजे. हिंदूधर्मात आत्मोद्धाराची कल्पना परमेश्वराच्या सर्व सामर्थ्याच्या कल्पनेमुळें कभी बलवत्तर झाली आहे. पण आत्मा हाच आत्म्याचा नाथ आहे, दुसरा जगन्नाथ नाहीं, ह्या शिकवणीमुळें बौद्धधर्मीयांना स्वावलंबन व आत्मप्रयत्न यांचें जणू बाळकडूच मिळाले आहे ! ह्या तेरा स्त्रीरत्नांनीं हि गौतम बुद्धकालीन प्राप्त करून घेतलेलें महनीय स्थानहि पूर्वजन्मींच्या पुण्य संस्काराचें फळ आहे. व जरी त्यांना निरनिराळे उच्चनीच, सुखमय व दुःखमय जन्म घेणें भाग पडलें, तरी

शास्त्राचें दर्शन, त्यांच्या समोर केलेली प्रतिज्ञा, व तत्सिध्दार्थ केलेली मिरनिराळी कुशल कर्मे हीं सर्वांच्या बाबतींत सारखीच आहेत. म्हणून इतउप्पर पूर्व चरित्राचा संक्षेपच करण्याचें आम्हीं योजिलें आहे. अस्तु.

पटाचारेचा पूर्वजन्मही पदमोत्तर बुद्धाचे काळीच झाला होता व त्या शास्त्राच्या हसवती नगरांतच एका अभिजात कुळांत ती जन्मास आलेली होती. एक दिवस इतर लोकांप्रमाणें तीहि शास्त्राच्या दर्शनासा गेली होती व त्याच्या मुखांतून धर्मापेदशाभृताचें पान तिनें केलें व त्याच सुमारास एक दिवस शास्त्रानें एका भिक्षुणीस विनयसंपन्न.^१ अशा भिक्षुणीमध्ये अग्रस्थान दिलें, असें जेव्हां तिनें पाहिलें, तेव्हां आपणासही तें स्पृहणीय स्थान एक दिवस प्राप्त व्हावें, अशी प्रार्थना तिनें शास्त्रासमोर पृथित केली. उरलेंलें आयुष्य पुण्यकर्में करण्यांत वेंचल्यावर मृत्यूनंतर तिला देवलोकांत जन्म आला. पुण्यक्षीण झाल्यावर पुनरपि मनुष्यलोकांत जन्म घेत घेत काश्यप बुद्धाच्या काळीं किंकी राजाच्या सात बहिर्णिपैर्की एक बहीण म्हणून ही जन्मास आली व त्या जन्मांत २०,००० वर्षे कुमारी व्रताचें ब्रह्माचर्याचरण करून तिनें भिक्षुसंघास एक परिवेण दान केलें व पुन्हां देवलोकांत जन्म घेऊन एक बुध्दान्तरापर्यंत वैभवाचा उपभोग घेत भगवान् गौतम बुद्धाच्या काळीं ती श्रावस्ति नगरांत एका संपन्न श्रेष्ठीची कन्यका म्हणून जन्मास आली.

(२).

गौतमबुद्धकालीन चरित्र.

श्रावस्ती नगरांत जीं संपन्न अशीं श्रेष्ठीकुळें होती त्यात अत्यंत श्रेष्ठ अशा कुळांत तिला जन्म आल्यामुळें तिचें संगोपन व संवर्धन किती काळजीपूर्वक झालें असलें पाहिजे, हें सांगणें अनवश्यक आहे. तिच्या

१: विनयसंपन्नाः—विनयशास्त्रांत पारंगत. बौद्धवाङ्मयाचें धर्म व विनय असे मुख्य-त्वेकरून दोन भाग पडतात. विनयास 'विनयविटक' असेंहि नांव आहे. त्यांत भिक्षुनी व भिक्षुणीनी संघांत कसें रहावें यासंबंधाचे नियम एकत्र करून ठेवलेले आहेत. त्याचे एकंदर पांच भाग पडतात. पाराजिक, पाचिसिय, महावाग, जुहवग आणि परिवारपाठ या सर्वांत भिक्षु व भिक्षुणी यांच्या जीलांचा विचार केलेला आहे.

२: प्रार्थना (पाठी—पार्थना) cf. अधिकारकर्म (पाठी—अधिकारकर्म).

आईबापांना तर ती म्हणजे जीवाचा कलिजा वाटे. बाऱ्याः स्थेतून हळू-हळू वर चढत ती तारुण्यांत प्रवेश करावयास लागली. अगोदरच नैसर्गिक सौंदर्य व त्यांत ती आपल्या वयांत यावयास लागलेली, त्यामुळे तिचे दर्शन श्रावस्तीच्या संयत्न तरुणांना विद्ध करावयास पुरेसे होते. तिच्या आईबापांनीहि तर तिच्यासाठी वरसंशोधनाची खटपट चालविली होती. कुलशील गुणांनी सर्वतोपरी योग्य असा वर त्यांनी गोधून काढिला व लौकरच तिचे लग्न त्या तरुणाशी होणार ही वार्ता सर्वत्र स्यात झाली.

परंतु खुद्द कन्येचे मन त्या वराकडे आकर्षित झाले होते काय? ज्याच्याशी आपणांस जन्म कंठाबा लागणार तो तिच्या मनांत उतरला होता काय? आईबापांनी आपल्या कन्येकला आपण निवडलेला मुंग्गा पसंत आहे किंवा नाही याची विचारपूस केली होती काय? त्या कन्येची व भावी वराची गांठ, भेट, दृष्टादृष्ट तरी झाली होती काय? या प्रश्नांची उत्तरे नकारार्थीच देणे प्राप्त आहे. तिचे मन त्या तरुणावर आषक झाले नव्हते. खरे प्रेम हे आधळ असते, ह्या वाक्याची प्रचीति तिच्या बाबतीत दृष्टिगोचर होते. आईबापांनी ठरविण्याच्या अगोदरच तिने एका तरुणास मनाने वरले होते. तो श्रीमंत नव्हता, तो त्यांच्या कुलाला अनुरूप असा नव्हता; समाजाच्या दृष्टीने त्याचा दर्जा खालीच लागला असता. पण तो तरुण असून स्वऱ्या प्रेमाने तिच्याशी बांधला गेला होता. तिचेहि प्रेम त्याच्यावर बसले होते! त्यांचा एकमेकांना वरण्याचा निश्चयहि झाला होता! चिरसहवास, एकमेकांचे विचारप्रदर्शन व विनिमय व समानच्छंद व समवयस्कता या योगाने तारुण्याच्या उद्यानांत दोन हृदयपुष्पे निगडित झाली होती व त्यायोगाने त्यांच्या त्या भावनाप्रधान हृदयांना हे आपले मीलन किती व्यवहार्य होईल याची कल्पनाहि शिवली नव्हती!

पण वर सांगितल्याप्रमाणे श्रेष्ठीकन्येचा विवाह तिच्यासाठी आईबापांनी मुद्दाम पसंत केलेल्या तरुणाबरोबर लौकरच होणार ही बातमी हांहां म्हणतां त्या तरुणीच्या कानावर गेली व तिच्यावर आकाशाची कुन्हाड कोसळली! आपल्या हृदयाशी पूज्य म्हणून बाळगलेल्या

प्राणेश्वराची प्रतिमा आतां फेकून घाबी लागणार व त्या ठिकाणीं अगदीं अपसिंचित वरंगेल अशा तरुणाला आपलीं प्राणेश्वर मानून त्याची प्रतिमा हृदयाशीं ठेवावी लागणार, ह्या विचारानें ती शून्यमनस्क झाली ! एक सायंकाळची वेळ. भगवान् सहस्ररश्मी नुक्ताच अस्तंगत झाला होता व रजनीनाथ उदयाचलावर आरूढ झाला होता. साष्टदेवीहि त्याकाळीं कांहीं अनुनुमून सुख अनुभवीत होती. अशावेळीं ती मूढा तरुणी उद्यानांत प्रविष्ट झाली व एकटीच एका पुष्करणीपाशीं मोठ्या अग्र चित्तार्जे त्यांतील पाण्याकडे पहात राहिरी. मोठ्या उत्कंठेनें ती कोणाची तरी वाट पहात असावी, असें दिसत होतें. इतक्यांत पावलांचा आवाज ऐकूं येऊं लागला व एखाद्या हरिणीप्रमाणें तिनें कान लावले. त्याबरोबरच एक आकृति तिला दिसावयास लागली व त्यामुळे तिला पुष्कळच धीर आला व समाधान झालेसें वाटले. ज्या तरुणावर तिनें प्रेम जडले होते तोच तिच्याकडे येत होता. त्यांची गांठ झाली ! व प्रेमानें डोळ्यांतून अश्रुसिंचन झालें ! इतक्यांत त्या तरुणीनें स्वतःस स्थिर केलें व हृद निश्चे-याच्या कठोर स्वरांत ती बोलूं लागली, “तुम्हांस गांवांत पसरलेली अशुभ वार्ता कळली आहे काय ? परवांपासून माझ्या भोंवतीं शेकडों परिचारिकांचा गराडा पडेल. मग आपली भेट काय-पण माझी दर्शनहि तुम्हांस मिळणें अशक्य ? मग आपला वियोग अशा रीतीनें झाला तर तुम्हांस तो पसंत आहे काय ?”

त्या तरुणानें तिच्यापुढें हात जोडले ! “हे देवते, तू कोण ? व मी कोण ? ह्याची मला पूर्ण जाणीव आहे. माझा दर्जा तुझ्या वाडिलांचा नोकर म्हणून, किती खाली आहे, हें मी जाणून आहे; पण तुझ्या उज्ज्वल प्रेमानें मी हि आपला दर्जा विचारांत घेऊन नाहीं. आपण प्रेमरंजितें बद्ध झालों आहों ! पण आतां आपला वियोग होणार हें स्पष्ट दिसतेंच आहे. ”

पुढें त्यास बोलूं न देतां ती तरुणी मध्येच म्हणाली, मग काय, हे तरुणा, तूं रडत बसणार ? तुझ्या करितां मी र्जिताही स्वार्थत्याग कस-यास तयार आहे. तुझ्या अंगीं कांहीं सामर्थ्य असेल तर येथून आपण उद्यांच्या उद्यां दे. घानीं निघून गेलें पाहिजे. प्रत्येक क्षण मौल्यवान् आहे. मग काय ? रडत बसण्याची ही वेळ नाहीं. कार्य करण्यास एकदम तयार

होण्याची ही वेळ आहे. आहे तयारी माझ्या म्हणण्याप्रमाणे करण्याची ? नाही! तर हीच एकमेकांची शेवटची भेट. तुझा मार्ग तुला मोकळा आहे, माझा मार्ग मी पाहीन." हे निश्चयाचे व निर्वाणीचे शब्द ऐकून त्या तरुणाच्या अंगात संचार झाल्यासारखे होऊन तोहि ताठ उभा राहिला. त्याने लगेच एक निश्चय केला व आपली कल्पना आपल्या प्रियतेपुढे मांडली. तिला हि ती पसंत पडली व लगेच " उद्यां किंवा कधीच नाही " येवढे शब्द उच्चारून ती तेथून निघून गेली.

x

x

÷

x

दुसऱ्या दिवशी सायंकाळी श्रावस्तीवरून जाणाऱ्या एका मोठ्या रस्त्यावरून एक हत्तीण जेअरने चालली होती व तिच्या पाठीवर दोन साणसें गुप्त वेशांत बसली होती. त्यांचे लक्ष इतर गोष्टीकडे नसून फक्त त्या हत्तीणीच्या गतीकडे लागलेले होते. तीहि बिचारी आपल्या धन्याच्या ह्छेप्रमाणे शक्य तितक्या गतीने चालली होती, चंद्रमा जरी वर येत चालला होता, तरी त्या रस्त्यावरील दोहोंकडच्या गर्द झाडीमधून त्याची किरणेच कायती आन प्रवेश करीत होती. रात्रभर त्यांनी प्रवास चालविला होता. त्यापैकी कोणीहि फारसे बोलत नव्हते. सुमारे पहाटेचे सुमारास त्यांनी मुख्य रस्ता सोडला व एका साधारण आडरस्त्याने मार्ग आक्रमण्यास सुरवात करून सकाळी ती संपन्न श्रेष्ठीकन्यका आपल्या हृदयवल्लभाच्या सांगतीं एका दूर गांवीं वास करावयास गेली. अशा तऱ्हेने आपल्या प्रियकराच्या संगतीसाठी तिने घरच्या सुखाची व संपत्तीची पर्वा केली नाही; उलटपक्षी निष्कांचन अशा तरुणाबरोबर हालांत दिवस काढण्यास ती राजी झाली व अशारीतीने स्वऱ्या प्रेमाचा विजय झाला! त्या दिवशी अप्रण माठ्या सुखांत आहोत, असेच तिला वाटले.

त्या तरुणाबरोबर एका शोपडीत मोठ्या आनंदाने संसाराचा वाटा याप्रमाणे ती हर्षांत असतांना लौकरच ती मिसर्गीच्या नियमानुसार गरोदर झाली व प्रसूतिकाळ जसजसा जवळ येत चालला तस- तसे तिच्या डोक्यावरील भ्रमपटल दूर व्हावयास लागले. स्त्रीचे अवलत्व तिच्या हृदयाचे पाणी करवयास लागले. एक दिवस ती आपल्या पतीस

म्हणाली.स्वामी,ह्या ठिकाणी आपण अनाथ व मित्रहीन व ज्ञात्रिहीन आहोत. चला गडे, आपण माझ्या घरी परत जाऊ. त्याबरोबर आपल्या घराचे चित्र तिच्या डोक्यापुढे उभे राहिले व मातापितरे व बहीण भाऊ व सगे सोयरे या सर्वांची तीस आठवण झाली ! तिच्या पतीने तिला बरे म्हणून समजाविण्याचा प्रयत्न केला व तो दिवस कसा तरी घालविला. पण ह्या असहाय व विकट परिस्थितीत तिला तेथे अगदी भयाण वाटावयास लागले. तिला आपल्या उत्सुकतेबरोबरच दिसणारी नवऱ्याची दिरंगाई कशीशीच वाटावयास लागली. नवऱ्याबद्दल तिच्या मनांत चमत्कारिक मनोभावना उत्पन्न झाली, व त्याबरोबर त्याचा तीस राग आला. आपण किती उत्सुकतेने त्याची विनवणी करीत आहो व तो किती शांतपणाने एक एक दिवस लांबणीवर टाकीत आहे, हे पाहून तिचे मन पर्याकुल झाले व एक दिवस तो घरी नसताना ती उठली व श्रावस्तीच्या मार्गाला लागली.

इकडे नवरा परत येऊन पहातो तो घरांत ती कन्यका नाही.तेव्हां ती निघूनच गेली असली पाहिजे, असा तर्क बांधून, व त्याला सर्वस्वी आपण कारणीभूत आहोत, हे पाहून तर त्याची कंबरच खचली. “माझ्यासारख्या दुर्दैवी तरुणाच्या प्रेमांत सांपडून त्या संपन्न व सुकुमार श्रेष्ठी तरुणीने आपल्यावर केवढी आपत्ति ओढून आणली बरे ! अरे किती मी दुष्ट ! अशा प्रकारे तो स्वतःची निर्भत्सना करू करवावयास लागला; पण लागलीच धैर्य धरून तो तसाच तिच्या मागोमाग निघाला व लौकरच तिला त्याने गाठले. कारण गरोदर आणि त्यांतून जात्याच न जूक असल्यामुळे तिला फार चालवत नव्हतेच. त्यांची गांठ पडली व त्यांनी एकमेकांच्या मानेवर मान ठेऊन अश्रु गाळले; पण तिथेच त्यांच्यावर आपत्ति कोसळली. तेथेच तिला प्रसूतिवेदना व्हावयास लागल्या. तेव्हां ती म्हणाली “ ज्यासाठी मी घरी जाण्याची धडपड करीत होय ती तर गोष्ट येथेच घडून येणार ! आतां घरी जाण्यांत काय हंशील आहे ? म्हणून प्रसूति व्हावयाच्या आंतच मोठ्या शिकस्तीने ती खेड्यांत आली व तिला मुलगा झाला ! त्याबरोबर दोघांनाहि आनंद झाला व त्यांनी आपला पुढील संसार सुखांत चालविला. आणखी चार पांच वर्षांनी पुन्हां मागील परिस्थिति उत्पन्न झाली. तिचा धीर सुटत चालला. घरी जाण्याची उत्कंठा वाढत चालली. नवऱ्यानेहि दिरंगाई चालविली. तिचे चित्त पर्याकुल झाले, व ती तशीच

नवरा घरीं नसतांना मुलास बरोबर घेऊन घरांतून निघून आवांतीस जावयास निघाली व मार्गास लागली. थोड्या वेळाने नवरा घरीं परत आला तो आपली पत्नी घरीं नाही व तो चपापला ! त्याला मागची आठवण झाली. मोठ्या वेगाने तो तीस शोधण्यास चालू लागला ! थोड्याच वेळांत त्याने तीस गांठले व पुन्हां दोघांचे मीलन झाले; पण ही वेळमात्र दोघांना दुःखाची झाली, लहान मूल बरोबर; बायको आसन्नप्रसवेदना व तशांत जंगलाच्या जवळ ते उभे राहिलेले. इतक्यांत मोसाट्याचा वारा सुटून आकाश काळेंकुट्ट झाले; व फार जोराची वृष्टि होणार, अशी चिन्हे दिसावयास लागली. वरें, माघारी जाणें दुरापास्त झाले ! कारण त्या स्त्रीस वेदना व्हावयास लागल्या व ती प्रसूत झाली ! तेव्हां त्या पुरुषाने मोठ्या धीराने जवळच असलेल्या शोंपडीवजा खोपटांत प्रवेश केला; पण त्यास वरचे छपर नव्हते, म्हणून झाडाच्या डाहळ्या तोडून त्याने त्यावर घातल्या व शेजारी वारुळाजवळ गवत वाढलेले होते; ते कापून वर टाकू, अशा हेतूने तो ते कापावयास लागला. पण त्याचे कर्मच त्यावेळी त्याच्या पुढे आढवे पडले ! इकडे सायंकाळ झाली. आकाश कृष्णवर्ण नभांनी व्यास झाल्यामुळे अंधार जास्तच पडला. व त्यावेळी तो तरुण गवत कापीत असतांना वारुळांतून एक कृष्णवर्ण साप बाहेर पडला व त्याच्या पायाला चाबला. त्याबरोबर तो मृत होऊन भूमीवर पडला !

इकडे त्या तरुणीस बाहेर पडतां येईना. त्याची वाट पहात पहात ती अगदीं चिंताग्रस्त झाली ! बाहेर जाण्याची सोय नाही, पाऊस पडावयास सुरुवात झालेली, बरोबर एक लहान मल व दुसरे नुक्तेच जन्मलेले ! तिने ती रात्र तेथे मोठ्या शिकस्तीने काढली ! “ नवरा परत कां नाही आला,” या विचाराने ती अगदीं भ्रमिष्ट झाली ! “आपणास नवरा टाकून गेला काय ? ” हा विचार तीस दुःसह होऊन ती तेथेच मटकन् बसली.

सुकाळ झाली; आकाश निरभ्र झाले. सूर्य उदयास आला व मग ती एका हातांत तान्हूले व दुसऱ्या हातांत लहान छोकरा बोटाने धरून, नवऱ्याच्या शोधार्थ निघाली. मार्ग काढीत काढीत ती त्या वारुळाजवळ येऊन पाहते, तो नवऱ्याचे प्रेत ! त्याबरोबर ती निःसंश झाली.

थोड्या वेळाने शुद्धीवर येऊन, खरोखर आपला नवरा आपल्याकरितां शेवटीं कसा मेली, हें आठवून तिने आकांत मांडला ! गरीब बिचारे मूल आईकडे पदातच उभे राहिले ! खरोखर दगडासहि पाझर फोडणारा तो प्रसंग होता ! मूळ रस्ता चुकलेला ! त्यातून ती दुःखवेडी झालेली ! व त्यामुळे वाटेने चालतां चालतां ती एका ओढ्याच्या कांठी आली. एक हातांत एक मूल व दुसऱ्या हातांत तान्हुलें. आतां दोघांनाही एकदम नेणें शक्य नव्हतें, व तो ओढा तर पार करावयाचा होता. तेव्हां तिने थोरल्या मुलास अलिकडच्या कांठावर ठेवले व लहानास हातांवर घेऊन ओढा पार करून प्रथम त्या तान्हुल्यास पलीकडच्या कांठावर ठेवावे, म्हणून ती पाण्यांत शिरली, पाण्याच्या मधोमध गेली व तेथून हळूच पलीकडच्या कांठावर जाऊन एका फडक्यावर त्या तान्हुल्याला ठेऊन माघारी पाण्यांत शिरून, अलिकडच्या तीरावरील मुलास आणण्यास निघाली. ती मधोमध येते, तों एक बहिरीससाणा त्या तान्हुल्यावर झडप घालावयास आला. त्याला वाटले, एक मासांचा गोळा त्या कांठावर असावा ! आतां तिची मात्र स्थिति फार विलक्षण झाली ! पलीकडच्या कांठावर तान्हुलें ! पाण्याच्या मधोमध तो उभी व अलीकडच्या कांठावर मूल ! तिने त्या बहिरीससाण्यास हांकून लावण्यास हात वर केले, तों त्या अलिकडच्या मुलाला वाटले कीं, आई आपणांस बोलावीत आहे; म्हणून तें मूल पाण्यांत शिरले, व पाय घसरून पाण्याच्या प्रवाहाबरोबर वाहून गेलें ! तिकडे त्या बहिरीससाण्याने ती तेथे जाऊन पोहोचण्याच्या आंत तें तान्हुलें चोर्चित घेतलें व तो उडून गेला ! या दुःखातिशाने ती वेडी बनली व त्या वेडाच्या भरांत निच्या तोंडून शोकगीताच्या पुढील ओळी बाहेर पडल्याः—

दोन्ही पुत्र ते मृत झाले
मार्गी माझा पाति मला ॥'

अशा रीतीने वेडांत गाणे म्हणत म्हणत, जंगलांत हिंडत हिंडत, ती श्रावस्तीस जाऊन पोहोचली; व संपन्न लोकांच्या हवेच्या ज्या मोहोल्यांत होत्या, तिकडे जावयास निघाली. पण दुःखातिरेकाने तिला आपलें घरही

घोळलूं येईना. ती लोकांना दीनवाणे तोंड करून विचारावयास लागली,
 “ काय हो ! अशा अशा नांवाचा श्रेष्ठि कोठे राहतो हो ! त्याचें घर कोठे
 आहे, तें दाखवतां कां हो ! ”

लोकांनीं तिच्या विपन्नावस्थेबद्दल सहानुभूति न दाखवितां त्यांनीं
 तिज्या सांगितलें कीं, त्या कुटुंबाबद्दल आतां चौकशी करून फायदा नाही.
 त्यांचो हवेजो नुक्तीच वाऱ्याच्या तुफानींत सांपडली व जमीनदोस्त झाली.
 त्यांतील सर्व माणसं त्यांत सांपडलीं व चिरडून मेलीं ! “ जा आतां पाहा-
 बला ! त्यापलीकडे जळणाऱ्या चितेवर तीं सर्व जळून खाक झालीं
 आहेत ! ” ह्या त्यांच्या स्पष्टवक्त्रेणामुळें त्या आर्षीच वेड्या झालेल्या तरु-
 णीवर फारच दारुण आघात झाला ! “ काय सांगताहो तुम्हीं हे, ” म्हणून
 तिचें वेड अधिकच वाढलें. त्या भरांत तिनें अंगावरचे कपडे पार फेंकून
 दिले व हात वर करून रडत रडत ती चितेजवळ गेली व मागील दोन
 ओळींस पुरवणां जोडून तिनें पुढाल गाणें गाण्यास सुरवात केली:-

देहि पुत्र ते मृत झाले
 मार्गी मःज्ञा पति मेला
 आईबाप मम ते बंधू
 एक चितेवरि ते जळती ॥ १ ॥^१

अशा रीतीनें विलाप करीत, गात गात, ती श्रावस्तीच्या रस्त्यां-
 तून चालली असतां तिला लोक कपडा देत, पण तो लगेच ती काढून
 टाकी व भिरकावून देई, व भटकत चालत असतां तिच्यामागे लोकांचा
 घोळका जमे. ज्या अर्थी ती अंगावर कोणतेहि वस्त्र ठेवीना, त्याअर्थी
 तिज्या लोक “ पटाचारा ” म्हणून लागले.

एक दिवस भगवान् गौतमबुद्ध बहुजनसमाजापुढें धर्मकथन
 करीत असतांना ती बिहारात शिरली व तेथील परिषदेच्या मार्गे उभी

१. १: पुरवणी गाथा अशी आहे,- “ माता पिता च आता च ।
 एकचित्तकस्मि ङ्गरेऽति ॥

राहिली. बुद्धांनीं हें पाहून तिचें अंतरंग मैत्री भावनेनें भरून टाकलें व मोठ्या प्रेमानें तिला सांगितलें. “भगिनी, शुद्धीवर या ! भगिनी, शुद्धीवर या ! ! ” शास्त्रानें उच्चारलेले हे शब्द ऐकून ती अत्यंत लज्जायमान झाली, व उभ्या असलेल्या जागींच चोरून बसावयास लागली. त्याबरोबर शेजारच्या एका माणसानें तिच्या अंगावर आपलें एक वस्त्र टाकलें; व तिनें तें परिधान करून शास्त्राचें धर्मकथन श्रवण केलें व शास्त्रानें धर्म-पदांतील पुढील अर्थाची गाथा म्हटली:—

१: मैत्रीभावना,—(पाली-मेत्ता) पालीवाङ्मयांत मैत्री याचा अर्थ अत्यंत व्यापक स्वरूपाचा आहे. उच्च प्रकारच्या ज्या चार स्थिति (बिहार) बौद्धवाङ्मयांत वारंवार आढळतात, त्यांस “ ब्रह्मविहार ” असें नांव आहे. त्यांचीं नांवें, मेत्ता, करुणा, मुदिता, आणि उपेक्खा. मैत्रीभावना म्हणजे दुसऱ्याबद्दल आपल्या अन्तःकरणांत प्रेम ठेवणें तो आपला मित्र असो किंवा शत्रू असो, त्याबद्दल सर्वकाळ, सर्वत्र, संपूर्ण, विस्तृत प्रेम बाळगणें ह्याचें नांव मैत्री. मैत्रीभावनेच्या जोरावर गौतमबुद्धानें कित्येक अहंकारी, मत्सरी, दुष्ट, जाज्वल्य व उन्मत्त लोकांचीं मनें प्रेमानें भरून टाकलीं आहेत. ख्रिस्ती धर्मातील Love व बुद्धाची मेत्ता यात जरा पराकाष्ठेचें साम्य अवलें, तरी त्याबरोबरच ख्रिस्तीधर्मातील Love पेक्षां बौद्धधर्मातील मेत्ता जास्त व्यापक व उच्च स्वरूपाचा आहे. पुढील भाषांतरावरून मैत्रीभावनेबद्दल कल्पना होईल:—“ सर्वप्राणी अनंति होवोत, ते परस्पराना त्रास न देवोत, कोठेहि परस्पराना अपमान न करोत, कोधानें आणि द्वेषबुद्धीनें परस्पराना दुःख देण्याची इच्छा न धरोत ! आई जशी एकुलत्या औरस पुत्राला आपलें आयुष्य खर्ची घालूनहि पाळते, त्याप्रमाणें सर्व प्राण्यांविषयीं अमर्याद प्रेम धरावें. सर्व लोकांविषयीं वर, खात्री, आणि चेहोंकडे, अंतर्माध, अवैर, असप्तनमैत्रीची भावना आपल्या मनांत वाढवावी ” (सुत्तनिपात-उरगवग्ग-मेत्तसुत्त-गाथा, ५, ६, ७. Burmese Edition.)

२: यानंतर धर्मपालस्थविरानें आपल्या “ थेरीगाथा ” या ग्रंथावरील “ परमार्थ-दीपनी ” नांवाच्या टीकेंत पटाचारबद्दल जास्त माहिती दिली आहे. थेरीगाथा म्हणजे बुद्ध-भिक्षुगीनीं निरनिराळ्या प्रसंगीं गाइलेल्या गाथा. ह्या गाथा संकलित स्वरूपांत ज्या ग्रंथात आढळतात त्यास “ थेरीगाथा ” असें नांव आहे. त्या टीकेंत पुढें असें सांगितलें आहे कीं, पटाचारा भगवान् बुद्धाजवळ आपल्या दुःखाची कथाणीं सांगूं लागली, व अमुक कारणानें आपण दुःखी आहे, असें जेव्हां ती शास्त्रास म्हणाली, तेव्हां शास्त्रानें तिला सांगितलें कीं, जननमरणच्या मागील संसारांतहि ती अशीच शोक करीत होती, तेव्हा

“अन्तर्काने हला केला असतां पुत्र किंवा पिता किंवा बंधू कोणीहि रक्षण करण्यास समर्थ नाही ज्ञातीच्या अंगी रक्षण करण्याचें सामर्थ्य नाही.

“अशा रीतीनें अर्थ समजावून घेऊन शहाणे लोक शीलाने संवृत होत्साते निर्वाणाप्रत पोहोंचविणारा मार्ग विशुद्ध करून घेतात.”

ती कथा ऐकल्याबरोबर उभी असतांच तिला सोतापत्ति फळाचा साक्षात्कार झाला, मग शास्त्राजवळ जाऊन त्यास वंदन करून प्रव्रजेची ती याचना करूं लागली. त्यानें तीस अनुमति देऊन भिक्षुणीगृहाकडे जा व मग संघांत प्रवेश करा, म्हणून तिला सांगितलें. मग तिला उपसंपदा प्राप्त झाल्यावर लौकरच अर्हत्व प्राप्त झालें व मग बुद्ध वचनाचें चांगळें अध्ययन करून विनयामध्ये ती पारंगत झाली

शोक एवढा मोठा होता की, त्याच्यापुढें चारी समुद्रांचें पाणीहि कमीच ठरेल. याकरिता विनाकारण शोककरून जीवित फुकट कां घालवावें? असा त्यानें तीस उपदेश केला, व तिचें दुःख हलकें झालें. यानंतरची माहिती प्रस्तुतचरित्रांत दिल्याप्रमाणेच आहे.

[पहा: परमत्परीपनी—Hevatarane Edition, Singhalese characters. पृष्ठे ८८ ते ८९.]

१: मूळ गाथा अशा आहेत:- न सन्ति पुत्ता ताणाय, न पिता नाऽपि बन्धवा ।

अन्तर्केनाधिपन्नस्स नत्थि जातीसु ताणता ॥१॥

एतं अत्थवसं जत्वा पण्डितो सीलं संवृतो ।

निब्बानगमनं मगं खिप्पमेव विसोधये ॥ २ ॥

(धम्मपद—P. T. S. Edition ग थानुक्रम नं. २८८, २८९).

२: सोतापत्तिफल (पाली—सोतापत्ति फल). निर्वाणाप्रत जाण्याकरितां जो मार्ग आहेत त्यांत चार टप्पे आहे. पण पालीबाइमयांत त्यांस मार्ग (मग) असें नांव आहे. ते चारमार्ग म्हणजे सोतापत्तिमग, सकदागामिमग, अनागामिमग आणि अरहत्तमग प्रत्येक मार्गाचें मार्ग व फल असे पुन्हा भाग पाडलेले आहेत; व अशारीतीनें एकंदर आठ भाग पडतात. सोतापत्तिमार्गस्थ सोतापत्तिफलस्थ ही एक जोडी; व अशाच रीतीनें दुसऱ्या तीन मार्गांच्या तीन जोड्या होतात जे यापैकी कोणच्याहि पायरीवर नाहीत; त्यांना पृथग्जग (सामान्य लोक) असें नांव आहे. सत्पुरुषदर्शनानें किंवा सद्धर्मश्रवणानें हि सोतापत्तिफलत्वाचा लाभ होतो. जननमरणाच्या प्रवाहांत पडलेल्या प्राकृतजनापेक्षा असा मनुष्य एक पायरी मोठ होव. पटाचारेस गौतमाचें दर्शन झालें, व सद्धर्मश्रवणाचा काम झाल्यामुळे तिला पहिल्या मार्गातीक कल्पाचा साक्षात्कार झाला, असें म्हटलें आहे.

एक दिवस जेतवनविहारांत उत्सव सुरू होता; व शास्ता आस-
नावर बसून भिक्षुणींना त्यांचें अनुरूप स्थान देत होता. जेव्हां पटाचा-
रेची पाळी आली, तेव्हां त्यानें विनयधरामध्ये तिला अग्रस्थान दिलें !
अशा रीतीनें पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळीं ज्या स्थानाविषयीं तिनें उत्क-
टेच्छा धरली होती, तें स्थान शेवटीं तिला त्यावेळीं प्राप्त झालें ! धर्म-
प्रसाराचे कार्मीहि पटाचारेची कामगिरी अपूर्व आहे, असेंच म्हणावें
लागतें. ती उत्कृष्ट प्रकारची धर्मैकशिका व संघनायिका होती. पटाचारेचें
भाषण फार जोरदार व परिणामकारक असे. एके प्रसंगीं तिनें तीस
भगिनींना फारच कळकळीचा उपदेश केला आहे. ती म्हणेंत, “मनुष्ये
हातांत मुसळ घेऊन धान्य कांडतात, व कांडलेल्या धान्याच्या योगानें मुलाबा-
ळांचें पोषण करितात, तसेंच धनहि प्राप्त करून घेतात. बुद्धशसनाप्रमाणें
वागा ! कारण त्याप्रमाणें वागाल तर अनुताप करण्याचा प्रसंग येणार
नाहीं. लौकर पाय धुवा, व शुचिर्भूत होत्सात्या एकान्तांत जाऊन, अंतः-
करण शान्त करून बुद्धोपदेशाप्रमाणें ध्यान करा ! ” याप्रमाणें उपदेश
केल्याबरोबर त्या तीस भगिनींनीं त्याप्रमाणें केलें; व त्याचें चित्त विमुक्त
झालें. त्याचप्रमाणें तिनें पुत्रशोकादिकांनीं गांजलेल्या ५०० मातांना
आपल्या उज्ज्वल उपदेशानें शांति आणून दिली व त्यांना दीक्षा दिली.
यावरून अर्हत्पदवासीनंतर तिनें लोकसंग्रहाचें काम केवढ्या आत्थनें
चालविलें होतें, याची कल्पना होते.^१

१: पहा: “ धेरव धेरीगाथा ” (भिक्षु व भिक्षुणींनीं गाडलेल्या गाथा) P.T.S.-
by Oldenberg and Pischel. - पटाचारा - पृष्ठ. १३५. गाथा ११७ ते १२१.
२: पहा: सदरहु पुस्तक. - पञ्चशता पटाचारा. - पृष्ठे १३६-१३७ गाथा १३३ ते १३६.

रत्न ५ वें.

धर्म—दिन्ना.

(१)

पूर्वबुद्धकालीन—चरित्र.

तम बुद्धाच्या भिक्षुणीवर्गात धर्मकथा सांगण्यांत निष्णात अशी स्थविरा म्हणजे धर्मदिन्ना ही होय. हिच्या पूर्वकालीन चरित्रास इतर भगिनीप्रमाणेंच भगवान् पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळापासून आरंभ होतो. त्याचा अर्थ तिचा जन्म त्या शास्त्याच्या काळांत प्रथमच झाला, असा नव्हे. तर ज्या संबंधांत धर्मदिन्ना गौतम बुद्धाच्या काळीं प्रख्यातीस आली, त्या संबंधाचा मूलारंभ पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळांत झाला. म्हणून तिच्या चरित्राला आरंभ त्या बुद्धाच्या काळापासून झाला, असें आम्ही म्हटलें. नाहींतर जननमरणाच्या या चक्रांत सांपडून त्या बुद्धाच्या काळापूर्वीहि किती एक जन्म तिनें घेतले असले पाहिजेत. अस्तु. भगवान् पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळीं ती एका दासीच्या जन्मास आली. हंसवती नगरींत तिचा जन्म झाला; व पद्मोत्तर बुद्धाच्या दोन अग्र श्रावकांपैकीं सुजात नांवाच्या स्थविराची सेवा करून त्याच्या समोर्च धर्मकथिकेचें महनीय स्थान आपणांस प्राप्त व्हावें, म्हणून तिनें उत्कटेच्छा दर्शविली. तदनंतर आपलें उरलेंलें आयुष्य पुण्यकर्म तत्परतेनें करण्यांत घालवून ती स्वर्गलोकांत पुनः जन्मास आली.

पुढें भगवान् फुस्साच्या ' काळांत त्या शास्त्राच्या तीन सापत्न्य भावांनीं चालविलें एक दानगृह होतें; त्यावरीं एका नोकराच्या घरांत ती राहूं लागली, त्या नोकराकडे आर्थिजनास दान देण्याचें काम असे. ही मोठी झाल्यावर तें काम तो हिलाच सांगावयास लागला; तेव्हां मागीलजन्मीच्या संस्कारामुळे म्हणा किंवा अन्यकारणानें म्हणा, ती दान देण्याच्या कामांत फारच औदार्य दाखवी. एखाद्या गरीबास जर एकपट दान कर, असें तिला सांगितलें तर ती दुप्पट करी ! अशा तऱ्हेनें मोठ्या उदार मनानें सर्वे दान करीत करीत देहावसानानंतर, नवे जन्म घेत घेत, व्याण्णाव कलें लोटून गेली ! व भगवान् काश्यप बुद्धाच्या काळांत वाराणसी नगराचा अधिपति जो किकीराजा त्याच्या सप्तकन्य-कापैकीं एक कन्यका म्हणून ती जन्मास आली. त्यानंतर २०,००० वर्षेपर्यंत ब्रह्मवर्षाचें आचरण करून, बुद्धाच्या भिक्षुसंघास एका विहा-राचें दान करून एक बुद्धन्तरपर्यंत देव व मनुष्य लोकांत जन्म घेत घेत, भगवान् गौतम बुद्धाच्या काळीं एका कुलगृहांत तिनें जन्म घेतला व विवाह काळास योग्य झाल्या वेळीं राजगृह नगरांत विशाखश्रेष्ठीची सहधर्मचारिणी म्हणून त्याच्या गृहांत तिनें प्रवेश केला.

१: फुस्सः—भगवान् पद्मेत्तर बुद्ध च्यानंतर ८ वा बुद्ध म्हणजे फुस्स हा होय. त्याचे तीन श्रवकसमूह होते. त्याचें नगर काशी हें होतें. पित्याचें नांव जयसन, श्रीमती हें आर्षे नांव, सुरक्षित व धर्मसेन हे अप्रश्रावक, सभ्य हा उपस्थायक, चाला व उपचला या अप्रश्राविका, आमलक वृक्षाखाली त्यास बुद्धत्व मिळालें, वगैरे माहिती या बुद्धासंबंधानें मिळते. (जातककथा—निदानकथा— प्रो कासंबांकृत देवनागरी पुस्तक.—पृष्ठे. ५२-५३९६४).

२: काश्यपबुद्ध—(पाली—कस्सपबुद्ध) हा भगवान्फुस्साच्या नंतरचा सहावा बुद्ध होय. त्याच्या काळांत ककुसंध, कोणागमन कस्सप आणि गोतम असे चार बुद्ध एकाच कल्पांत उत्पन्न झाले. कस्सपाचा एकच श्रावक समूह होता; त्यांत २०,००० भिक्षु होते. त्याचा जन्म वाराणसी नगरांत झाला; त्याचा पिता ब्रह्मदत्तब्राह्मण, धनवती ही माता, तिथ्य व भारद्वाज हे अप्रश्रावक, सर्वमित्र हा उपस्थायक, अनुला व उद्धेला ह्या अप्र-श्राविका, न्यग्रोध वृक्षाखाली त्यास ज्ञानप्राप्ति झाली वगैरे माहिती या बुद्धासंबंधानें सांपडते. (निदानकथा— प्रो. कोसंबीचें पुस्तक. पृष्ठे ५५-५६९७०.)

(२)

गौतमबुद्धकालीन-चरित्र.

मगवान् गौतमाने सम्यक् सम्बुद्धत्वाचा साक्षात्कार करून घेतल्या-
नंतर तो कालेकरून रंजगृहास गेला. तेथील बिंबिसार राजानें त्याचा
पुरस्कार केला. त्याच रंजानें पूर्वी गौतमास संसारास रामराम न ठोक-
ण्याविषयी हरप्रयत्न करून पाहिला होता; पण गौतमानें अपला निश्च-
य कायम ठेविला होता. आतां बिंबिसार राजानें जेव्हां गौतमाचें सुप्रसन्न
मुख व त्याची अव्याजमनोहर शांति ही पाहिली, तेव्हां त्या गुरूच्या चरणीं
तो विलीन झाला व त्यानें त्या गुरूचें उपासकत्व पत्करिले. आपल्या
नमराजवळील वेळुवन नांवाचे उद्यान शास्त्याच्या भिक्षुसंघास दान केलें.
त्या काळीं राजाबरोबरच त्याच्या अत्यंत जीवलग भित्रीपैकीं जे बुद्धास
शरण गेले, त्यांत विशाखश्रेष्ठि हा एक होता. विशाखानें दशबलास श-
रण जाऊन जेव्हां त्याच्या धर्मश्रवणाचा लाभ घेतला, तेव्हां त्यास सो-
त्तापत्ति फळाचा साक्षात्कार झाला व पुढील मार्ग त्याच अप्रमत्ततेनें आक्र-
मित अक्रमित त्याला अनागामि फलाचीहि प्राप्ति झाली. अशा श्रद्धा-
वान् उपासकाची सहधर्मचारिणी होण्याचें भाग्य धर्मदिक्रेस लाधलें होतें. ति-

१: सोतापत्ति: (पाली-सोतापत्ति) संसाराच्या प्रवाहांत पडलेला मनुष्य.
सोतापत्ति हा ईश्यासीच्या मार्गातील पहिला टप्पा आहे. बौद्धधर्मीप्रमाणें मानवाच्या
उत्पत्तिपंथांत आठवी येणारी अशी दहा संयोजनें आहेत. त्यापैकी पहिल्या पांच संयो-
जनांशीं प्रस्तुत कर्तव्य आहे. त्यास पालीभाषेंत “ ओरभागिय ” असें नांव आहे. तीं
म्हटली म्हणजे, सकायादिद्रि, विचिकिच्छा, सीलव्यवत्परम्मास, कामराग व पटिघ हीं
होत. जीवात्मा आहे असें मानणें, संशय, शील व व्रत यावर विश्वास, काम व कोप असें
त्याचे अनुक्रमें विशेषार्थ आहेत. आतां त्यापैकी पहिलीं तीन संयोजनें नहीतशीं
झाली म्हणजे मनुष्य सोतापन्न होतो.

२: अनागामि फल-अनागामि मार्ग हा तिसरा टप्पा आहे. सोतापन्नानंतर मनुष्य
सकदागामि होतो, व त्यानंतर अनागामि होतो. अनागामि मार्गांत मनुष्य गेला म्हणजे
पहिली पांच संयोजनें नाहींतशीं होतात. या मार्गावर असतांना फलाचा साक्षात्कार
झाला म्हणजे त्या माणसाला पुन्हा या जगतीलावर पुनर्जन्म घ्यावा लागत नाहीं;
(न+आगामि). अर्हत्पद त्यास मिळणारच. सकदागामि मात्र एकदांच (सकृत्) जन्म
घेतो, व पुढें त्यास अर्हत्पद प्राप्त होतें.

च्या सुदैवाने तिचा पति जैसा श्रद्धाळू व भाक्तिपवण अन्तकरणाचा होता, तसाच तो प्रेमीही होता. धर्मदिनेचें व विशाखाचें प्रेम अपूर्व होतें. त्या पतिपत्नीची हृदये प्रेमरज्जुने निगडित झालेली होती. आपल्या पतीस प्रिय अशी गोष्ट करण्याशिवाय धर्मदिनेला दुसरा छंदच राहिला नाहीं. पति बाहेर गेला म्हणजे तो घरी परत येतो केव्हां आणि आपण त्यास भेटावयास जातो केव्हां, असें तिला होई; पण अद्याप मात्र तिला बुद्धाचा अनुग्रह किंवा त्याचें दर्शन झालेलें नव्हतें. विशाखानें आपल्या पत्नीच्या मनावर बुद्धाची भाक्ति करण्याचा बोजा घातला नाहीं. त्याची अशी समजूत होती की, आपल्या पत्नीची जेव्हां अपोआप खात्री होईल, व जेव्हां तिला गौतमाच्या अपूर्वतेचें सम्यक्ज्ञान होईल, तेव्हां ती आपण होऊनच गौतमाच्या दर्शनास नेण्याविषयी आपणास विनंति करील. विशाखानें आपल्या पत्नीस पूर्ण स्वातंत्र्य दिलें असल्यामुळे, तिनेंही त्या स्वातंत्र्याचा दुरुपयोग केला नाहीं. विशाखाच्या मनावर मात्र गौतमाच्या धर्मशिक्षणाचा परिणाम हळू हळू व्हावयास लागला होता. आपल्या पत्नीच्या दिव्य प्रेमाचें त्यास अलीकडे विशेष कांहीं वाटेनासें झालें होतें. जसजशी अध्यात्मिक उन्नतीची एकेक पायरी तो चढून जावयास लागला, तसतसा संसाराच्या बंधनांनीं तो कमी कमी बध्द होऊं लागला. तथापि आपल्या प्रेमळ पत्नीस त्यानें न दुखविण्याचा शक्य तेवढा प्रयत्न चालविला होता. अशा स्थितीत त्याला अनागामि फळाची प्राप्ति मिळण्याजोगी त्याची मनोभूमिका तयार झाली.

एक दिवस सायंकाळची गोष्ट, धर्मदिना घरच्या कामांत अगदीं गर्क असल्यांमुळे तो दिवस कसा गेला, हें सुद्धां तिला कळलें नाहीं. दिवस तर गेला. तेव्हां आतां आपला पति परत येईल म्हणून नित्य नियमाप्रमाणें जिण्याच्या पहिल्या पायीपाशी ती उभी राहण्यास गेली. दिवसभर काम करवून घेण्याच्या श्रमानें अगोदरच ती श्रांत दिसत होती. त्यांत आज तिला कसेसेंच वाटत होतें. कां वाटत होतें, हें तिला समजेना! पण वाटत होतें खास! तिनें खिडकीतून आपल्या पतीस पाहिलें, व त्याबरोबर ती मोठ्या उत्साहानें जिण्याच्या पहिल्या पांयरीशीं जिण्याच्या कठव्यावर एक हात सोडून उभी राहिली. रोजच्या

पद्धतीप्रमाणे नवरा वर येईल व आपण खाली सोडलेला हात त्याने हातांत घेतला म्हणजे आपण त्याला वर ओढून घेऊं, अशा मनोराज्यांत ती गर्क होती! पण तिच्या मनाप्रमाणे त्या दिवशी व्हावयाचें नव्हतें ! विशाखश्रेष्ठि जो थेट आला तो झपाझप पायच्या चढून वर गेला ! मग त्याचें लक्ष उभ्या असलेल्या धर्मदिनेकडे गेलेंच नाहीं किंवा तिजकडे त्यानें मुद्दामच दुर्लक्ष केलें, हें सांगतां येणार नाहीं. त्याचें मन आज असल्या ऐहिक गोष्टींकडे नव्हतें. हें खास ! त्यास अनागामिकलाची नुकतीच प्राप्ति झाली होती ! धर्मदिनेच्या मनोरथाचा अशा रीतीनें भग झाला ! तिच्या अगोदरच श्रान्त झालेल्या हृदयास ही मोठीच जखम झाली ! तथापि त्याहि परिस्थितींत तिनें आपल्या मनाचें समाधान करण्याचा प्रयत्न केला; व तशीच ती पाकगृहांत गेली. तिनें आपल्या पतीच्या भोजनाची व्यवस्था केली व ती त्याच्या आगमनाची वाट पाहूं लागली. थोडक्याच वेळांत विशाखाश्रेष्ठि तेथें आला; तरी काय ? त्याचा नेहमींचा आनंदी स्वभाव आज दिसत नव्हता. रोजची विनोद करण्याची चर्चा आज तेथें नव्हती ! तो मुकाट्यानें जेवावयास बसला व जेवण चाललें असतांनाहि 'अमूक वाढ' किंवा 'अमूक जिन्नस नको,' म्हणून चकारशब्द नाहीं ! धर्मदिनेनें हातांत वाढावयास घेतलें होतें व ती वाढीत होती. पण आतां मात्र तिच्यानें स्वस्थ बसवेना. मोठ्या प्रयत्नानें तिनें अन्न वाढलें; व आपल्या पतीचें भोजन उरकलें, हें पाहून ती त्याच्या समोर विद्ध चर्येनें उभी राहिली, "महाराज, माझ्या हातून आज असा अपराध तरी क्षोणता घडला ?" "तुझ्या हातून कोणताहि अपराध घडला नाहीं," श्रेष्ठिनें शांतपणानें उत्तर दिलें. "पण आजपासून मात्र आपलें प्रेममय जीवन बंद झालें ! आपण एकत्र बसणें व आपण एकत्र उठणे ह्याचें नांवच नको. जेव्हां जेव्हां तूं मोठ्या प्रेमानें मला कांहीं खावयास घेऊन यावेंस, तेव्हां तेव्हां तें मी बिनतक्रार—तुझा हुकूम म्हणून खावें हें तर आतां स्वप्नांत सुद्धां नको !" ह्या एकेक वाक्याचा जणूं काय तिच्यावर वज्राघातच होत होता ! हे आपल्या पतीचे शब्द तिच्या कर्णविवरांतून भयंकर वेदना उत्पन्न करीत चालले होते ! तिच्या तोंडांतून एकाहि शब्द बाहेर पडत नव्हता. तिनें मोठ्या प्रयत्नानें शांतता राखली होती; पण श्रेष्ठीला त्याचें काय ? तो पुढें बोलूं लागला, "अशा

रीतीने जर तुझी राहण्याची इच्छा असेल, तर माझे घर तुला मोफत आहे. जर आपल्या पित्याच्या घरी जावयाची तुझी इच्छा असेल, तरीहि माझी ना नाहीं. जितकें लागेल तितकें द्रव्य घे, अलंकार घे, व आपल्या घरी खुशाल चा." आतां मात्र हृद झाली ! धर्मदिनेच्या सहनशीलतेची परमावधि झाली. तिच्याने हे शब्द सोसवेनांत. तिच्या हृदयांत विलक्षण आवेश उत्पन्न झाला. सतीचा सात्त्विक कोप उद्धृत झाला. ती म्हणाली, "महाराज, आपण काय बोलतां आहां व कोणास बोलत आहां? जीवर आपलें एवढें प्रेम होतें, तिलाच उद्देशून आपण बोलत आहात काय ? आजपर्यंत मी सौख्याच्या शिखरावर आरूढ झालें होतें; पतिपत्नीच्या दिव्य प्रेमाचा आस्वाद घेत होतें. पण तें असो ! आपली जशी इच्छा तसे. आपण जे कुत्र्याच्या तोंडावर टाकल्याप्रमाणें जिनस व वित्त नेण्याविषयी मला सांगत आहांत, तेंहि मी नेणार नाहीं; व येथें राहणारहि नाहीं. एखाद्या गुलामाप्रमाणें येथें राहणार नाहीं किंवा अपराधानें अष्ट झालेल्या कैद्याप्रमाणें घरीहि जाणार नाहीं. या जगास रामराम ठोकण्याची मला परवानगी द्या, एवढेंच माझे अपणास मागणें आहे. गृहामध्ये राहून गृहिणीच्या स्पृहणीय पदावर इतउप्पर आरूढ होण्याची माझी इच्छा नाहीं. मी संसाराचा त्याग करणार ! मला अनुमति द्या !! "

विशाखश्रेष्ठाने ' बरें तर ' म्हणून म्हटलें व एक सुवर्णशिबिका आणविली, व भिक्षुणी—गृहाकडे तिची रवानगी करून दिली. धर्म-दिनेची ऐहिक वस्तुविषयीची आसक्ति जन्मजन्मांतरीच्या कुशल-कर्मांनी व परिणतीने बरीच नाहींशी झाली होती व तिचा भिक्षुणी-संघात प्रवेश झाला. परंतु झालेला हा प्रकार इतक्या अकल्पित-रीतीने घडून आला होता की, तिच्या मनांतून तो एकदम जाणें अशक्य होतें ! वारंवार तिच्या डोळ्यापुढें मागील वर्षाचा एवढा मोठा चित्रपट एक सारखा चालत असे. तिच्या अंगावर भिक्षुणीचें चांवर होतें, पण तिचें अतरंग मात्र अद्याप प्रेमळ तरुणीचेंचें होतें! ती म्हणाली, " स्मरण या श्रेष्ठाने जगतांत राहूनच गृहस्थाश्रमांत दुःखाचा अंत करून घेतला आहे. पण प्रव्रज्या घेतल्यापासून माझे विचार मात्र जास्त ऐहिकच बनत चालले आहेत. व दुःखाचा अंत करून घेण्याचे ऐवजी मी दुःखांत जास्त गुरफटत मात्र चाललें आहे. हें कांहीं चांगलें नाहीं.

आतां मला दुःखाचा अंत करून घेतलाच पाहिजे. नवीन मार्गात प्रवेश केल्यावर माझा मार्गील आश्रमांतील संबंधच तुटला ! आतां पुढचा मार्गच आक्रमण केला पाहिजे. म्हणून ती आपल्या भिक्षुणी-आचार्य व भिक्षुणी-उपाध्यायांकडे गेली व त्यांना नम्रपणे म्हणाली, “आर्या, या गर्दीच्या ठिकाणी माझे चित्त लग्नत नाही. कोठे तरी शांत व एकांत स्थळीं जावें असें मला वाटतें. मामझसास चला तर माझ्या-बरोबर मोठे उपकार होतील.”

त्यांनीं हि स्वसा विचार केला कीं, मोठ्याच्या कुलांतून प्रव्रज्या घेऊन भिक्षुगी झालेली ही स्त्री. तिच्या चित्तास त्रास होईल, असें तरी कां करावें ? हिला कोठे तरी शांत अशा स्थळीं घेऊन जावें हेंच बरें.” तिला घेऊन एका निर्जन व नितांत रमणीय अशा स्थळीं घेऊन गेल्या. ध्यानप्राप्तीच्या मार्गांत शब्द किंवा मोठा आवाज हा कटकसदृश आहे. धर्मदिनेस त्या प्रशांत, एकांत, व सृष्टिरमणीय अशा स्थळीं पुष्कळच आनंद झाला. अगोदरच गतजन्मांत ती संस्कारांचे

१: भिक्षुगी-आचार्य व भिक्षुणी-उपाध्याय:- (पाली-आचार्य व उपज्झाय) संघांत प्रवेश करताना प्रथम उपाध्यायाची गरज भासते. त्या उपाध्यायानें संघांत प्रवेश करणारास मदत करावयाची असते, त्यास संघाच्या पुढें हजार काव्याचें असतें व संघाकडून त्यास प्रव्रज्या मिळवून द्यावयाची असते. उपाध्यायाच्या या उपकाराबद्दल त्या प्रव्रजितानें आपल्या उपाध्यायापाशीं संघांत राहिलें पाहिजे अशा रातीनें आपल्या दंडाध्यायाजवळ राहिलेल्या प्रव्रजितास “सद्धिविहारिक” असें म्हणतात. याशिवाय दुसरेहि एक नातें संघांत प्रविष्ट झाल्यावर निर्माण होतें. जरी उपाध्यायानें सद्धिविहारिकत्वा संघांत प्रवेश करून दिलेला असतो, तरी बुद्धशासनचा अभ्यास करण्यासाठी त्या नूतन शिष्यास संघांतच एक गुह गांठावा लागतो, व त्याच्या हाताळाली अभ्यास करावा लागतो त्या गुरूस आचार्य ही संज्ञा आहे; अशा रातीनें गुरूच्या हाताळाली शिकृत असलेल्या शिष्यास ‘अन्तेवासिक’ असें नांव आहे. गुरूच्या घरी १२ वर्षे अध्ययनास जावयाचें ही जी गुहकुळाची जुनी कल्पना त्यांत गौतमानें फरक करून गुरूनाच संघांत आणवून संघांत प्रविष्ट झालेल्या विद्यार्थ्याच्या शिक्षणाची सोय अधुनिक Jesuit Collegeच्या धर्तीवर कशी केली होती. हें पाहण्यासारखें आहे. संघांत बापाची जागा उपाध्यायानें, व गुरूची जागा आचार्यानें घेतली होती. महावग्गतील महाकल्लण्डी उपाध्याय, आचार्य, सद्धिविहारिक, अन्तेवासिक, व त्यांचीं एकमेकांविषयीचीं कर्तव्यें यांचा विस्तार केलेला आहे.

दमन करण्यास शिकली होती; व ध्यानाच्या जोरावर लवकरच तिला पाटिसंभिधांचा साक्षात्कार झाला, व त्याबरोबरच तिला अर्हत्माप्ति झाली. ती कर्तव्यातून पार पडली. इतर अन्य जन्मापासून ती मुक्त झाली. ब्रह्मचर्याचे योग्य आचरण तिच्या हातून झाले. व या जगती-तलावर तिला मनुष्यत्व किंवा दुसरी कोणचीहि योनि प्राप्त होण्याचा संभव राहिला नाही. तिने विचार केला, 'माझे कार्य परिपूर्ण झाले ! आतां येथे राहून काय फायदा ! आतां राजगृहास जावे हेंच चांगले. तेथे मी जाऊन पुष्कळशा माझ्या ज्ञातिबांधवांस पुण्यकर्म करावयास तरी लावूं शकेन.' असा विचार करून ती स्थविराद्रयांस बरोबर घेऊन माघारी आली.

विशाखश्रेष्ठीस ही बातमी समजली. त्याबरोबर,ही इतक्या लौकिकी आली असावी, याचा तो विचार करावयास लागला ! “ भिक्षुणी-च्या जिवनक्रमाला ती कंटाळली तर नसेल ना ? पाहूं एकदां. आपण तेथे गेलेंच पाहिजे ” असें म्हणून तो एकदिवस सायंकाळीं विहारान्त धर्मदिनेकडे गेला व तिला अभिवादन करून एका बाजूस जाऊन बसला. एकदमच मनात असलेल्या प्रश्नास सुरवात करणें बरें नव्हे, म्हणून त्यानें प्रथम तीस पंचस्कंधां सारखे तत्त्वज्ञानासंबंधी प्रश्न विचारण्यास सुरवात केली. एखादा मनुष्य खड्गानें कमळनाळें ज्याप्रमाणें छेदून टाकतो, त्याप्रमाणें धर्मदिनेनें त्याच्या प्रश्नांची उत्तरे विचारतां विचारतांच द्यावयास सुरवात केली. ती अगदीं बेफिकिरपणानें—न कचरतांच उत्तरे देत आहे, असें जेव्हां उपासक श्रेष्ठानें पाहिलें, तेव्हां त्यानेंहि आपणास प्राप्त झालेल्या

१: पञ्चस्कन्ध (पाली-पञ्चखन्ध) बौद्धतत्त्वज्ञानाच्या समजुतीप्रमाणें सर्व पदार्थांचा उद्गम पञ्चस्कन्धांनीं झालेला आहे. पदार्थांचा जन्मच, जेव्हां पांच स्कन्ध एकत्र मिळतात तेव्हां होतो, व हे विभक्त झाले म्हणजे तो पदार्थ नाहीसा होतो. सर्व लोकांतील प्राणी सुद्धां पञ्चस्कन्धान्वित असतात. मरणोत्तर, कर्माच्या जोरावर नवीन स्कन्ध निर्माण होतात व प्रतिसन्धि (जन्म) प्राप्त होते. हे पांच स्कन्ध म्हणजे रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार आणि विज्ञान हे होत. कर्माच्या योगानें कर्म व स्कन्धसमूह यांची चूकभूल न होतां एकाच विशिष्ट नांवाच्या प्राण्याच्या जननमरणाचा संसार अव्याहत चालतो. ह्याचमुळे आत्मा मानण्याचें कारण नाही, असें बौद्ध लोक म्हणतात.

तीन मार्गासंबंधानेच ओळीओळीने तिला प्रश्न विचारण्यास सुरवात केली. ते प्रश्नही स्थूलस्वरूपाचेच नसून सूक्ष्म दृष्टीने विचार करणारासच कळण्यासारखे होते. अशा रीतीने तीन मार्गांतरगत सर्व प्रश्न खलास करून चवथ्या मार्गासंबंधानेहि प्रश्न करण्यास तो उत्सुक झाला. "उपासक-श्रेष्ठि अनार्गामि झाला होता, हें धर्मदिनेस ठाऊक होतें; म्हणून तिसऱ्या मार्गापर्यंतचे प्रश्न तिने त्याला विचारून दिले, व त्याची उत्तरेहि तिने भराभर दिली व ती त्यांस समजली. पण यापुढें मात्र तो आपल्या मर्यादेचा आतिक्रम करीत आहे, असे पाहून तिने त्यास थांबविलें व ती त्यास म्हणाली, "आयुष्मन् विशाख, आपल्या ज्ञानेन्द्रियांना अगोचर अशा विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे तुम्हामें समजणें शक्य नाहीं. उदाहरणार्थ, निर्वाणाचा प्रश्न, ब्रह्मवर्याची कर्तव्ये कोणती याविषयीचा प्रश्न, निर्वाणाच्या अन्त्यसुखाचा प्रश्न व निर्वाणपर्यवसानानंतरगत प्रश्न या सर्वांचें आकलन करणें तुम्हांस कठीण आहे; आणि त्यातूनहि जर त्यांचें ज्ञान प्राप्त करून घेण्याची तुमची इच्छा असेल, तर तुम्ही भगवन् बुद्धाकडे जा व यासंबंधी त्यांना प्रश्न करा. तुम्हांला त्यांच्याकडून जें ज्ञान प्राप्त होईल, तेंच चित्तांत साठवा." विशाखश्रेष्ठि भगवंताकडे गेला व भिक्षुणीशी त्याची जी प्रश्नोत्तरे झाली होती, तीं सर्व त्याने त्यांच्या कानावर घातलीं. तें सर्व ऐकून घेऊन ते झणाले, "माझ्या मुलीच्या मनांत वर्तमान, भूत किंवा भविष्यत्कालच्या स्कन्धांविषयीची तृष्णा नाहीं." असे म्हणून त्याच्याच समर्थनार्थ धर्मपदांतील पुढील गाथा त्यांनीं म्हटली.:-

"ज्यास भविष्य किंवा भूत किंवा विद्यमान काली कोणतेहि (बंधनकारक) असे आत्मियत्वच नाहीं, त्यासच अर्किचन म्हणतां येईल. जो अशा अर्थानें अर्किचन व निरासक्त आहे, त्यालाच मी ब्राह्मण झणतो." १

असें झणून शास्त्र्यानें धर्मदिनेस साधुवाद दिले. तो विशाखास झणाला, "उपासका, भिक्षुणी धर्मदिक्षा मोठी पंडित आहे व

१: मूळगाथा अशी आहे:-

यस्स पुरे च पच्छा च मज्जे च नत्थि किञ्चन ।

अकिञ्चन अनादानं तमहं भूमि ब्राह्मणं ॥

(धम्मपद-P. T. S.-भाषानुक्रम नंबर ४२१)

महाप्रज्ञावती आहे. तूं जर मला हे प्रश्न विचारले असतेस, तर धर्मदिनेनें ज्याप्रमाणें त्यांचीं उत्तरें दिलीं, तशींच मीहि तुला दिलीं असतीं. तिनें जो अर्थ सांगितला, तोच खरा अर्थ आहे व तांच तूं ध्यानांत ठेव. ”

पुढें एक दिवस जेतवनामध्ये शास्ता बसला होता. भिक्षुणीसंघादि जमला होता. व त्या संघांत निरनिराळ्या भिक्षुणीचा दर्जा तो ठरवित होता. त्यावेळीं त्यानें ह्याच वर सांगितलेल्या चूळवेदळाचा^१ अनुवाद करून धर्मदिना स्थविरेस या शासनाच्या वाथिकेंत कथिकांच्या वर्गांत अग्रस्थान दिलें व अशा रीतीनें तिची दीर्घकाळापासूनची उत्कटेच्छा सफल झाली.^२

१: चूळवेदळ-वेदळ याचा अर्थ बुद्धघोषाचार्यानी “ वेदं च त्रिं च रद्धा पुच्छित-सुत्तन्ता ”, ४६ वा वेला आहे. ज्या सूत्रात विचारलेल्या प्रश्नाच्या सुंदर व समाधानकारक व्याख्यानामुळे संतोष होतो तें वेदळ होय. पाली बाहुमय त्रिपिटकाच्या स्वरूपांत देण्याच्या-पूर्वी तें नंदगंग स्वरूपांत असावे असें वाटतें. ती नऊ अंगे अशी:- सुत्त, रेग्य, देग्य, कण्ह, गाथा, उदान, इतिवृत्तक, जातक, अद्भुतधम्म आणि वेदळ. चूळ म्हणजे लहान, वेदळ म्हणजे वर सांगितल्याप्रमाणें असणारें सूत्र. हें चूळवेदळ सुत्त मज्झिमनिकायातील मूल-पणासकांत आहे. त्या सूत्रात विशाखश्रेष्ठानें धर्मादिसे निरनिराळे प्रश्न विचारून तिच्याकडून त्यांची उत्तरें मिळविलेली आहेत. जीवात्मा आहे कीं नाहीं, जीवात्म्याची समज कशी उत्पन्न होते, आर्य अष्टांगिक मार्ग कोणता, संस्कार म्हणजे काय, वेदना म्हणजे काय, वगैरे अत्यन्त कठीण प्रश्न शेष्ठीनें धर्मदिनेस विचारलेले आहेत. (मज्झिमनिकाय-राजवाडेकृत देवनागरी पुस्तक-सुत्त ४६).

२: धर्मदिना ही संघांतील अत्यन्त प्रमुख अशा भिक्षुणी होती, असें येरी गावे-वरून सिद्ध होतें. धर्मकथिका म्हणून तर ती प्रख्यात होतीच. आपल्या सुंदर धर्मव्याख्यानांनी तिनें कित्येकांचीं मनं आकर्षण करून घेतलीं होती. तिनें आपल्या कित्येक भगिनींना धर्मकथा सांगण्यांत निष्णात केलें होतें. तिच्या अनुयायांपैकीं एक अत्यंत उज्ज्वल उदाहरण म्हणजे शुक्रेवें होय. ती धर्मदिनेची शिष्या होय. एक दिवस शुक्रेनें राजगृहांतील एका समाजातुळे अत्यन्त सुभाव्य असें व्याख्यान दिलें; तें सर्वांनीं साब-धान चित्तानें व एकान्तनेनें ऐकलें. धर्मदिनेची दुसरी शिष्या म्हणजे वड्डेसी. देवदहनम-रांतील भिक्षुणीसंघाची ती नायिका होती. अशारीतीनें धर्मदिनेनें लोकसंग्राहानें काम उत्तमरीतीनें चालविलें होतें. (Psalms of the Sisters-P. T. S. Mrs Rhys Davids—Pages, 16, 40 and 50).

रत्न ६ वें.

नन्दा (सुंदरी-नन्दा.)

(१)

पूर्वबुद्धकालीन-चरित्र.

तमबुद्धाच्या भिक्षुवर्गात ध्यानाभिरत असे पुष्कळ स्थविर झालेले आहेत, व त्यांची त्यांना पुष्कळ ठिकाणीं स्तुतीहि कलेली आहे. ध्यान करणे हे फार अवघड कार्य आहे. गौतमाच्या धर्माचा मुख्य भर मनावर असल्यामुळे^१ मनाची एकाग्रता घडवून

आणण्यास समाधिसारखे दुसरे साधन नाही, असे त्यांचे मत होते. म्हणून सर्वसाधारण शीलांमध्ये पारंगतता मिळाली म्हणजे बौद्धभिक्षु हे समाधीची दुसरी पायरी चढण्यास सुरवात करीत व त्या समाधीची परिपूर्णताहि निरनिराळीं ध्याने लावूनच करून घेतां येते. स्त्रिया जेव्हां संघांत प्रवेश करूं लागल्या व अशा रीतीने भिक्षुणीसंघ जेव्हां बुद्धाने स्थापन केला, तेव्हां प्रथम प्रथम स्त्रियांचे मुख्य कर्तव्य म्हणजे निरनि-

१: बौद्धांच्या वाङ्मयांत मनाचे महत्त्व फार आहे. विश्वातील मूलभूत पदार्थ कोणते यासंबंधाने बौद्धांनी विचार केला आहे; त्यांत पहिले स्थळ “चित्त” या पदार्थाला दिलेले आहे. चित्त व मन हे दोन्ही शब्द समानार्थक आहे. “अभिधम्मसंगह” या पुस्तकांत चित्ताचा विस्तार केला आहे. धम्मपदांतील पहिली गाथा चित्ताच्या महत्त्वासंबंधाने आहे. जगतांतील सर्व गोष्टी (धर्म) मनावरच अवलंबून आहेत, मनानेच श्रेष्ठ आहेत; आणि मनोमयच आहेत; याप्रमाणे मनाचे महत्त्व व स्तुति गाडलेली आहे. “मनोऽब्रह्म मा धर्मा मनोसेद्धा मनोमया,” ही धम्मपदांतील पहिली ओळ आहे.

राळे आठ गुरुधर्म^१ पाळणें हेंच होतें. पापापासून विरती जेणें करून साध्य होईल अशा प्रकारचें शील पाळणें, हेंच पाहिल्याप्रथम भिक्षुणीचें उच्चतम कर्तव्य होऊन बसलें. पण स्त्रियांताहि अत्यन्त करारी व खडतर अर्तें चालविणाऱ्या भिक्षुणी होत्या. त्यांनीं बुद्धाच्या अनुशासनाप्रमाणें वागून ध्यानातहि प्रगति मिळविली व अशा ध्यानाभिरत भिक्षुणीपैकीं नन्दा ही प्रमुख होय.

हिचा पूर्वकालीनचा प्रथम उल्लेख पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळापासूनच होतो. हंसवनी नगरींत एका कुलगृहात तिचा जन्म झाला होता. इतर आपल्या भागिनींप्रमाणें तीहि पद्मोत्तर बुद्धाच्या धर्मश्रवणास गेली होती; व त्यायोगानें तिच्या अंतःकरणांत धर्मप्रकाश पडला होता. तिनें बुद्धाच्या शिष्यांचाही परामर्श घेतला होता. एक दिवस ती बुद्धाकडे गेली असतां शास्थानें आपल्या भिक्षुणीसंघापैकीं एका भिक्षुणीस ध्यानाभिरत भिक्षुणींत अग्रस्थान दिलें, हें तिनें पाहिलें. तेव्हां आपणासहि तें अत्यन्त लोभनीय पद प्राप्त व्हावें, अशी उत्कटेच्छा तिनें बुद्धासमोरच प्रार्थित केली. त्यानंतर उरलेलें आयुष्य त्या स्थानास योग्य होण्याकरिता अनुकूल अशाचगोष्टी करण्यात-म्हणजे शीलांचे परिपालन करण्यांत, उपोसथ पाळण्यांत दान करण्यांत वगैरे घालवून तिचें पर्यवासन झालें. त्यानंतर हजार कल्पपर्यंत तिनें निरनिराळे जन्म घेतले. कधीं देवलोकांत तर कधीं मनुष्यलोकांत ती जन्म घेत होती, व त्या सर्व जन्मांचा परिणाम म्हणजे तिची उन्नति होणें हा होय. एका जन्मांत मनुष्याची परिणति होणें शक्य नाहीं. मनु-

१: अद्वगुरुधर्माः-भिक्षूच्या बाबतींत जसे चार पाराजिक म्हणजे अत्यन्त भयंकर स्वरूपाचे गुन्हे आहेत, त्याप्रमाणें भिक्षुणीच्याहि बाबतींत आठ गुन्हे सांगितलेले आहेत. “ भिक्षुणी प्रातिमोक्ष ” नांवाच्या पुस्तकांत हे आठ नियम दिलेले आहेत. गुरुधम्म मोठे नियम. अर्थात् भिक्षुणी व भिक्षु एकत्र आल्याकारणानें जे गुन्हे सहज होण्याचा संभव आहे, ते टाळण्याकरितां या नियमांचा उल्लेख आहे. भिक्षुणींनीं आपलें चित्त कामाविकारांनीं बिलकुल विचलित होऊं देतां कामां नये. मैथुनादि व्यभिचाराचा कर्तृकचित् जरी अपराध घडला, तरी त्या भिक्षुणीस संघांतून घालवून देत असत विशेष विस्तरासाठीं “ भिक्षुणी प्रातिमोक्ष ”-Burmese Edition-पृष्ठ ३१ व ३२ पहा.

प्याचा नाथ म्हणजे मनुष्य स्वतःच होय.^१ उत्कटेच्छेचा जोर हाच उन्न-
तीस प्रारंभ व त्याची परिणति होण्यासाठी त्यास जन्म घेतले पाहिजे.
बौद्धधर्मातील हे उकांतीचे तत्व अत्यन्त महत्त्वाचे आहे. अस्तु. अशा री-
तीने जन्म घेत घेत, नन्दा ही गौतमबुद्धाच्या जन्माच्या अगोदर, प्रजा-
पतीच्या उदरी जन्मास आली. तिचे नांव नन्दा असे ठेविले होते. तिला
रूपनन्दा असेहि म्हणत असत. महाप्रजापति गौतमी ही कोण, हे आतां
वाचकांस ठारूक झालेच आहे. तिची ती कन्यका होती. एवढे सांगित-
ल्यावर तिचे पाहिले आयुष्य कसे गेले असले पाहिजे, तिचे संगोपन कसे झाले
असले पाहिजे, तिला सर्व सुखे कशी अनकूल असली पाहिजेत, व रूपां-
मध्ये आनंद मानण्याची तिची प्रवृत्ति होण्यास कोणती कारणे झाली
असली पाहिजेत, हे सांगण्याची आवश्यकता नाही. ती अत्यन्त रूपवती
होती. त्यामुळे तिला लोक “ जनपदकल्याणी (देशाची रमणी)
असे म्हणत असत.

(२)

गौतमबुद्धकालीन-चरित्र

सुंदरीनन्दा अशा प्रकारच्या अनुपमेय सौंदर्याचा उपभोग घेत
होती. जे जे सर्व सुंदर, नूतन, प्रफुल्लित, नयनमनोहर व वनश्रृंगे
लाढके त्या त्या सर्वांमध्ये आनंद मानीत होती. पण शाक्याच्या घरांत
त्याच वेळी सिद्धार्थाच्या निष्क्रमणाने केवढा हाःहाःकार उडून गेला

१: आत्मोद्धाराने तत्व बौद्धधर्मात जास्त स्पष्टपणाने आढळून येते. बौद्धांच्या
काळी परमेश्वराच्या शक्तोवर पूर्ण भरंवसा ठेऊन स्वावलंबनाकडे दुर्लक्ष करण्याची प्रवृत्ति
वाढत चालली असावी, अथेंच दिसते, मनुष्याने आत्मोन्नति व आत्मोद्धार प्राप्त करून
घेण्याकरिता यज्ञयागादि करावे किंवा ईश्वराची व जगन्नाथाची भक्ति करावी किंवा तीर्थींचे
ठिकाणी जाऊन स्नान करावे, म्हणजे आपोआपच त्याचा उद्धार होई, ह्या कल्पना
सररहा रूढ झाल्यामुळे, स्वावलंबन, आत्मविश्वास, आत्मोन्नतिप्रीत्यर्थ धडपड करण्याची
आवश्यकता बरेच गेष्टी मार्ग पडू लागल्या. जगन्नाथाच्या विश्वासरूप पांडुलगाव्याने
जनता परावलंबी झाले की पाहून गौतमाने ईश्वराच्या अस्तित्वाची कल्पना मार्गे टाकली.
बुद्ध म्हणजे मोक्ष देणारा देव नसून मार्ग दाखविणारा वाटाड्या आहे; कोणासहि आपले
कर्म टाळतां येणार नाही. कर्मबधांनी देवसुद्धां बद्ध आहेत. “ अत्ताहि अत्तनो नाथो
कोहि नाथो परो सिधा । ” ह्या बुद्धधर्मातील शिकवणीत हाच अर्थ भरलेला आहे.

होता ! गोकुळासारखें शाक्यांचें घर ! संतति, संपत्ति व सुख यांत हार जाणारें नव्हें ! लोकांत दगारा, मान, चहा यांतही कमी नाही ! पण त्या घरांतील मोहरा सिद्धार्थ घरांतून बाहेर गेला असल्यामुळे त्या घराला प्रेतकळा आली होती ! शुद्धोधन राजा बोलून चालून ऐहिक गोष्टींत रममाण झालला ! या जगतांत राहून, सर्व सुखें भोगून, धर्माच्या आज्ञा पाळून, सदाचरणांत काळ घालवून संसार करावयाचा, क्षत्रिय म्हणून जे कर्तव्य विहित तें करावयाचें व अंती स्वर्गाप्रन जावयाचें, असें ज्याचें मत, त्यांच्यापैकीं तो एक होता. सिद्धार्थानें घर सोडलें, नाना प्रकारचे देह-दड सोशिले, तत्कालीन सद्गुरूंचें शिष्यत्व पत्करून खरा मार्ग सांपण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. पण शेवटीं नेरञ्जरा नदीच्या तीरावर अश्वत्थ वृक्षाच्या मूळार्शी ज्ञानाभिरत होत्साता, त्याला दुःखनिरोधाचा मार्ग सांपडला. या जगतांतील त्रिकालाबाधित असलेल्या कार्यकरणाच्या अनाद्यनन्त अशा धर्माचा साक्षात्कार त्यास झाला. प्रतीत्य-समुत्पादाचे दुवे समाधीच्या तळीनतेंत स्पष्टाणें त्याला दृग्गोचर व्हावयास लागले; व ह्या दुखस्क्रंधाचा नाश कशा रीतीन होतो, हें त्याला दिव्य दृष्टानें दिसलें. अशा प्रकारानें त्या दशबाला सम्बोधि प्राप्त झाली. तो सर्वज्ञ झाला ! सम्यक् सम्बुद्ध झाला ! तो विमुक्त झाला ! निर्वृत झाला !

त्यानंतर विमुक्तिसुखाचा दीर्घकाल अनुभव घेऊन, ब्रह्मयाचेनेनंतर धर्मचक्राचें प्रवर्तन करण्याच्या निश्चयानें तो वाराणसी नगरांत गेला व तेथून हळूहळू भिक्षुसंघाची वाढ करीत करीत, उपासक व उपासिका वर्गाची प्राणप्रतिष्ठा करीत करीत, तो गंगायमुनेच्या दुआबामधील

१: आळारकालाम व उद्दकरामपुत्त ह्या दोन गुरूंचें शिष्यत्व गौतमानें पत्करिलें होतें. आळार कालाम हा राजगृहाजवळ एका आश्रमांत रहात असे. योगशास्त्रांत तो पारंगत होता. गौतमानें त्याजवळ राहून आकिञ्चन्यायतन या नांवाची समाधि लावण्याची कला साध्य करून घेतली; पण त्यास दुर्वासनाचा समूळ उच्छेद करून घ्यावयाचा असल्यामुळे ह्यापासून विशेष फायदा आहे, असें त्यास वाटेना. म्हणून तो ह्या गुरूचा निरोप घेऊन उद्दकरामपुत्र याजकडे गेला. त्याजवळ तो नैवसंज्ञानासंज्ञा नांवाची व सर्व समाधीत श्रेष्ठ अशी समाधि लावण्यास झिकला. पण हा समाधिद्वारा निर्वानाप्रत नेणारा नाही अशी त्याची खात्री झाली. (बुद्धलीलासारसंग्रह- प्रो० कोसंबिकृत-पृष्ठे १२६ ते १३३ पहा.)

प्रदेशांत धर्मपचारकाचें काम करीत, निरनिराळ्या ठिकाणीं नवीन नवीन विहार स्थापीत, कपिलवस्तूला आपल्या जनकाच्या व ज्ञातिबांधवांच्या मेटीस गेला. त्यावेळचें त्याचें वैभव क्षत्रियांना दुःसह झालें. अध्यात्मिक तेज म्हणजे काय, हें त्यांना कळत नव्हतें, असें नाहीं. पण जडावरील आसक्तीच्या प्रभावानें ते आंधळे झाले होते. म्हणून गौतमाच्या सम्यक् समुद्धत्वाचा त्यांच्यावर प्रथम प्रथम परिणाम होईना. पण हळूहळू पितृ-प्रेमानें शुद्धोदनाच्या हृदयांत भरतें आलें. पितापुत्राची, पतिपत्नीची व इतर ज्ञातिबांधवांची भेट झाली व गौतमानें आपल्या अभ्याज मनोहर अशा वाणीनें, पावित्र्यानें, सौजन्यानें, निरहंकारानें व मैत्रीभावनेनें त्यांना त्यांच्या कर्तव्याची जाणीव करून दिली; बौद्धधर्माच्या सर्व साधारण तत्वांची माहिती करून दिली; आपल्या धर्माचें रहस्य त्यांच्या गर्ठीं उतरविलें; भिक्षुसंघांची कल्पना व त्या संस्थेचा तत्काळीं होणारा देशास उपयोग हीं समजावून दिलीं. आत्मकर्तव्य, नैतिक तत्वे पाळण्याची आवश्यकता, परहिता विषयी जागरूकता, व मोक्षाची खरी कल्पना यांच्या विषयीचा ज्ञानप्रकाश आपल्या ज्ञातिबांधवांच्या हृदयांत उद्भूत केला ! त्या वेळीं भराभर लोक गौतमाच्या धर्माचा स्वीकार करूं लागले. पितृ-वर्णवस्त्रांनीं सर्वत्र विजय संपादन केला ! नवीन संसारास व आयुष्यक्रमास आरंभ झाला. नन्द व राहुल यांनीं प्रव्रज्या घेतली व अशा रीतीनें अपूर्व विजय संपादन करून गौतमबुद्ध कपिलवस्तूहून निघून गेला. त्यानंतर कांहीं दिवसांनीं शुद्धोदन राजाचें देहावसान झालें, महाप्रजापती गौतमी व राहुलमाता (यशोधरा) या शास्त्याकडे गेल्या व त्यांनीं हि प्रव्रज्या घेतली.

अशा प्रकारानें शाक्यांच्या कुलांत केवढा मोठा परिवर्त घडून आला ! जुनी पिढी लयास गेली. नवीन पिढी राज्य करूं लागली. अशावेळीं सुंदरीनन्देच्या डोक्यांतहि विलक्षण कल्पना उत्पन्न व्हावयास लागल्या ! संसार व ऐहिक सुख याशिवाय आजपर्यंत जिच्या मनांत दुसरा विचार आला नाहीं, तिच्यावर ह्या परिवर्तानें जबरदस्त परिणाम केला ! तिला 'मनुष्याच्या क्षणिकत्वाची, संस्कारांच्या उत्पत्तीची, स्थितीची, आणि व्ययाची यथातथ्य कल्पना व्हावयास लागली. शुद्धोदन राजाच्या निर्वाणामुळें तर ती जास्तच निर्विण झाली

च महामायापति गौतमी व राहुलामाता यांनीं संघांत प्रवेश केल्यावर तर तिला सर्वत्र उदासीनता भासावयास लागली. तिला या जगांत भयानता वाटावयास लागली. “ आतां माझे तरी या जगांत काय उरलें आहे ? ” असा प्रश्न ती स्वतःस विचारूं लागली ! मागे आपली स्थिती कोणत्या प्रकारची होती, तो काळ कसा होता, त्यावेळीं कोणतें चित्र आपण पहात होतो, आतां आपली स्थिती कोणत्या प्रकारची आहे, हा काळ कसा आहे, व कोणतें चित्र आपण पहात आहों, हें विचार तिच्या हृदयास सारखे त्रास देऊं लागले. गृहवास तिला रमणीय वाटेना. प्रव्रज्या घेणें म्हणजेच मोकळें होणें, असें तिला वाटावयास लागलें. ती आपल्या पूर्वश्रमिच्या आईकडे-महामायापति-गौतमीकडे गेली. तिला लौकरच प्रव्रज्या मिळाली व तिचा भिक्षुणीसंघांत प्रवेश झाला !

भिक्षुणीसंघांतील नियमाप्रमाणें तिला आपलें आयुष्य बनवावें लागें. एकंदर संघांतील आयुष्याची कल्पना तिला हळू हळू येत चालली होती. कधीं कधीं पूर्वाश्रमीच्या संसाराचें चित्र तिच्या डोळ्यापुढें उभें राही; पण ती नवीन आयुष्यक्रमास सरावत चालली होती. तथापि मागच्या आयुष्याचें सतत स्मरण करून देणारी एक गोष्ट तिच्या जवळ अद्यापि होती. ती म्हटली म्हणजे म्हणजे, तिचें रूप ! पीतवस्त्रांनीं जरी ती आवृत होती, तरी तिचें रूप तितकेंच रमणीय होतें ! तिला संघांत असें कळलें कीं, रूपवती स्त्रिया बुद्धांना आवडत नाहींत. शास्ता हा रूपाचा द्वेष आहे. त्या बातमीनें तिला फार वाईट वाटलें. आपलें रूप तर बदलतां यें शक्य नाहीं. शास्त्र्याकडे धर्मानुशासन, किंवा धर्मोपदेश घ्यावयास तर जावें लग्नार व आपण गेलें म्हणजे शास्ता आपली निर्भर्त्सना करणार. त्या मानवती भिक्षुणीला ही कल्पना दुःसह झाली ! आपली पाळी आली म्हणजे ती दुसऱ्या भिक्षुणीला आपल्याबद्दली पाठवूं लागली. निव्वळ ऐकीव गोष्टींवरून शास्त्र्याकडे जाऊन धर्मोपदेश व उन्नति करून घेण्याचें कामीं ती टाळाटाळ करूं लागली ! या गोष्टीस कांहीं दिवस गेले. शास्त्र्याचें आपल्या संघावर आपत्यवत् प्रेम असल्यामुळें प्रत्येक कन्येची तो अत्यंत काळजी घेत असे. संसारांतल्या मानापमानाच्या कल्पना त्यांच्या मनांतून एकदम जाणें

अशक्य होय,हें तो जाणून होता. म्हणून नवीन येणाऱ्या कन्यका संघांत येऊन मार्गास लागेतोंपर्यंत त्यांच्याविषयी तो विशेषतत्पर असे. रूपनन्दा आपणाकडे इतर कन्यकांबरोबर धर्मश्रवणास येत नाही किंवा गुरूसंबंधी व्रतें किंवा कर्तव्ये पार पडण्याची टाळाटाळ करते, असें जेव्हां त्याने पाहिलें, तेव्हां एकदिवस त्याने अशी आज्ञा केली की, “ उपदेशग्रहणास ज्याचे त्यानेच जातिनिशी आलें पाहिजे. दुसरी भिक्षुणी बदली पाठवितां कामा नये.” या आज्ञेनुसार आतां रूपनंदेस स्वतःच जाणें भाग पडलें. दुसरा मार्ग न राहिल्यामुळे ती शास्त्याकडे ठराविक दिवशीं जावयास निघाली. शास्त्याजवळ जाऊन शिरस्त्याप्रमाणें तिने शास्त्याला वंदन केलें, तों तिला एक अपूर्व दृश्य दिसलें ! शास्त्याने आपल्या बलानें एक स्वर्गीय लावण्यवती स्त्री निर्माण केली असून, ती हातांत पंखा घेऊन शास्त्यास वारा घालीत आहे, अशा प्रकारचें दृश्य तिला दिसलें. त्या कन्यकेचें अपूर्व व अलौकिक लावण्य पाहून रूपनन्दा थक्क झाली ! किती मी मूर्ख ! ती मनांत म्हणू लागली. “ माझ्या रूपसंपदनें प्रमत्त होऊन मी शास्त्याजवळ येत नव्हतें. पण एथें काय ? अशा प्रकारच्या रूपवती स्त्रिया सुद्धां निर्भयचित्तानें शास्त्याजवळ वावरतात ना ? माझे रूप तर हिच्या पासंगास सुद्धां लागावयाचें नाही; अशा विचारात गर्क होऊन त्या पुतळीवर निश्चल दृष्टी करून ती उभी राहिली. शास्त्याने तिची स्थिती अवलोकन केली व जन्मजन्मांतरीं सांठवून ठेवलेल्या हेतूंच्या उच्चताम शिखरास ती पोहोंचली आहे, हें जाणून त्यावेळीं धर्मपदांतील पुढील अर्थाची गाथा म्हटली.:-

“ मांस व रक्त यांनीं लिप्त असा अस्थींचा हा किल्ला बनविलेला आहे; व त्याच्यांत जरा, मृत्यु हे राज्य करीत असून मान व भ्रक्ष्य हें त्यांत भरलेले आहेत. ”

१: मूळ गाथा अशी:--

अद्रीनं नगरं कर्तं मंसलोहितलेपनं

यत्थं जरा च मच्च च मानो भवखो च ओहितो ॥

(धम्मपद-P. T. S.-गाथानुक्रमनंबर १५०);

त्यानंतर ' चिरं वा यदिवा तिष्ठं निसिन्नो यदि वा संयं ' यांने आरंभ असलेल्या सूत्राचें धर्मप्रवचन केलें. '

त्या शास्त्याच्या निमित्तमात्र कारणानें तिला रूपाचें ठिकाणीं क्षय व व्यय कसा ठेवलेला आहे, याचें सम्यक् ज्ञान होऊन, तिला अर्ह-त्पद प्राप्त झालें. त्या काळापासून तिला ध्यानानंदाशिवाय दुसरा आनंदच नाहीसा झाला व अप्रमत्ततेनें सर्वकाळ ध्यान लावण्यांत गर्क झाल्यामुळे लांकेरच ती इतर भगिनीवर्गांत श्रेष्ठ झाली. मनुष्याला नरका नारायण होण्यास पूर्व संस्कृति असल्यास अगदीं क्षुल्लक परिस्थिती सुद्धां कशी उपयोगी पडते, हें आमच्या वाचकांनीं येथ पर्यंत पाहिलेंच असेल. मनुष्याच्या गतकालांतील संचित केलेली तयारी त्याच्या भविष्यत्कालच्या परिणतीस कशी उपयोगी पडते, हें सत्य ह्या भिक्षुणीच्या चरित्रावरून दिसणारें आहे, व तेंच नन्वेच्या बाबतींतहि लागू पडतें.

एक दिवस जेतवनामध्ये संधासंबंधी कांहीं उत्सव व्हावयाचा होता. भगवान् गौतमबुद्ध आसनावर बसला होता. व तो आज नाम-संमतकरण नांवाचा समारंभ पार पडणार होता. भिक्षूगी संघ जम-

१: सुत्तनिपात नावाच्या पालीग्रंथांत उरगवग्गांतील अकराव्या सूत्रांत ही ओळ आहे. त्या सूत्राचें नांव " विजय सूत्र " असें आहे. यांत शरीराचें यथार्थ तया ज्ञान होण्यास काय केलें पाहिजे, ह्याचें विवरण आहे. अस्थि, स्नायु, वगैरेंनीं बद्ध असें हें शरीर आहे; व त्यात नानाप्रकारच्या दुर्गंधि भरलेल्या असून, स्मशानांत गेल्यावर इत-स्ततः पसरलेलीं प्रेतें पडून कायेवरील आसक्ति नाहीशी होते. हा कायछंद नाहीसा करण व शेवटीं अमृत व ज्ञात अशा निर्वाणाचा साक्षात्कार करून येणें हाच खरा विजय आहे, हें तत्व त्यांत शिकवलेलें आहे. (सुत्तनिपात-Burmese Edition-उरग-वग्ग-विजयसुत्त-पृष्ठ १७२).

२: नामसंमतकरण:-बुद्धाच्या संघांत नानाप्रसंगी निरनिराळे समारंभ होत असत. उपवसथ पाळणें, प्रातिमोक्ष म्हणणें, वर्षावास करणें, पवारणा करणें, उपसंपदा व प्रव्रज्या देणें वगैरे संघातील समारंभ वर्षांतून असावयाचेच; पण एखाद्या भिक्षूचा किंवा भिक्षुणीचा सन्मान करून त्याचें नांव प्रथित करणें, त्याच्या किंवा तिच्या कर्तव्यगरीचें चीज करणें, असा समारंभ म्हणजे विशेष महत्वाचा म्हणून समजत असत. एखादे दिवशीं एखादा भिक्षु धर्मप्रवचन करित असतांना आपल्या गाढ विद्वत्तेनें सर्वास खूष करून टाकी व संघाकडून साधुवाद मिळवी. गौतमबुद्धहि अशा वेळीं त्या भिक्षूचें नांव प्रख्यात करी. अशा समारंभास " नामसंमतकरण " असें नांव असे.

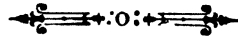
का होता. आपापल्या जागी त्या बसलेल्या होत्या. शास्ता त्या पैकीं अत्यन्तयोम्य अशा भिक्षुणींस अनुक्रमाने त्यांच्या अनुरूप असे स्थान देत होता. इतक्यांत नन्देची पाळी आली. ती स्तब्ध बसली होती. इतर तिच्या भागिनी तिच्याकडे पहात होत्या. आतां काय होतें हें पाहूं, अशा विचारांनीं त्या सभागृहांत शान्तता पसरली होती. इतक्यांत शास्त्र्याने नन्देला ध्यानसंपन्न व ध्यानाभिरत अशा भिक्षुणींच्या वर्गीत अग्रस्थान दिलें, व तिची दीर्घकालची इच्छा परिपूर्ण केली ।'

१: धेरीगाथेवरील टीकेंतहि धर्मपालानें नन्देची गोष्ट दिलेली आहे. त्यांत व मनोरथ पूर्णीतील कथेंत बहुतेक साम्य आहे. धेरीगाथेंत नन्देनें गाडलेल्या गाथा फारच हृदय-स्पर्शी आहेत. रूपांत आनंद मानणारी नन्दा या गाथांत रूपाची छाननी करून शरीराचे दोष दाखवित आहे. ती म्हणते, “ नन्दे, रोगट, अशुचि, कुजलेल्या व दुर्गंधि अशा ह्या शरीराचे निरीक्षण कर. अशुभभावनेची भावना कर व चित्तास एकाग्रता आण. शरीराची जी गोष्ट तीच तुझी गोष्ट, तुझी जी गति तीच शरीराची गत. समाहित चित्ताने रात्रंदिवस तूं यावर भावना कर, म्हणजे सौंदर्याच्या गुलामगिरीतून मुक्त होत्साती तूं आपल्या प्रजेच्या योगानें या कायस्वरूपाचें योग्य आकलन करून शांत अशा दृष्टीचा लाभ करून घेशील. ” अशारीतीनें स्वतःस उपेक्ष करून तिनें कायगता स्मृतीच्या जोरावर कायनिर्वेदना प्राप्त करून घेतली; व ती मोठ्या आनंदानें म्हणते, “ मी अप्रमत्त, विसंयुक्त व उपशान्त झालेली असून निर्वाणाच्या शांततेचा आस्वाद घेत आहे ! ”

(धेर आणि धेरीगाथा—P. T. S.—Oldenberg and Pischel—पृष्ठ. १३२ गाथा ८२-८६).

रत्न ७ वें.

सीणा.

—०—

(१)

पूर्वबुद्धकालीन चरित्र.

तम बुद्धाच्या तत्वज्ञानाचा सगळा भर स्वकष्टावर होता. गौतमानें आपल्या अनुयायांच्या मनांत सम्यक् प्रयत्नांची जाणीव वारंवार भरून दिलेली होती. मनुष्य भिक्षु झाला याचा अर्थ तो आळशी, आयत्या पिठावर रेघा ओढणारा, दुसऱ्याच्या धर्मावर पुष्ट

हेणारा, आळसांत दिवस काढणारा, आत्मोन्नति विषयी बेफिकीर राहणारा, भिक्षूच्या चीवराशिवाय अन्तःशुद्धीस लागणारे आत्म्याचे इतर सगळे ज्योत दिसत नाहींत असा, संसारी माणसापेक्षांहि लोभी, गृहस्थापेक्षांहि प्रांपचिक, ऐहिक सुखास लांचावल्यापेक्षांहि लाचार, असा नव्हे. कुलपुत्रांनीं गृहस्थाश्रमाचा त्यागकरून भिक्षु-आश्रमाचा अंगीकार करणें यांतच आत्मर्पणाची परमावधी शाली पाहिजे, असा त्याचा दृढ ग्रह होता. एकदां अशा रीतीनें स्वतःच्या चिमुकल्या संसारावर पाणी सोडून स्वतंत्र साम्राज्यांत मनुष्य शिरला म्हणजे तर त्यांची जबाबदारी फारच वाढली ! शक्य तितक्या त्वरेनें आपली उन्नति करून अर्हत्पद प्राप्त करून घेतलें पाहिजे, व अर्हत्पद प्राप्त करून घेतल्यावर विश्वाच्या प्रचंड प्रपंचांत भाग घेतला पाहिजे. विश्वाच्या प्रपंचांत अविरत प्रयत्नांनीं, निष्काम बुद्धीनें, देवमनुष्यांच्या हिताकरिता, अर्था

कारितां, त्यांच्यावर अनुकंपा दाखविली पाहिजे; त्यांच्यामध्ये सन्मार्गाचा दीप प्रज्वलित केला पाहिजे व आपल्या बरोबर, जिवंतजीव असे तोंपर्यंत त्यांचीहि उन्नति करण्याचा प्रचंड प्रयत्न केला पाहिजे, ही तर बुद्धाची आपल्या भिक्षूनां अनुशासना होती ! “ जगांत सर्वत्र भडका पेटला असतां, लोक हाय हाय करीत असतां, तृष्णेच्या जाळ्यांत सांपडून बंधनांचे दुःख जनता सोशीत असतां, कुठला आनंद आणि कुठले हास्य ” उठा तयार व्हा, अप्रमत्त व्हा, वीर्याची कांस घरा. अध्यात्मिक वीर बना, व या लढ्यांत पडून माराच्या सेनेचा पराभव करा व लोकांचे दुःख निवारण करा हाच, उपदेश बुद्धाने भिक्षूनां काय किंवा भिक्षूणींना काय केलेला आहे ! त्याच्या कळकळीच्या उपदेशांने हजारां लोक या संसारावर तिलाजलि देऊन बाहेर पडले. व बौद्ध वीरांनीं भारत वर्षांतच नव्हे तर सिरिया, अलेक्झांड्रीया, पॅलेस्टा-

१: धम्मपदांतील पुढील गाथा पहा:—

को नु हासो किमानन्दो निच्चं पज्जलितं सति ।

अन्धकारेण ओनद्धा पदीपं न गवेसथ ॥

(धम्मपद—P. T. S.—गाथानुक्रमनंवर १०६).

२: बुद्ध, ख्रिस्त व झोरोआस्टर यांच्या धर्मांत चांगले व वाईट हीं जीं जगतांतील मूलभूतत्वे आहेत, त्याचा प्रमुखत्वाने उल्लेख आहे. जगतांत सुष्ट व दुष्ट यांचा एकसारखा झगडा सुरू असून त्यांतच नैतिक शाखाचा उगम आहे. “ मार ” (सं. स्मर) हा वाईट तत्वाधिपति म्हटले असतां अयथार्थ होणार नाही. ख्रिस्ती धर्मांत त्यासच “ सैतान ” हें नांव आहे. झोरोआस्ट्रियनधर्मांत त्यासच “ अहर्मान ” हें नांव आहे. प्रस्तुत बुद्धधर्मांतील माराच्या कल्पनेशी आपणांस कर्तव्य आहे. त्या माराची मोठी सेना असून तो स्वसेनेनिशी शत्रूवर चाल करून जाता. खुद्द गांतमबुद्ध नेरञ्जरा नदीच्या तीरावर बसला असतां माराने त्यास ऐहिक सुखाची लाळच दाखवून त्याला निर्वाणमार्गापासून च्युत करण्याचा प्रयत्न केला. पण जेव्हा गौतम ऐकेना, तेव्हा त्याने आपले सैन्य त्यावर सोडले. काम, अरति, क्षुत्पिपासा, स्त्यान, भीक्ष, विचिकिच्छा, कापट्य, लाभ, कीर्ति, सत्कार, बोटें यश, आत्मप्रशंसा व परावजानना वगैरे वीर त्यांचे सैन्यांत होते. गौतमबुद्धाने त्यांना तोंड दिले, व त्यांचा पराभव केला. प्रत्येक भिक्षूसहि माराचा पराभव करण्यासाठी नेहमीच तयार असावे लागते. ख्रिस्तालाहि सैतानाने असेच वेढलेले होते. माराशी झालेल्या युद्धाची हकीकत सुत्तनिपात ग्रंथांत महावर्गातील पद्यानसुतांत दिलेली आहे.

ईन. वगैरे सारख्या दूरदूर ठिकाणीहि जाऊन लोकांना धर्मोपदेशाचें श्रवण करविलें आहे. ह्या सर्वांचे रहस्य म्हणजे त्यांच्या प्रयत्नांची परमावधी. भगीरथ प्रयत्न करणें किंवा विश्रांति न घेणें या गुणांत भिक्षुणी वर्गापैकी सोणा हि भिक्षुणी प्रख्यात आहे.

तिचा प्रथम उल्लेख पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळीं केला जातो. हंसवती नगरांत ती एका कुलगृहांत जन्मास आली, व शास्त्याच्या उपदेशामृतानें पुनीत होऊन एक दिवस ती शास्त्याकडे गेली असतां भिक्षुणीसंघ जमला असून शास्ता निरनिराळ्या भिक्षुणींना त्यांच्या योग्यतेनुरूप स्थान देण्यांत गुंतला आहे, असें तिनें पाहिलें. मोठ्या श्रद्धायुक्त अन्तःकरणानें तिनें तो सर्व सभारंभ पाहिला व जेव्हां एका भिक्षुणीस वीर्यसंपन्न व प्रयत्नांत निष्णात अशा भिक्षुणी वर्गांत अग्रस्थान देतांना तिनें पाहिलें, तेव्हां आपणासहि तें स्पृहणीय स्थान प्राप्त व्हावें, अशी तिनें उत्कटेच्छा धरिली व शास्त्यापुढें ती प्रकटहि केली. तत्प्रीत्यर्थ अवश्यक अशी तयारी करण्यासाठीं आपल्या आयुष्याचा उपयोग ती करूं लागली. तिला २० हजार वर्षेपर्यंत जननमरणाच्या चक्रांत भटक्यावें लागून आपली उन्नति करून घ्यावी लागली. आणि गौतमबुद्धाच्या काळीं श्रावस्ती नगरांत एका कुलवान् अशा गृहांत तिचा जन्म झाला.

(२)

गौतमबुद्धकालीन-चारित्र.

सुदैवानें ती उत्तम प्रकारची गृहिणी म्हणून प्रख्यातीस आली. संसार करून तिला संपत्ती व संपत्तीहि मुबलक होती. ती पुष्कळ पुत्रांची व कन्यकांची जननी झाली व त्यांचे योग्य संगोपन करून त्यांना शिक्षण देऊन, त्यांना आयुष्यांत सुखानें व सदाचरणानें कसें राहतां येईल एतदर्थ शक्य ती तजवीज तिनें केली “माझ्यां पश्चिम वयांत ती माझी काळजी घेतील म्हणून, मला तरी संपत्तीची काय जरूरी आहे ” या विचारानें तिनें आपणाजवळील सर्व संपत्ति आपल्या पुत्रांस व कन्यकांस वाटून दिली.

प्रश्न विचार्या सोणेच्या कपाळी दुःखाचा केवढा दारुण आघात होणार होता ! छियर राजाळा आपल्या मुलीची कृतघ्नता पाहून वेडच लागले. सोणेची स्थिती तितकी बार्डट झाली नाही. आपली मुलें पुढें पुढें किती कृतघ्न झालेली आहेत, हें तिला कळूं लागले. ज्या पुत्रांनी व स्नुषांनी सोणेला प्रथम प्रथम नुसती शेळून धरली होती, जीं तिला बहुमान मरा-तब देऊन तिची मर्जी संपादन करण्यासाठीं शक्य तो प्रयत्न करीत होती, त्यांचा धनलाभाचा हेतु साध्य झाला व ती तिच्याकडे दुकूनही पाही-नांत ! 'माता' म्हणून तिला भेटतसुध्दां नसत. तिच्यासंबंधानें पूज्यबुद्धी तर दूरच राहिली; पण जनलज्जेस्तव तिचा परामर्षसुध्दां घ्यावयाचे त्यांनीं टाळले. सोणेच्या हृदयांत निरनिराळ्या मनोवृत्तींनीं कालवा कालव करून सोडली. जगांतहि असाच कां कृतघ्नपणा असेल ! या विचारानें तिला सता-वून सोडलें. ह्या रसाळगोमट्याफळांचा तिला तिटकारा आला. तिचें मन निर्विण्ण झालें. "आपण आतां जगावें तरी कां" हा प्रश्न तिच्यापुढें उभा राहूं लागला. संसाराच्या शृंखला तिला आतां अवजड वाटावयास लाग-ल्या. अशा अनुकंपनीय अवस्थेंत तिला सुखाचा एक किरण तरी दृष्टीस पडला असतां तर तिकडे तरी धांवत गेली असती. तिला प्रत्यक्ष पोटच्या गोळ्यांकडून सुख मिळालें नाहीं. आतां दुसरें कोण तिच्या या नवन झालेल्या व्रणांवर औषधोपचार करून तिला समाधान देऊ बरें ? तिला भिक्षुणींची प्रसन्नमुखें दिसावयास लागली. ऐहिकपाश तोडून टाकून आत्म्याचा उन्नतीसाठीं व जगताच्या सेवेसाठीं या दयेच्या दूतिका तिच्या नजरेसमोर खेळूं लागल्या व तिला ताबडतोब बरें वाटलें. तिला धीर आला. तिला ऊमेद चढली व ती भिक्षुणीसंघांत जाऊन शाक्यपुत्राय श्राविका म्हणून राहूं लागली !

संघांत गेल्यावर तेथील राहणी तिला प्रथम प्रथम फारच जाचक झाली. संसारांत असतांना सुखांत व ऐषआरामांत राहिल्यामुळें तेथे गेल्यावर भिक्षुणीनें पाळण्याचे नियम फारच जाचक वाटूं लागले. बंधांत राहण्याची तिला संवय नसल्यामुळें वारंवार तिच्या हातून विहितकर्में होत नसत व संवाच्या दृष्टीनें अयोग्य अशा गोष्टी तिच्या हातून वारंवार होत. त्यामुळें भिक्षुणी तिला संघसम्मत अशा शिक्षाही करीत. त्या दण्डकर्मांनीं तिला त्रास होई; पण तीं कर्में करणें तिला भाग पडे. तिच्या मनाला हें केवढें तरी

शिक्षण, मिळत होतें ! पण येथेहि तिच्या दुष्टपुत्रांनी व कन्यकांनी तिला छळण्यास सुरूी केलें नाहीं. ती दण्डकर्म करित असतांना त्यांनी तिच्या-कडे जावें व म्हणवें, “ काय आहे पण भिक्षुणी ! सुसती शिक्षापदे सुद्धां तिला ठाऊक नाहींत व त्यांचा अतिक्रम ती करत. काय होणार आहे भिक्षुणी, हें दिसतेंच आहे ” ? अगोदरच विदारित झालेल्या सोणेचें हृदय ह्या त्या कृतघ्न पुत्रांच्या शब्दबाणांनी ज्यास्तच विद्ध होई, व पश्वत्तापानें तिचें हृदय भरून येई. आपला हा मार्ग सुविशोधित करण्या करितां कांहीतरी व्रत आपण अंगीकारलें पाहिजे, असा दृढनिश्चय करून तिनें द्रुत्तिसाकार म्हणून बत्तीस प्रकारांनी युक्त अशी कायगतास्मृति कायम ठेवण्याचा नियम धरला. तिचा आळम पार नाहींसा झाला. ती सदैव जागृत झाली. तिची जागृतावस्था प्रवरतर व्हावयास लागली. “बहुपुत्रिका”

१: कायगतास्मृति:- (पाली-कायगता सति)-गैतमबुद्धाने निरनिराळ्या सुच-
न्तांतून या स्मृतीची प्रशंसा केली आहे. ही स्मृति वाढविली असता, मनुष्याच्या हृद-
यात संतुष्ट उदय होतो, त्याचा महर्दय साध हो, तो योगक्षेमाप्रस जातो, त्या ज्ञानदर्शने
प्रतिलाभाची जोड मिळत, व ह्या आयुष्यात सुखानें राहणें त्याच शक्य होतें, अशी
ह्या स्मृतीची योग्यता आहे. अरण्यात किंवा एकातात जाऊन या स्मृतीची मानना
करावयाची असते. या शरीरासंघाचा खरा कलमना तत्वज्ञानदृष्ट्या कक्षा व्यावयाची
असेल, तर ही स्मृति वाढविली पाहिजे. ही प्राप्त करून घेण्याचे निरनिराळे मार्ग आहेत.
मनुष्यानें आपल्या आश्वासावर व प्रथासावर ध्यान लावून त्याचा उगम, त्याची स्थिति,
व व्यय याचा अभ्यास केला असता, शरीर स्थिरतर हातें व कायगतास्मृतीची प्राप्ति
होते. पण हा अवयव मार्ग जरी सोडून दिठा, तरी, इतर सोपे मार्ग नाहींत असे
आहेत. त्यापैकी “ द्रुत्तिसाकारकम्मदान ” हा एक मार्ग आहे; व तो बराच जोरा
आहे. या मार्गानुरूप चालावयाचें असल्यास मनुष्यानें एकातात जाऊन या शरीरातील
केश, स्मश्रु, नख, दन्त, त्वक्, मांस, म्नायु, आस्थि, अस्थिमज्जा, वृक्क, हृदय, यकन,
क्लोम, मीढा, फुस्फुस, आंतडे, आंतज्याचा दोरी, कोठ्यातील पदार्थ, करीप, पित्त,
श्लेष्म, पू, रक्त, खेद, मेद, अश्रु, वसा, थुंकी, शेंबड, लस आणि मूत्र असे जे प्रकार
आहेत, त्याचा विचार करावयाचा असतो. त्यागोर्गनें चित्तांत शरीराविषयी निवेदना
उत्पन्न होते; चित्ताची जागरूकता दृढ होते, आलस्य व तद्वि नाहींतशी होतात व आर-
ब्धवीर्यत्व प्राप्त होतें. याच स्मृतीच्या सहाय्यानें सोणेच्या हृदयातील शल्य दूर झालें.
(विशेष माहितीकरिता-विसुद्धिमग-P. T. S.-C. A. F. Rhys Davids
—Vol I, Pages 239—266, पहा.)—

सोणास्थविरा म्हणून जे तिचे पहिले नांव होते ते जाऊन “आरब्धवीर्या” सोणास्थविरा म्हणून तिला संघांतील लोक संबोधू लागले. एक क्षण जरी सांपडला, तरी ती द्रुतिसाकार म्हणण्यांत घालवू लागली. अशा रीतीने तिच्या एकदंर आयुष्यक्रमांत फरक पडत चालला असतां, एक दिवस कांहीं भिक्षुणी विहाराकडे जावयास निघाल्या; व जाताना सांगेस म्हणाऱ्या “सोणा, भिक्षुणीसंघाकरितां जरा पाणी गरम कर बरे !” असें म्हणून त्या निघून गेल्या. पाणी ऊन करावयास ती अग्निशालेकडे चालली, तरी चालतां चालतां सुद्धां तिनें आपलें नित्यकर्म सोडलें नाहीं. ती अशा रीतीनें अग्निशालेंत जाऊन प्रवेश करते न करते तोंचे तिच्या अध्यात्मिक दृष्टीची पूर्णता झाली ! तिचे पाणी अजून तांपावयाचेंच होतें; पण तिची विषयना मात्र पूर्ण वाढली. त्याबरोबर, जरी शास्ता त्या शालेपासून दूर अशा आपल्या गधकुटी नामक आवासांत बसला होता, तरी तेथेच त्यानें पुढील अर्थाची धर्मपदांतील गाथा म्हटली; व तिनेंहि ती दिव्यज्ञानानें ऐकली.

“उत्तमधर्म न पाहतां जो शंभर वर्षे जगतो, त्याच्या त्या जगण्या पेक्षा उत्तम धर्म पहात असतांनां एक क्षण जगणेंच श्रयस्कर आहे.”

ही गाथा पुरी झाल्याबरोबरच तिला अर्हत्पद प्राप्त झालें त्या लोभनीय पदाचा साक्षात्कार झाल्यावर ती आपणाशींच म्हणू लागली, “मला अर्हत्पद मिळालें आहे. तथापि माझ्या भागिनी माधारी आल्यावर त्यांना हें ठाऊक असणें शक्य नाहीं व त्यांनीं सांगितलेलें काम न केल्यामुळे माझी अवहेलना करून त्या मला बोलणारच. आणि मी कांही बोललें नाहीं म्हणजे माझ्यावर दोषारोप होणार. तेव्हां अशा परिस्थितीत त्यांना माझ्या ह्या अवस्थांतराचें ज्ञान होण्यासाठीं कांहींतरी विशेष गोष्ट केली पाहिजे” असा विचार करून तिनें उदकभाजन चुर्चुर ठेवले, पण खाली विस्तव मात्र पेटविला नाहीं, व ती तेथें तशीच राहिली.

१: अशा प्रकारानें गौतमबुद्धानें गाष्टलेल्या गाथेस “ओभास गाथा” असें म्हणतात. मूळगाथा अशी:—

यो च वस्ससतं जीवे अपस्सं धम्ममुत्तमं ।

एकाहं जीवितं रेय्यो पस्सतो धम्मरत्तमं ॥

(धम्मपद-P. T. S -गाथानुबर्ण-११५).

इकडे त्या भिक्षुणी माधारी आल्या; पण चुलीखाली विस्तव नाही हे पाहून मोठ्या रागाने म्हणाल्या “ त्या म्हातारीला भिक्षुणीसंघा करितां पाणी तापवावयास सांगितलें; पण अजून तिने पाण्याखाली जाऊहि कीं हो नाही लावला?” सोणेनें अगदीं शांतपणें उत्तर दिलें, “ भगिनीनो, तुम्हांला अग्नीशी काय करावयाचें आहे बरें? न्हावयाची इच्छा असेल तर मांड्यांतून पाणी घ्या व न्हा.” “ असेल तिचें तिलाच ठाऊक,” असें म्हणून त्या चुलीपाशी गेल्या व पाण्यांत हात घालून पाहूं लागल्या, तों त्यांना पाणी ऊन झालेलें आढळून आलें. असें पाहून त्यांनीं एक लहान भांडें आणलें व त्यानें पाणी बाहेर काढलें तों काय चमत्कार! मूळच्या मांड्यांत पाणी पुन्हा भरलेलें !

त्या बगेवर सर्वांची खात्री झाली. “ सोणा अर्हत्पदांला पोहोचली आहे,” असें त्या म्हणूं लागल्या. तिच्याहून लहान वयाच्या भिक्षुणींनीं तिला पंचांग नमन केलें व तिच्या पायाशीं जाऊन आम्हीं चुकलों, आम्हांस क्षमा करा, इतके दिवसपर्यंत आमचा आपणाविषयीं गैरसमज झाला, त्यामुळे आम्हीं आपणांस छळें, दुखविलें, व आपली हेळसांड केली. त्याची आम्हांस म. फीकरा’ म्हणून तिची विनवणी करूं लागल्या. त्या प्रमाणेच तिच्या पेक्षां वयानें ज्या मोठ्या हात्या, त्याहि तिच्या पुढें गुडघे टेकून तिची क्षमा मागूं लागल्या. तिनें त्या सर्वांना क्षमा केली व त्यांना वईट वाटून न घेण्याविषयीं सांगितलें. त्या काळापासून म्हातारणीहि अर्हत्पद-फलप्राप्ती करून धेतल्यामुळे ती स्थविग आपल्या गुणांनीं प्रख्यातीस आली.

एक दिवस जेतवनांत भिक्षुणीसंघांत मोठीच गडबड उडून राहिलीहवाती. त्या दिवशीं नामसंमतकरण नांवाचा समारंभ न्हावयाचा होता. त्या करितां शास्त्यास बोलाविलें असून तो आल्यावर आसनावर बसला होता. सर्व भिक्षुणी आपल्या चीवरांनीं युक्त अशा तेथें आल्या व शास्त्यास वंदन करून आपापल्या जागेवर जाऊन बसल्या. शास्ता भिक्षुणींना त्यांच्या योग्यते प्रमाणें, व अध्यात्मिक उन्नतीनुरूप स्थानदेण्यांत गुंतला होता. इतक्यांत क्रमाक्रमानें सोणेची पाळी आली. सर्वत्र शानता पसरली; व त्या शानतेतच शास्त्यानें वीर्यवती भिक्षुणीच्या वर्गांत मागे-

ची अग्रभागीं स्थापना केली? बयाचीहि अडकाठी न येतां तिनें अत्यन्त व अविरत प्रयत्न करून यश मिळविलें, या मुळें तिला मिळालेलें अग्र-स्थान योग्यच होतें, असें आमचे वाचकहि म्हणतील.

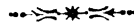
१: थेरीगाथेंतहि सोणेचा उल्लेख आलेला आहे. धर्मपालानें परमथदीपनीत दिलेली गोष्टहि मनोरथ पूर्णीतील गोष्टप्रमाणेंच आहे. तिला मनोरथ पूर्णीत “ बहुपुत्रिका ” म्हणून संबोधिलें आहे. पण थेरीगाथेंत सोणेनें गाडलेल्या ज्या गाथा आहेत, त्यात मला दहा पुत्र झाले असें सांगितलेलें आहे. टा काकार मात्र दहा पुत्र याचा अर्थ “ दहा पुत्र व दुहिता ” असाच घेतात. दहा मुलें होणें म्हणजे कांहीं विशेष आहे, असें नाहीं. सोणा भिक्षुणीनें गाडलेल्या गाथा हृदयास पंढ पाडणाऱ्या आहेत. तीं म्हणते, “ माझ्या पोटीं दहा पुत्र झाले. त्यानंतर मी दुबल व जीर्ण झाल्यें, व मग भिक्षुणीकडे गेल्यें. त्यांनीं मेला स्कन्ध, आयतन व धातु यांनीं युक्त असा धर्म शिकविला. तो मी श्रावण केल्यावर प्रव्रज्या घेतली. मी शिक्षित असनाता मला दिव्यक्षु व पूर्वनिवासानुस्मृती, यांचा लाभ झाला. एकाग्र व सुसमाहित होत्साती मी निर्वाणावर भावना करावयास लागलें; व मार्ग व फल यांचा एकामागून एक साक्षात्कार झाल्यावरहि अनन्तराविमो-क्षाचें टिकाणीं निराम्क्त होऊन, पुढें मी निर्वृत झाल्यें. पंचस्कन्धाचें मला ज्ञान झालें आहे. छिन्नमूलक होत्साते ने आतां राहिले आहेत. पुढील वृद्धि बंद झाली आहे. मीहि आतां स्थितम झाल्यें आहे. आतां मला पुनर्जन्म नाहीं ! ” केवढा हा विश्वास! क्षत्रा मातांचा समाजसि कांहींच उपयोग झाला नसेल कींय ? (थेर व थेरीगाथा—P. T S.—Oldenberg and Pischel—पृष्ठे १३३-१३४—गाथा १०२ ते १०६).

रत्न ८ वें,

सकुला.

(१)

पूर्वबुद्धकालीन—चरित्र.

बौद्ध धर्म हा चमत्काराना पारखा नाही, चमत्कार तेथेही आहेत; पण हिंदुधर्म व बौद्धधर्म यांमध्ये या चमत्कारांच्या बाबतीत असा भेद आहे की; हिंदुधर्मात चमत्कारांची गणना दैवी गेष्टीत केली जाते; पण बौद्धधर्मात मात्र ती मानवीशक्तीच्या आटेवयातील एक गोष्ट म्हणून समजली जाते. गौतमबुद्ध देवांना मानीत नाही, असे नाही. त्याच्या धर्मग्रंथांतून इंद्र, ब्रह्मा, कुबेर, विष्णु दैवैरेचाहि उल्लेख आहे. पण देवकोटि व मनुष्यकोटि यांच्यामधील परक एवढाच की, देव हे अध्यात्मिक दृष्ट्या उच्चतम परिणतीचे मानव आहेत; व मानव मात्र तसे नाहीत. मनुष्यासहि शील, समाधि, व प्रज्ञात्र यांच्या जोगावर देव होता येईल, असे त्यांचे म्हणणे होतें. बौद्धधर्माच्या शास्त्राप्रमाणे योगावचर भिक्षुची समाधीत पूर्ण परिणती झाली म्हणजे, त्यास योगबलावर निःनिराळ्या ऋद्धि साध्य करून घेता येतात. त्यास अभिज्ञा अंशहि म्हणतात. त्या एकंदर सहा आहेत. त्यापैकी दिव्यचक्षु असणे ही एक अभिज्ञा म्हणून मानली आहे. यायोगाने योगावचाराची दृष्टि मानवीचर्मचक्षुच्या दृष्टी पेक्षा जास्त सूक्ष्म होत जाते. त्या दृष्टीच्या योगाने त्याला अदृश्य म्हणून कांठोडि असत नाही. मिती कपाटे, कवाडे, व वातावरण यांत अदृश्य

असे कांहींहि रहात नाही. याच शक्तीने मनुष्याच्या मरणानंतर त्याची अवस्था, पुनर्गति किंवा दुर्गति हीहि योगी पाहू शकतो. खुद्द गौतमबुद्धाने या शक्तीचा बारंवार उपयोग केला आहे. त्यांनी आपल्या भिक्षूसहि ह्या अभिज्ञा कशा प्राप्त करून घ्याव्या हे शिकविले होते. व त्याप्रमाणे कित्येक भिक्षू यांत निष्णांतहि होते. पण त्यापैकी प्रजेचा लाभ करून घेणे ज्यास्त प्रशस्त आहे असे, ते म्हणत असत. भिक्षुर्णानाहि ह्या अभिज्ञा प्राप्त करून घेणे अशक्य नाही. फार काय, तर स्त्रियांनाहि अहंपदाची प्राप्ती झालेली आहे, हेंच प्रस्तुत चरित्रे लिहून दाखविण्याचा उद्देश आहे. ह्या अभिज्ञापैकी 'दिव्यचक्षु' असणाऱ्या भिक्षुर्णांवर्गांत सकुला ही श्रेष्ठ आहे.

हिच्या चरित्राची विशेष माहिती बुद्धघोषाचार्यांना असावी, असे दिसत नाही. नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे ती पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळात हंसवती नगरींत एका कलगृहांत जन्मास आलेली, म्हणून प्रथम ती दृष्टीस पडते. ती वयांत आल्यावर, एक दिवस शास्त्र्याचा धर्मोपदेश श्रवण करण्यास विहारांत गेली, व तेथे तिने एका भिक्षुणीचा अग्रस्थानी प्रतिष्ठा करतांना शास्त्र्यास पाहिले. ती भिक्षुणी दिव्यचक्षु असलेल्या भिक्षुणी वर्गांत अग्र म्हणून जेव्हां शास्त्र्याने तिला महनीय स्थान दिले; तेव्हां आपणांसहि ते प्राप्त व्हावे. म्हणून तिने शास्त्र्यासमोरच आपला दृढ निश्चय कायें केला, नंतर पुढील आयुष्य भर शीलाचे परिपालन करून, उपवसथ पाळून व पुण्यकृत्ये करून तिने ते संपविले.

त्यानंतर कित्येक कल्पे तिला जनन मरणाचे संसरण करावे लागले. नानाप्रकारच्या जन्मांत निरनिराळ्या परिस्थितींत आयुष्य घालवून

१: या ज्ञानास पालीवाङ्मयांत सत्त्वांच्या जनन मरणाचे ज्ञान (पालि: सत्तानं चु-तूपपातजाणं) असे नांव आहे. महापरिनिर्वाण सूत्रांत भगवान् बुद्ध हे नादिकेत गिञ्जका-वसथ नावाच्या विहारांत रहात असतांना आनंद तेथे गेला, असे सांगितले आहे. भगवन्तांना वंश केल्यावर त्याने मृत झालेल्या निरनिराळे उपासक व उपासिकांविषयी त्यांना प्रश्न केला; व त्यांनी आपल्या या शक्तीने त्या त्या लोकांची मरणोत्तर गति आनंदास निवेदन केली. (दीघनिकाय-P. T. S.-Rhys Davids and Carpenter-महापरिनिब्वानसुत्त-पृष्ठे ९१-९२)

आपल्या मूळच्या वृद्धनिश्चयाला परिपोषक अशीच भूमिका ती तयार करित होती. चेतनेच्या जोरावर मनुष्यास काय करता येणार नाही ! जगतांमधील सर्व गोष्टी मनोमय आहेत, हें तर आदितत्त्व बौद्धधर्मात प्रतिपाद्य आहे. सकुलेने निरनिगळ्या जन्मांत आपल्या आयुष्याचा एकच ध्रुवतारा कायम ठेवला; व तो म्हटला म्हणजे आपला निश्चय सफल करून घेणें हा होय, म्हणून निरनिराळे जन्म घेतल्यावर, तिची बहुतेक तयारी झाली. व गौतमबुद्धाच्या जन्माच्या सुमारास ती श्रावस्ती नगरांत एका कुलगृहांत जन्मास आली.

(२)

गौतमबुद्धकालीन—चरित्र.

या स्थिरेच्या चरित्रांत एक विशेष हा आहे कीं, ती आपल्या इतर भगिनींप्रमाणें दुःखानें गांजल्यावर भिक्षुणी झालेली नाहीं. संसारातील विविध दुःखानीं पीडित होऊन मग समाधान होण्याकरितां व दुःखबंधांतून मुक्त होऊन, अर्हत्प्राप्तीनंतर जगताच्या संसारांत पडण्याकरितां सर्व भगिनी प्रव्रजित झालेल्या दिसतात. पण सकुलेची गोष्ट फार भिन्न होती. असें वाटतें. तिला प्रांचिक सुख चांगलेंच असलें पाहिजे, पण निव्वळ गौतमबुद्धाच्या धर्मश्रवणानें त्याच्या बदल तिच्या हृदयांत बलवती श्रद्धा उत्पन्न झाली. बौद्धधर्मांत श्रद्धेचें महत्त्व फार गाडलेलें ह आहे. भगवान बुद्ध, अर्हत्. मध्यक् बुद्ध, सुगत, लोकविद्, मानवी प्राणी व इतर प्राणी यांना वट्टणावर आणणारा देवमनुष्याचा शास्ता, अशाप्रकारच्या बुद्धाच्या धर्मश्रवणानें ऐकगाराच्या मनात जें एक प्रामोद्य उत्पन्न होतें, तें अरूप होय. त्यायोगाें शास्ताविषयीं मांडा श्रद्धा

१: चेतना: चेतना याचा अर्थ इच्छा असा आहे. 'चित्त' याचा अर्थ वाटणें, जाणणें, इच्छा कर्णें असा होतो. त्याच धातूपामून चित्त हा शब्द निघाला आहे. मनांत जसा विचार उत्पन्न होईल तसें मानसाच्या हातून कर्म घडेल. कुशलविचार उत्पन्न झाला, तर कुशल कर्म घडेल व अकुशलविचार उत्पन्न झाला तर, अकुशलकर्म घडेल. बुद्धानें कर्मापेक्षां चेतनेचे प्राधान्य दिलें आहे. "चेतना अहं भिक्खवे कर्म्म वदामि" या वाक्यावरूनच इच्छेचें महत्त्व दिसून येईल.

उत्पन्न होते व अशा श्रद्धेने सकुलेचे अन्तःकरण भरून गेले. तिला संसार रिक्त वाटावयास लागला. संसारांतील सुखे तुच्छ वाटावयास लागली. पारलौकिक अर्थ शोधण्याच्या कामी ती गर्क झाली व शास्ताच्या संधांत प्रविष्ट झाली. श्रद्धेमुळे भिक्षुणीसंधांत तिला संधांतील आयुष्य सुध्दा कंटाळवाणे वाटत नसेल पाहिजे. त्याठिकाणी मनाचा उल्लास, कर्तव्याची जागरूकता, भिक्षुणीचे उदाहरण व सर्वत्र नैतिकशुद्धीने भरलेले वातावरण या सर्वांच्या योगाने ती लौकरच अर्हतपदाप्रत गेली. पण यानंतर तिला दिव्यदृष्टि मिळविण्याची प्रबलच्छा झाली व त्याकरितां तिने आटोकाट प्रयत्न केले व त्यामुळे लौकरच ती त्या मार्गांत पारंगत झाली व तिला दिव्यचक्षूची शक्ति प्राप्त झाली.

त्यानंतर एकदिवस शास्ता जेतवन विहारांत आसनावर बसून भिक्षुणीच्या योग्यतेप्रमाणे त्यांना स्थाने देण्यांत गुतला होता; त्यावेळीं त्याने सकुलस दिव्यचक्षु प्राप्त झालेल्या भिक्षुणीवर्गांत अग्रस्थान दिले व अशा रीतीने सकुलेची दीर्घकालची इच्छा सफल झाली.

१: सकुलाः—अंगुत्तर निकायाच्या टीकेंत बुद्धेपाचार्यांनी जरी या भिक्षुणीसंबंधाने कांहींच माहिती दिली नसली, तरी येथी गाथेवरील “ परमत्थदीपनी ” नामक टीकेंत धर्मपालाने पुष्कळच नवीन माहिती दिली आहे. अगोदर हिच्या नावासंबंधाने येथी-गाथेत व अंगुत्तर-निकायांत फरक आहे. येथीगाथेत “ पकुला ” असेहि नांव आढळते. पण अंगुत्तर निकायांत “ सकुला ” असे एकच नांव आढळते. येथीगाथेवरील टीकेंत असे सांगितले आहे की, पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळी सकुला हा हसवती नगरचा राजा जो आनन्द त्याची कन्यका व शास्त्याची (पद्मोत्तर बुद्धाची) सावतबहिण म्हणून जन्मास आली असून, त्या जन्मांत तिचे नांव ‘ नन्दा ’ असे होते. तिने शास्त्यापुढे उकटेच्छा प्रदर्शित केली वगैरे माहिती नवीन नाही. पुढे जन्म घेत घेत ती कश्चपबुद्धाच्या काळी ब्राह्मणी म्हणून जन्मास आली; व त्याच जन्मांत संसाराचा त्याग करून परित्रजिका म्हणून एकांतांत राहू लागली. एके दिवस भिक्षुसाठी हिंडत असतां, तिने पुष्कळ तेल जमा केले; व शास्त्याजवळ जाऊन सर्व रात्रभर “ दीपपूजा ” केली. तेथून च्युत झाल्यावर तावांतस लोकांत जन्म घेऊन गौतमबुद्धकालांत धावस्तीत एका ब्राह्मण कुलांत जन्म घेते, झाली. तिचे नांव सकुला असे ठेविले होते. शास्त्याने अथाथापण्डिकाच्या जेतवन विहाराचा अंगीकार केला; त्यावेळी तिच्या हातांत शास्त्याविषयी श्रद्धा उत्पन्न झाली व उपासिका होतासती. पुढे एका अर्हतपदाप्रत पोहोचलेल्या भिक्षुणीजवळ, धर्माचा अभ्यास करून

पुढें तिनें प्रव्रज्या घेतली, वगैरे माहिती परमत्पदीपनीत दिलेली आहे. (Hevavitarne Edition, Singhalese characters—1918 पृष्ठ ७२.)

तिनें ज्या गाथा गाइलेल्या आहेत, त्यांत ती म्हणते. “गृहिणी म्हणून रहांत असतांना भिक्षूंचा धर्म मी श्रवण केला व निर्वाणाचा मार्ग म्हणजे जो विरजधर्म तो मी पाहिला. लगेच मी पुत्रकन्यका व धनधान्य यांचा त्याग करून प्रव्रज्या घेतली. लौकरच मी दिव्य चक्षूंचा लाभ करून घेऊन. पुढें सर्व आसवांचा नाश करून शांत होतसाठी आतां मी निवृत्त झालेली आहे.”

(थेर व थेरीगाथा—P. T. S.—Oldenberg and Pischel पृष्ठ १३३.)

रत्न ९ वें.

भद्रा कुण्डलकेशा.*

(१)

पूर्वबुद्धकालीन—चरित्र.

क्षुणिसंघांत अत्यन्त अल्पावकाशांत जिनें दिव्यशक्ति (अभिज्ञा) प्राप्त करून घेतल्या तिचें नांव कुण्डल-केशा भद्रा असें आहे. बौद्धसंघांत पथ्यकर अशी चढाओढ नेहमीं चालंच. शास्त्र्याकडून मोठे म्हणवून घेणें, हें तर संघांतील लोकांचें आद्यकर्तव्य असे. गौतमाहि त्यांना प्रोत्साहन देई. जगाच्या संसारांत पडण्यापूर्वी आत्मोन्नति करून घेणें, हें प्रव्रजिताचें पहिलें कर्तव्य असें; किंवा आत्मोन्नति याचेंच नांव जगाच्या संसारांत पडण्याची पूर्वतयारी. बौद्धभिक्षूंना व भिक्षुणींना हें जें विशिष्ट प्रकारचें शिक्षण मिळें; त्यामुळें समाजांत “ शाक्यपुत्रिय श्रमण ”^१ या

* भद्रा कुण्डलकेशा (पालि-भद्रा कुण्डलकेशा) चरित्रांत भद्रा हेंच नांव उपयोगांत आणलें आहे. भद्रा हें नांव प्रस्तुतच्या चरित्रमालिकेंत तीन वेळां आल्या कारणानें त्या नांवापुढें त्याचें विशेषण जोडलेलें आहे.

१: शाक्यपुत्रिय श्रमण (पाली—सक्यपुत्तिय समण) शाक्यपुत्र म्हणजे गौतमबुद्ध त्याचे श्रमण, त्यांचे अनुयायी. बुद्धकालांत श्रमण हें नांव सर्वसाधारण होतें. निरनिराळ्या पंथांत निरनिराळे श्रमण होते. पाश्चात्य किंवा चिनी प्रवाशांनी हिंदुस्थानांत येऊन जीं वर्णनें लिहिलेलीं आहेत त्यांत श्रमण आणि ब्राह्मण असे दोन निरनिराळे वर्ग निर्दिष्ट केलेले आहेत. पालीवाङ्मयांतहि “ केचि समणा वा ब्राह्मणा वा ” असा वाक्यांश नेहमीं आढळतो. भिक्षूंच्या विशिष्ट प्रकारच्या राहणीमुळें त्यांनीं लोकांवर एवढा मोठा परिणाम केला होता की, ते त्यांना शाक्य पुत्राचे श्रमण म्हणून संबोधू लागले.

नांवांने ते ख्यात होते. संघामध्ये स्त्री किंवा पुरुष हा भेद आत्मोन्नतीच्या मार्गीला येत नाही, हा बौद्ध धर्माचा विशेष आहे. मोठमोठ्या विद्वान् भिक्षूमाणेच भिक्षुगीनींही अस्पृश्याचा साक्षात्कार करून घेऊन विशिष्ट क्षेत्रांत कसें प्राविण्य मिळविलें होतें, हें आतांपर्यंतच्या चरित्रांवरून वाचकांच्या ध्यानीं आलेंच असेल. कित्येक बाबतींत तर स्त्रियांनीं आपली बुद्धिमत्ता उज्वल रीतीनें दाखविलेली आहे व गौतमानेंहि ती कबूल केली आहे; इतकेंच नव्हे तर त्यांची योजना अग्रस्थानीं करून आपला गुणग्राहीपणा दाखविला आहे. स्थविरा कुण्डलदेशेची गोष्ट तर विशेष महत्त्वाची आहे. वादविवादामध्यें अपूर्व चातुर्य दाखविणाऱ्या कामीं स्त्रियांनाहि त्याकाळीं केंवढें प्रोत्साहन मिळत असे, हें तिच्या गोष्टेविरून स्पष्ट होत. वादविवाद करण्यांत पारंगत अशा एका स्त्रीस बौद्धसंघातील एका खंधा वीरानें ^१ जिंकून तिला संघांत कसें आणिलें, ही कथा मार्गील कथेपेक्षा जास्त हृदयंगम आहे.

हिचा प्रथम उल्लेख पदमोत्तर बुद्धाच्या काळींच सांपडतो. त्या शास्त्याच्या काळांत हंसवती नगरींत एका कुलगृहांत तिचें जनन झाललें होते. शास्त्याच्या धर्मप्रवाचनास ती गेली होती व एके दिवशीं शास्त्यानें भिक्षुणीसंघातील क्षिप्रामिज्ञ भिक्षुगीमध्ये ^२ एका भिक्षुगीस अग्रस्थान दिलें पाहून आपणासहि तें लोभनीय स्थान प्राप्त व्हावें, अशी उत्कटेच्छा त्याच्यासमोर तिनें प्रथित केली. पुढील आयुष्यक्रम पुण्यकर्मांत स्वर्ग

१: सारिपुत्तानें. सांगिपुत्तास “धर्म सेनापति” अमें नांव देण्यांत आलें होतें.

२: क्षिप्रामिज्ञ (पाली-खिप्पामिच्च) उमास किंवा जीस अभिज्ञाची प्राप्ति सौकर्यानें व लौकर झाली आहे तो किंवा ती. बुद्धबोधाचार्यांनीं आपल्या विशुद्धि मार्ग नांवाच्या ग्रंथात ‘किती प्रकारची समाधि?’ असा उपन्यास करून त्याचें उत्तर देतांना क्षिप्रामिज्ञतेचा विस्तार केलेला आहे. योगेयाम अहिनकर अशा गोष्टींचा अंगीकार केल्यामुळें त्याचा मार्ग दुःखद होतो व त्यास अभिज्ञा मिळण्यास फारच विलंब लागतो; पण योगाबचर भिक्षु किंवा भिक्षुणी जर फक्त पथ्यकारक गोष्टींचाच अंगीकार करून समाधीचा मार्ग आक्रमण्याचा प्रयत्न करील, तर त्याला किंवा तिला अभिज्ञा फारच लौकर प्राप्त होतील. प्रतिपदा-समाधांचा मार्ग. (विमुद्धिमग्ग-Vol. I-P. T. S.-Mrs. Rhys Davids-पृष्ठ. ८७).

करून पुण्यसंस्कारांची वाढ केल्यावर देवलोकीं व मनुष्यलोकीं जन्म घेत असतांना हजारकल्पे लोटलीं. त्यानंतर काश्यप बुध्दाच्या काळीं किंकी राजाच्या सप्त कन्यकांपैकीं एक कन्यका म्हणून ती जन्मास आली व २०,००० वर्षे शीलांचे संगोपन करून कुमारव्रह्मचर्याचरण करून तिनें भिक्षुसंघाकरिता एक निवास स्थान बांधवून तें संघास दान केलें. पुढें एक बुध्दन्तरपर्यंत देवमनुष्यांमध्ये संसरण करीत करीत गौतमबुध्दाचें जन्म-काळीं राजगृहनगरातील एका श्रेष्ठीकुलांत तिनें जन्म घेतला. तिचें नांव भद्रा असें होतें.

(२)

गौतमबुद्धकाळीन-चरित्र.

कर्मधर्मसंयोगानें ज्यादिवशीं भद्रेचा जन्म झाला; त्याचदिवशीं त्याच नगरांत राजाच्या पुगेहितालाहि एक पुत्र झाला. त्याच्या जन्मकाळीं राजवाड्यांतल्या हत्यारांपासून तों तहत पौरजनाच्या घरात असणाऱां हि सर्व आयुधे प्रज्ज्वलित दिसूं लागलीं. दुसरे दिवशीं सकाळीं राजपुरोहित राजगृहीं गेला व “महाराजाना सुखानें निद्रा आली ना” असा त्यानें त्यास नेहमीं प्रमाणें कुशल प्रश्न विचारला “आचार्य शोपेच नांवकशाला घेतां ?” राजानें उत्तर दिलें सर्व रात्रभर राजवाड्यांतील आयुधे प्रज्ज्वलित दिसावयास लागल्यामुळे शौर येगार कर्शी “पुराहित म्हणाला ‘महाराजांनीं त्या-बद्दल आतां काळजी करूं नये. आपल्याच राजवाड्यांतील आयुधे उज्वल झालीं असें नाहीं, तर सर्व नगरांतील आयुधे अज्ञापकारानें चकचकति झालीं होती” “याचें कारण काय बरें. आचार्य ?” “माझ्या घरीं चौर्य नक्षत्रावर एक मूल जन्मास आलें आहे. तो सर्व शहराचा भावि शत्रु म्हणूनच काय, जन्मास आला आहे. त्याचे हें पूर्वे चिन्ह. त्यापसून आपणा स्वतःला कांहीं अनिष्ट नाहीं. तथापि महाराजांची इच्छाच असेल, तर त्याला दूर करतां येईल.”

“नको नको,” राजानें उत्तर केलें, जोपर्यंत त्याच्या योगानें आमचें अनिष्ट होणार नाहीं, तोपर्यंत त्याला दूर करण्याचें आम्हांस प्रयोजन नाहीं.”

इकडे राजपुरोहितानें त्याचें नांव “ शत्रुक ” असें ठेविणें; कारण त्याला वाटलें कीं, आपल्या जन्माबरोबरच आपलें नांव बरोबर घेऊन तो आला आहे.

याप्रमाणें राजपुरोहितगृही शत्रुक वाढत चालला होता व श्रेष्ठीच्या गृही भद्रा वाढत चालली होती. इकडे तिकडे रांगतां धावता येऊं लागल्यापासूनच जेथें शत्रुक जाई, तेथील वस्तु दृष्टीस पडल्याबरोबर ती तो आपल्याबरोबर आणी व अशा रीतीनें तो आईबापांचें घर भरी. पित्यानें शिक्षा करून चौरकर्मापासून त्याला परावृत्त करण्याचा कितीक वेळां प्रयत्न केलो; पण त्याचा काहीं उपयोग झाला नाहीं. कालेंकरून तो बयांन आला; पण सर्व प्रकार करूनहि त्याची ही प्रवृत्ति नाहींशीं होत नाहीं, असें दिसून येताच, त्याच्या बापांनें दोन निळ्या रंगांचीं वस्त्रें त्यास दिलीं; व घर फोडण्याचीं सर्व उपकरणें त्याच्या हवालीं करून तो त्यास म्हणाला, “ जा, याच धंद्यावर आपलें उदरपोषण कर ”. इतकें बोलून त्यास त्यानें घराबाहेर घालवून दिलें.

त्या दिवसापासून शत्रुकाचा मार्ग खुला झाला. लोकांच्या घरावर घोरपडीची गरज भागविणारे असें एक यंत्र टाकून, त्याच्यासाह्यानें घर चढून मिती वगैरे बांधकामास तो भोंकें पाडी व घरात शिरत असे. दुसऱ्याच्या घरांत इकडे तिकडे पसरलेले सर्व जिनस, जणूं काय आपलेंच व आपणच ठेवले आहेत, अशा रीतीनें ते घेऊन तो चालता होई. यामुळे लोकरच संबंध शहरात शत्रुकानें, न फोडिलेले असें एकहि घर राहिलें नाहीं.

एक दिवस राजेरथांत बसून राजाची स्वारी नगरांतून चालली असता, राजाचें लक्ष घरोघर दृश्य होत असलेल्या घरफोडाकडे गेलें व त्यानें त्याबद्दल आपल्या सारथ्यास प्रश्न केला. सारथ्यानें उत्तर दिलें, “ महाराज, या नगरात, शत्रुक नावाचा चोर प्रख्यातीस आला असून तो शहरवासियांच्या घराच्या भिंती फोडून त्यांतील चीजवस्त हरण करतो. त्याचा हा प्रताप आहे. ”

राजवाड्यांत गेल्यावर राजानें नगरच्या कोतवालास बोलावून घेतलें व त्यास विचारलें, “ कायहो ! या नगरांत शत्रुक नावाचा चोर

असून त्यास तुम्ही कां पकडीत नाही! ” “ महाराज ” कोतवालाने उत्तर दिले, “ त्यास प्रत्यक्ष पाहण्याची आम्ही शिकस्त केली पण तो आमच्या दृष्टी-सच पडत नाही ” “ ते कांहीं नाही; जर आज तुम्ही त्या चोराला पकडले नाही, तर तुम्हांस राजदण्ड भोगावा लागेल ”. कोतवालाने जेव्हां राजाचा हा निर्वाणीचा हुकूम ऐकला, “ तेव्हां बरे महाराज, मी चोर हुडकून काढतो, ” असे म्हणून तो तेथून गेला व सर्व शहरभर आपल्या हाताखालील लोकांना पाठवून त्याने जागजागी पहोरे बसविले व रात्रीच्या समयी तो चोर घर फाडून माल नेत असतांनाच, त्याला कोतवालाने पकडले, व त्यास राजासमोर नेऊन उभे केले.

राजाने असा हुकूम सोडला की, त्या चोरास नगरच्या दक्षिण द्वाराने घेऊन जावे व तेथे त्याला प्राणदण्डाची शिक्षा द्यावी राजाज्ञा ऐकून कोतवाल त्या चोरास राजदरबारांतून घेऊन गेला व चौकाचौकावर त्या चोराच्या पाठीवर हजार फटके लगावून त्यास दक्षिण द्वाराकडे घेऊन चालला.

त्यावेळी श्रेष्ठीकन्या (सु) भद्रा आपल्या दिवाणखान्यांत बसली होती. तिच्या कानावर नगरवासीयांचा कलकलशब्द येऊ लागला; तेव्हां तो कसला असावा बरे ? हे पाहण्यासाठी तिने आपल्या दिवाणखान्यांतील रस्त्यावरील खिडकी उघडली तो शत्रुक तिच्या दृष्टीस पडला, राजाधिकारी कोतवाल त्यास बंधस्थानाकडे घेऊन चालला होता ! त्यास पाहिल्या बरोबर—व तोहि त्या अवस्थेत—तिने आपल्या हृदयावर आपले दोन्ही हात धरले. ती आपल्या शयनाकडे गेली व पलंगावर खाली मान घालून अधोमुख होवताती पडून राहिली. त्या कुलांतील सुमद्रा म्हणजे एकुलती एक वन्यका ! तिच्या मुखावर यत्किंचित्हि जरी फरक झाला तरी तिच्या ज्ञातकांस तो पाहवत नसे ! अर्थात् ती जेव्हा अशरीरीने पलंगावर जाऊन पडून राहिली आहे, ही बातमी त्यांना लागली, तेव्हां ते लगेच तिच्या भेदती जमा झाले व तिला म्हणाले, “ हे तू काय करतेस, बाळे ! तुला काय होत आहे ! ” “ तुम्ही तो बंधस्थानाकडे चालविलेला चोर पाहिलात काय ? ” तिने शांतपणे त्यांना विचारले “ होय, बाळे, आम्ही पाहिला बरे ! ” “ जर तुम्ही त्याला मजकडे

आणवून माझ्या हवालीं कराल, तर मी बांचिन; नाही तर मी मरणार म्हणून समजा ! ” ही असली अशक्य मागणी तिने मागू नये, म्हणून त्यांनीं हरएक उपाय केले, पण व्यर्थ ! तेव्हां तिच्या मरणपेक्षां तिला वांचविणें हेंच श्रेयस्कर आहे, असा त्यांनीं निश्चय केला, लगेच तिचा पिता नगरसरक्षकाजवळ गेला व त्यास हजार रुपयांचा लांच देऊन त्याची विनवणी करून त्याने त्यास सांगितलें, “ माझ्या मुलीचें मन त्या चोरावर बसलें आहे. कसेहि करा, पण ह्या चोराची मुक्तता करा ! ” कोतवालानें ‘ बरें ’ आहे म्हणून उत्तर दिलें; व श्रेष्ठि निघून गेला. इकडे कोतवालाचे सायंकाळ होईतोपर्यंत शत्रुकास शहरांतून इकडे तिकडे हिंडविलें व सूर्यास्त झाल्यानंतर काळोख पडत चालला असतां, बंधनागारांतून एका चोरास आणण्याचा हुकूम केला. तो आल्यावर शत्रुकाची बंधनांतून मुक्तता करून, त्याने त्यास श्रेष्ठिच्या घरीं रवाना केलें; व त्याच बंधनांनीं त्या आणलेल्या चोरास बांधून शहरच्या दक्षिण द्वारानें नेऊन त्याचा वध केला ! श्रेष्ठिच्या दूतानीं शत्रुकास आपल्या धन्याच्या घरीं नेऊन त्याच्या स्वाधीन केलें. आतां आपण आपल्या लाडक्या कन्येची इच्छा पुरी करूं, असें म्हणून त्या श्रेष्ठिने शत्रुकास आपल्या चाकराकडून उठणें वगैरे लावून सुवासिक अशा पाण्यानें न्हाऊ घातलें व त्याला सर्व प्रकारच्या आभरणांनीं मण्डित करून, त्यास घेऊन तो आपल्या कन्येच्या महालांत गेला व त्याने त्यास तिच्या हवालीं केलें. तिच्या आनंदास पारावार राहिला नाही ! “ माझे मनोरथ आज परिपूर्ण झाले ”, असें म्हणून तिने उत्तमोत्तम व मूल्यवान वस्त्रे परिधान करून ठेवणांचें अलंकार अंगावर घातले, व अलंकारविभूषित होत्साती तिने त्याचें स्वागत केलें, व तदनंतर त्याची ती परिचर्या करूं लागली.

शत्रुक हा अशा प्रकारचें अनुपम सुख भोगीत असतां, कित्येक दिवस गेले. श्रेष्ठिचा जांबई होण्याचा मान मिळाला असतां, आपलें मागील वर्तन बदलून सद्बर्तनानें वागावयाचें, हाच पथ्यकर मार्ग त्याच्यापुढें होता; पण जन्मापासून चौर्यकर्माकडे प्रवृत्ति असल्यामुळें, त्याची दृष्टि आपल्या पत्नीवरच नठरतां फक्त तिच्या त्या उत्तमोत्तम अलंकारांवरच गेली एकदिवस तो घनाशीं म्हणू लागला, “ तिच्या अंगावरील ते उत्तमोत्तम

व मोक्षवान दागिने मला मिळालेच पाहिजेत. वाटेला तें करीन आणि तेच ठिकाणीन. ” असें म्हणून लोंकरच तो व ती कन्यका एकांतसुखांत बसली असतांना तो भद्रेला म्हणाला, “माझ्या मनांत पुष्कळ दिवसांपासून तुला एक गोष्ट सांगावयाची आहे, ती मला एकदां सांगितलीच पाहिजे. ” भद्रेचा आनंद गगनांत मावेना. आपल्या घाणवळमानें आपण होऊन आपणास आपल्या गुढ्याची गोष्ट समजण्याची उत्कंठा दाखवावी, यापरतें दुसरें सौख्य तिला कोणतें वाटावें ! जणुं काय, सहस्रनाणीं प्राप्त झाल्याचा आनंद तिला झाला व ती म्हणाली, “आर्य, हें काय सांगणें ! अगदीं मिश्रकृतीतिनें सांगावें बरें ! ” आतां आपला डाव टाकावयास योग्य वेळ आहे, असें पाहून तो बोलू लागला, ” लाडके, तुला असें वाटणें साहजिक आहे कीं, तुझ्यामुळें माझा जीव वांचला. खरें म्हटलें असतां गोष्ट फार निराळी आहे. जेव्हां मला कोतवालाच्या दूतांनीं पकडलें, तेव्हां आतां आपण या संकटांतून मुक्त होण्याकरितां कोणाचा तरी धांवा केला पाहिजे, असा विचार करून चौरप्रपात नांवाच्या पर्वतावर असलेल्या देवीचा मी धांवा केला व मनांत असा नवस केला, ‘जर मी यांतून जिवंत राहिलों तर हे देवी, तुला मी एक बलि समर्पण करीन !’ त्या देवच्या कृपेमुळें आज मी वांचलों पहा ! आतां एकदा लोंकरच तो नवस फेडला पाहिजे नव्हे ? ”

सुभद्रेनें उत्तर दिलें, हें काय बरें विचारावयाचें ? आपल्या इच्छेप्रमाणें वागावयाचें हें तर माझें व्रतच आहे. ही पहा; मी आतांच तयारीस लागतें, असें म्हणून तिनें झटकन् बलिकर्माची तयारी केली व आपल्या सर्व भूषणांनीं विभूषित होऊन ती आपल्या नवऱ्याकडे गेली व “तयारी झाली आहे, आता निघावयास हरकत नाही, ” असें तिनें त्यास सांगितलें. नंतर पित्याचे दास बरोबर घेऊन तीं दे दे एका यानांत बसून पर्वताकडे जाण्यास निघालीं. पर्वताच्या पायथ्याशीं आल्यावर सर्वजण वर चढावयास लागले.

आतां शत्रुकापुढें मोठा प्रश्न पडला. जर सर्वजण तो पर्वत चढावयास लागून आपणाबरोबर आले तर तिचीं आभरणें काढून घेऊन पळ्याब्रह्मस्य अवकाश सांपडणार नाही. म्हणून एकटालाच घेऊन वर चढलें

पाहिजे, असा निश्चय करून आपल्या पत्नीच्या आज्ञेने त्याने बरोबर जालेल्या सर्व नोकरांस मागेच रहावयास लाविले; व बलीकर्माचे माजन घेऊन तीं दोघेच वर जावयास लागलीं. पर्वत चढत असतां त्याच्या मुद्रेवर नानाप्रकारच्या विकारांची छटा उमटत होती. “स्वभावो दुरतिक्रमः” हे सुभाषित किती यथार्थ आहे ? तिच्या अलौकिक प्रेमाची त्याला काय स्तरजमा होती ? जन्मापासून चोरी करणे, हेंच इतिकर्तव्य होऊन बसल्यामुळे त्याचे सर्व लक्ष्य त्या सुंदर युवतीकडे किंवा तिच्या दिव्यप्रेमाकडे नसून फक्त तिच्या शरीरावरील बहुमोल अभरणांवर होतें. त्याच्या अन्तःकरणांत दुर्वासनांचेंच साम्राज्य अमर्यादमुळे तेथें सद्वासनेचा एकादा किरणहि उद्भवणें अशक्यच होतें. शेवटीं त्यानें भयंकर मुद्रा धारण केली व मधेंच थांबून तिच्याकडे तोंड केलें व तो तिला म्हणाला “ भद्रे, तुझ्या अंगावरचे हें वस्त्र काढ व त्यांत तुझ्या अंगावरचे सर्व दागिने घालून एक बोचकें तयार कर पाहूं. ”

शत्रुकांचें मध्येच थांबणें, आपणाकडे तोंड करणें, व धमकीवजा वाक्य उच्चारणें, या सर्वांचा त्या कोमळ व प्रणयसर्वस्व कन्येवर फारच विलक्षण परिणाम झाला ! ज्याला आपण फांसावरून माघारी आणला, ज्याला आपण आपलें जीवनसर्वस्व करून टाकणें, ज्याच्यासाठीं आपण कोणतीहि गोष्ट करण्यास मागेपुढें पाहिलें नाहीं, त्याच मनुष्याने आपल्या स्वभावाचें असें आविष्करण करावें, यास काय म्हणावें, हेंच तिला कळेंना. एखादीस या कृतघ्नणामुळे वेडूच लागलें असतें. पण भद्रा इतकी दुर्दुखुळी नव्हती. प्रथम तिला आपला अवलामुलभस्वभाव दूर करतां येणें शक्य नव्हतें; म्हणून ती त्यास म्हणाली, “ स्वामी, या दासीकडून काय अपराध घडला ? ” ह्या कोमळ व कातर वाणीनें उच्चारलेल्या प्रश्नाचा शत्रूरावर काय परिणाम होणार ! त्याचें मुखावर एकप्रकारचें विकटहास्य मात्र विलसावयास लागलें व त्यामुळे त्याचा चेहरा त्यास्थळीं सुभद्रेस ज्यास्तच भेसूर दिसावयास लागला. “ पोरी, ” तो म्हणाला, “ तुला असें वाटलें कां, मी येथें जो आलों आहे तो बलिकर्म करण्यासाठीं ! फार काय सांगू, या देवतेचें यकृत (पाली-यकन) सुद्धां बाहेर काढून लाऊन टाकण्याची धमक माझ्या अंगांत आहे. बलिकर्माच्या निमित्तानें

तुझ्या दागिन्यावर डळा मात्र मारण्यासाठी मी तुला येथे घेऊन आलो आहे. समजलीस ”.

“ महाराज, हे दागिने कोणाचे ? व मीहि कोणाची ? ” मोठ्या काकुळतीच्या स्वरांत तिने त्याला प्रश्न केले. “ मी तें कांहीं जाणत नाहीं, ” त्याने उत्तर दिलें, “ तुझी चीजवस्त निराळी, माझी चीजवस्त निराळी, मी तुझी चीजवस्त घणार हें जाणतों. ”

अशा नरपशूशी वाद करण्यांत कांहीं हंशील नाहीं, असा तिने विचार केला. तिच्या ह्या निसर्गैः प्रणयप्रचुर अन्तःकरणावर दारुण आघात झाला ! तिचे तें अलोट प्रेम अन्तर्गत झालें. तिच्या प्रकृतिप्रेमळ स्वभावाचें वज्रमय अन्तःकरणांत रूपांतर झालें. एखादें गरीब विचोरें मांजर सुद्धां कोंडून ठेवल्यास जिवावर उदार होतें. मग ती तर बोलून चालून मनुष्य होती. तिने लगेच मनाचा निश्चय केला; पण मुखावर कांहींहि परिणाम न दाखवितां त्यास ती म्हणाली, “ प्राणनाथ, फार उत्तम. आपली इच्छा पुरी करणें हेंच तर माझे ध्येय ! पण दासीची शेवटची एक इच्छा आहे, ती आपण नाहीं कां पुरविणार ! या माझ्या शरीरावरील अलंकारांनीं युक्त असतांनाच आपणांस आलिंगन द्यावें, अशी या दासीची इच्छा आहे. ती आपण नाहीं का सफल करणार ? ”

स्त्रीजातीच्या “ अशिक्षितपटुत्वा ” ची कविकुलगुरु कालिदासानें किती यथार्थकल्पना आणून दिली आहे ? त्या शत्रुकास दागिन्यांच्या लोभापुढें इतर कांहींहि दिप्त नव्हतें. त्याची सर्व धूर्तता त्या एका विचारानें लुप्तप्राय करून टाकिली होती. तिच्या या मागणति काय हेतु आहे, हें यावेळीं समजण्याची अक्ल त्याच्या अर्गी नव्हती. तो विवेकभ्रष्ट झाला होता ! त्यानें तिचें म्हणणें लगेच कबूल केलें; व ‘चल आटप,’ असें दर्शविणाऱ्या मुद्रें तो तिच्यासमोर उभा राहिला !

सुदैवानें म्हणा किंवा दुर्दैवानें म्हणा, तें जोडपें जेथें उभे होतें, तो पर्वताचा प्रपात होता. तें जेथें उभे होतें, तेथें त्यांच्या डोक्यावर सुळक्यासारखा एक पर्वत गगनास भेदित गेला होता, तर त्यांच्या पायांपासून जवळच एक खोल दरी आ करून पसरली होती. शत्रुक

उमा राहिला असतां तिनेंहि मोठ्या प्रेमदर्शक मुद्रेने त्याला आलिंगन दिले, व आलिंगन देतां देतां मोठ्या धैर्याने तो असावध असतांना, आपण जरा दूर उभे राहून त्यास खालच्या दरीत ढकलून दिले. वातावरणांतून खाली पडत पडत तो खालाल दरीत चूर्ण विचूर्ण होऊनच पडला. त्याेठीं त्या पर्वतस्थ देवतेने सुभद्रेचें हें विलक्षण हुषारीचें कृत्य पाहून तिचा स्तुती करण्याच्या हेतूने पुढील अर्थाच्या गाथा म्हटल्या. १:—

“१ सर्वच ठिकाणीं पुरुष शहाणे म्हणून दिसून येत नाहीत; तर निरनिराळ्या ठिकाणीं स्त्रीसुद्धा विचक्षण म्हणून ठरते !”

“२ सर्वच ठिकाणीं पुरुषच शहाणे म्हणून दिसून येत नाहीत, तर सुहूर्तभर विचार करून स्त्रीहि पंडित होऊं शकते !”

या धाडसाच्या कृत्यानंतर सुभद्रा शुद्धीवर आली; व तिने आपल्या परिस्थितीचें नीट अवलोकन केलें. ती आपल्याशीच म्हणू लागली, “अशा परिस्थितीत आतां घरीं परत जाण्याचें तर नांवच नको. आतां उत्तम उपाय म्हटला म्हणजे निर्ग्रंथांच्या आरामामध्ये जाऊन प्रव-

१: मूळ गाथा अशा:—

न सो सन्वेसु ठानेसु पुरिसो होति पण्डितो !

इत्थोऽपि पण्डिता होति तत्थ इत्थ विचक्खणा ॥ १ ॥

न सो सन्वेसु ठानेसु पुरिसो होति पण्डितो !

इत्थोऽपि पण्डिता होति मुहुत्तमपि चिन्तयेऽति ॥ २ ॥

२: निर्गन्थ (पाळी-निगण्ठ) जैनांचें नांव. बुद्धाच्या काळीं जे मोठे गणाचार्य, संघाधिपति, आचार्य, व लोकसम्मत असे शिक्षक होते, त्यांच्यांत निर्गन्थ नाथपुत्त याचीहि गणना होते. नाथपुत्त किंवा नाटपुत्त असे दोन्हीहि शब्द रूढ आहेत. त्यांचा संस्कृतपर्याय म्हणजे “ ज्ञातिपुत्र ” असा आहे. जैनांचा शास्ता जो महावीर त्याचें हें नांव आहे. महावीर गौनमापेक्षां वयानें मोठा होता. त्याच्याहि अनुयायांचे आराध्य असत; व एकावेळीं जैन व बुद्ध हे दोन धर्म उत्तरहिंदुस्थानांत रूढ असून, पुढें बुद्धधर्माचा विजय झाला. जैनांचा मुख्य भर आत्महेशावर होता. त्यांचें म्हणणें दुःखमय अशा तपांनीं, उपवासांनीं व देहदंडांनीं सुखाची प्राप्ती करून घ्यावयाची असते. अर्थात् गौतमास हा मार्ग सर्वस्वी संमत नव्हता. त्यास तो “अत्तकिलमथानुयोग” अमें म्हणें. जैन मताचा थोडक्यांत अनुवाद मज्झिमनिकायाच्या मूलपणासळांतील “ चूळदुवक्खवत्थन्ध-सुत्तांत ” केला आहे. (पहा-राजवाडेकृत देवनागरी पुस्तक-पृष्ठ. ६८-६९)

ज्या देण्याविषयी त्यांना याचना करणे; व आयुष्याच्या पुढील क्रमास सुरवात करणे हा होय. असानिर्धार करून, तीत्या डोंगरावरून खाली उतरली व निर्भ्रथाच्या आरामांत जाऊन ती आरामाधिपतीकडे गेली व त्यास वंदन करून म्हणाली, 'महाराज, सर्वसंगपरित्याग करून मी अपंगाकडे प्रव्रज्या मामण्यास आर्षे आहे; तरी ती मला देण्याची कृपा करावी.' त्याने उत्तर दिले " भगिनी, प्रव्रज्या देण्यास माझी संमति आहे, तुला कोणच्या विधीने प्रव्रज्या देण्याची इच्छा आहे ?" जे विधान अत्यंत कठीण, अतएव अत्यंत श्रेष्ठ असेल, त्या विधानाचा अवलंब करून प्रव्रज्या देण्यास मी तयार आहे, असे तिने त्यास उत्तर दिले ! ' बरे ' असे म्हणून त्या निर्भ्रथानीं तालपर्णाच्या चिमट्याने तिच्या केशांचे लोचन केले; ' व तिला प्रव्रज्या दिशी ! पुन्हां जेव्हां केवळ वादळ तेव्हा कुंडलाप्रमाणे कुरळे होत होत ते वाढत गेले, व तेव्हांपासून तिला कुंडलकेशा हे नामाभिधान प्राप्त झाले. भद्रेने प्रव्रज्या धारण केल्यापासून त्याच आरामांत राहून जैन शासनाचा अभ्यास करण्यास सुरवात केली. कुशाग्रमतीच्या जोरावर ती त्यांत थोड्याच काळांत पारंगत झाली; व आतां शिकवावयाचे कांहीं एक राहिले नाही, असे पाहिल्यानंतर ती गांवोगांव विद्यासंपन्न लोकांचे शोधाकरितां हिंडू लागली. ज्याच्याजवळ जी नवीन विद्या असेल, ती शिकावी व पुढे जावे, असा तिने क्रम ठेविला. याचा परिणाम म्हणजे तिच्यापुढे उभे राहून वादविवाद करण्यास कोणोहि धजेना; व आपणाशी आतां कोणीहि वाद करण्यास समर्थ नाही, अशी तिची खात्री पटल्यावर तिला आतां वादविवाद करून जयपत्र मिळविण्याची इच्छा झाली व तत्परीत्यर्थ तो मोठमोठी गावे, शहरे व राजधान्या हिंदावयास लागली. तिचा क्रम असा असे:- बगरांत प्रवेश करण्यापूर्वी नगरद्वाराजवळ वाळूची एक रास करावयाची

१: केशलोच-कम उपटणे-जैनसाधू हे दैराग्यार्थ स्वतःचे केश उपटून काढतात. ब्राह्मणकुषि केश वाढवून त्यात प्राण्यांना आश्रय देतात. पण हे जैनांना संमत नाही. प्रसूत लेखकास बारामती येथे हा केशलोच समारंभ पहावयास मिळाला. जैनसाधूच्या मनाची तयारी जरी खंय असली, तरी हा देहदण्ड आत्म्याला त्रासदायक तर खराच! कुंडलकेशेने जैनाच्या अत्यंत खडतर अशा पद्धतीने केशलोच करवून घेतला व आपला करारीपणा व्यक्त केला.

व त्यांत जंबुवृक्षाची एक शाखा रोंवून ठेवावयाची. शेजारी जमलेल्या दारकांना सांगून ठेवावयाचें कीं, 'बाळकांनो, तुमच्या गांवांतील जो कोणी माझ्याशीं वाद करण्यास समर्थ असेल, त्यानें ही शाखा उपटून मोडून तोडून टाकावी.' जर मात दिवसपर्यंत कोणीहि ती उपटली नाहीं, तर त्या गांवांत आपणांशीं वाद करण्यास कोणीहि समर्थ नाहीं, असें समजून ती त्या गांवाहून निघून जाई. अशा रीतीनें जयपत्रें मिळवून विद्येच्या मदनें उन्मत्त होत्साती ती गांवोगांव व शहरांचीं शहरें टिडून. भगवान् बुद्ध श्रावस्ती नगरांत अनाथपिण्डिकाच्या आरामात राहात असतां, श्रावस्ती नगराच्या वेशाच्या द्वाराशीं येऊन पोहोंचली. आपल्या नेहमर्च्या शिरस्त्या-प्रमाणें तिनें वाळूची रास बनविली व त्यांत जंबुवृक्षाची एक शाखा रोंवून शेजारच्या जमलेल्या बालकांपाशीं आपला निराप ठेऊन, तिनें गहरांत प्रवेश केला.

त्याच सुमारास धर्मसेनापति सारिपुत्त हा भिक्षुसंघ अगोदरच गांवांत गेल्यामुळे, एकटाच शहरांत प्रवेश करण्याच्या इराद्यानें नगराच्या द्वाराशीं आला; व तेथें एक वाळूचा ढीग व त्यावर दिसणारी जंबुवृक्षाची एक शाखा पाहून, त्याला कौतुक वाटलें. व शेजारच्या मुलांच्या नेहमर्च्या स्वभावानुसार त्यांनीं सर्व हकीगत सारिपुत्तास कथन केली. "असें जर असेल" तो म्हणाला, "तर मुलांनो, तुम्हींच ती शाखा उपटा व तुडवा पायाखालीं." कांहींजण तसें करण्यास धजावले नाहींत. पण इतरांनीं लगेच जाऊन त्या फांदीचे तुकडे तुकडे करून टाकले. इतकें झाल्यावर सारिपुत्त निघून गेला.

मध्यंतरीं आपलें भोजनकृत्य उरकून कुण्डलकेशा नगरद्वाराशीं येऊन पाहते तों आपल्या फांदीची विपन्नावस्था झालेली. हें पाहून त्याबद्दल चौकशी करण्यास तिनें सुरवात केली व लौकरच तिला सर्व दृक्कृत फळून चुकली. "अशा रीतीनें माझ्या फांदीची दुर्दशा करणारा मनुष्याहि माठाच असला पाहिजे, त्याशिवाय असलें काम करण्यास तो घजला नाहीं खास ! आपण तर बोलून चाटून क्षुद्र. तेव्हां एकत्र्यानेंच याचा निकाल न लावतां, गांवांतील सर्वांना बोलावून सर्वांच्या समक्ष याचा निकाल करून घ्यावा," असा विचार करून प्रथम नगरांतील नि-

निराळ्या परिषदांनाही हकीकत सांगून त्यांना तिने निमंत्रण केलें व अशा रीतीने ८०,००० कुटुंबांना ही बातमी कळली व ती एकत्रशालीं मग त्यास-ह ती सारिपुतः कडे गेली. त्या वेळीं तो स्थविर भोजनकृत्य सारून एका वृक्ष-मूलाशी बसला असतां, ती एका मोठ्या जनसंमर्दास बरोबर घेऊन त्या कडे गेली, व कुशल प्रश्न झाल्यावर एकीकडे जाऊन बसली असतां तिने त्यास पुढील प्रश्न विचारला. “ मन्ते, आपल्याच अनुज्ञेनें माझी वृक्षशाखा तुडवली गेली काय ! ” होय, भगिनी, मीच सांगितल्यावरून दारकांनीं तिची तशी वासलात लावली, ” ठीक आहे, असें असेल तर तुमच्या बरोबर आमचा वादविवाद झाला पाहिजे. ” सारिपुतानें उत्तर दिलें, “ फार उत्तम. आपणांपैकी प्रथम कोणी कोणास प्रश्न विचारावयाचे, व कोणी कोणास उत्तरें द्यावयाचीं ! ” “ अर्थात् प्रथम प्रश्न विचारणें हा माझा हक्क आहे, ” तिने बरा तो न्यांतच उत्तर दिलें. सारिपुतानें शांतपणानें सांगितलें, “ काहीं हरकत नाहीं. आपणास जें अवगत असेल, त्यांतून आपण मला प्रश्न विचाराले. ”

सर्वा जनसंमर्द तद्स्थ राहिला ! कुण्डलकेशा प्रश्न विचारीत होती, व सारिपुताने निश्च उत्तरें देत होता. समाजातून साधुवाद निघत होता. अशारीतानें तिनें शक्य तितके प्रश्न त्याला विचारले, व त्या सर्वांची उत्तरें तिला समाधानकारक मिळालीं; व ती स्तब्ध झाली.

तिच्या मनाची अशी स्थिती पाहून सारिपुतानें म्हणाला, “ भगिनी, ! आपण मला पुष्कळ प्रश्न विचारले; व या समाजासमोर

१: परिषद् (पाली-परिसा) समाज-जमात-संघ. या शब्दावरून तत्कालीन समाजाची रचना किंवा विभागणी कोणत्याप्रकारची होती, याची कल्पना करितां येते. उपनिषदकालापासूनच परिषद् या शब्दाम प्रामुख्य आलें आहे. “ श्वेतकेतु हा पांचा-ळाच्या परिषदेकडे गेला, ” अशा प्रकारचें वाक्य उपनिषदांत सांपडतें. विद्वान् किंवा पण्डित लोकांचें मंडळ किंवा सभा या अर्थावरून पुढें समाज किंवा जमात असा अर्थ झाला असावा. पालीवाङ्मयांत चार प्रकारच्या परिषदा सांगितलेल्या आहेत. त्यांची नांवे अशीं:—खत्तिगपरिसा, ब्राह्मणपरिसा, गृहपतिपरिसा व समणपरिसा. याशिवाय स्वर्गलोकांतील चार निरनिराळ्या परिषदांचाहि उल्लेख आहे. या निरनिराळ्या परिषदांच्या योगानें समाजांतील निरनिराळ्या जाति सुसंबद्ध असत. गुजरार्थेंत अद्यापीहि “ महाजन ” म्हणून संस्था आहे; तीत व परिषद् यांत बरंचसे साम्य आहे.

मी आपणांस त्यांचीं उत्तरें ही दिली आहेत. मलाहि आतां आपणांस प्रश्न विचारण्याचा अधिकार अर्थातच प्राप्त झाला आहे. मी आपणांस आतां एकच प्रश्न विचारूं कां ? ”

आतां कुण्डलकेशा काय उत्तर देतें; याकडे सर्वांचें डोळे लागून राहिले. समाज अगदीं उत्कंठित झाला होता. इतक्यांत कुण्डलकेशेनें शां.पणानें सांगितलें, “ मन्ते, आपण एक प्रश्न खुशाल विचारावा. ” “ तर मग, भगिनी, आपणांस मी एकच प्रश्न विचारतों, त्याचें उत्तर आपणांस कळेल तसें द्या. ” “ एक म्हणजे काय ! ” याचें उत्तर आपण द्या. अतां मात्र श्रोतृसमाज अगदीं अधीर झाला होता. त्यांच्या चित्तावरचा ताबा सुटत चालला होता. आता कुण्डलकेशा काय उत्तर देतें, या एकाच प्रश्नानें त्यांना भंडावून सोडलें होतें. कुण्डलकेशाचा धीर सुटत चालला होता. तिनें ना प्रश्न आंतपणानें ऐकला खरा; पण तिच्या अन्तरंगांत कालवाकाल चालत होता. जयन्मादाचा झयकां आतां उतरत चालला होता. सारिपुता अगदीं आंतपणानें तिच्याकडे पाहता होता. इतक्यांत तिनें उत्तर

१: एक म्हणजे काय ? (पार्श्व — एक नाम किं ?) तत्त्वज्ञानात जी निरनिराळी कूटें आहेत त्यांपैकी हें एक आहे. हा प्रश्न जर अनिश्चित स्वरूपाचा आहे. “ ज्यास एक ही संज्ञा आहे, तें कोणतें ? ” असा स्पष्ट प्रश्न होऊ शकेल. किंवा “ सर्व सृष्टीस सररदा लागू पडणारी अशी एक गोष्ट कोणता ? ” असाहि या प्रश्नाचा अर्थ होऊ शकेल. कुण्डलकेशा जर उपनिषदांतील तत्वावर विश्वास ठेवणारी असेली, तर तिनें पटकन सारिपुतास उत्तर दिलें असतें. कारण “ एकमेवाद्वितीयम् । एकं सद्ब्रह्म बहुधा वदन्ति । ” अशा प्रकारची ब्रह्मप्रतिपादक वक्ये उपनिषदांत पदेपदी सांपडता. सारिपुतानें सुद्धा हा जो प्रश्न तिला विचारला तो विचारल्यात तिनें उपनिषदासारख्या ग्रंथातील शिकवणीनुसार उत्तर द्यावें, अशी त्याची अपेक्षा नसावी, हेंच स्पष्ट होतें. म्हणून जरी कदाचित् असें घडून चाललें की, तिला उपनिषदांतील ही ब्रह्मप्रतिपादक अशी वाक्ये ज्ञात असतील, तरी तिनें त्याचा उपयोग सारिपुतास उत्तर देण्याचें कामीं केला असतांच. बौद्ध-वाड्मयांत अशाप्रकारचे प्रश्न आहेत, हें तिला ठाऊक नसावेंसें दिसतें. उदाहरणार्थ, खुद्द-कपाळांत, “ कुमारप्रश्न ”, म्हणून जो भाग आहे, त्यात “ एकं नाम किं, ” असा प्रश्न विचारला असून त्याचें उत्तर, “ सत्त्वे सत्ता आहारदित्तिका ”, असें उत्तर दिलेले आहे. सर्व प्राणी आहारावर जगतात, ह्या उतरावरून “ आहार ” हाच एक सर्वसाधारण धर्म होय, असें उत्तर मिळवें अशी सारिपुताची अपेक्षा असावी असें दिसतें.

दिलें, "मन्ते, मला या प्रश्नाचें उत्तर ठाऊक नाहीं" "काय? भगिनी आपणास जर एवढ्या लहान प्रश्नाचें उत्तर ठाऊक नाहीं, तर आपणास इतर काय ठाऊक असणार बरें? " ह्या प्रश्नामुळे ती पूर्णपणें त्याच्या ताब्यांत गेली. ती त्याच्या पायां पडली व म्हणाली. " महाराज, मी आपणांस शरण आ-
 स्ये आहे!" भगिनी मला शरण यावयाचें नसून सदैवक अशा लोकांमध्ये
 भ्रष्टनर जे बुद्ध ते शेजारी महाविहारांत राहत आहेत. त्यांच्याकडे जा व त्यांना
 शरण जा." "बरें महाराज, मी तसें करण्यास तयार आहे. " असें तिनें
 उत्तर दिलें.

इकडे समाज निरनिराळे तर्क करीत, बुद्धाची तशीच त्याच्या श्राव-
 कांची स्तुती करीत, व कुण्डलकेशच्या प्रौढीची निंदा करीत विस्कळित
 झाला व सर्वजण घोघर गेलें.

सायंकाळीं शास्ता धर्मदेशना करीत असतांना ती त्याच्याकडे
 गेली, व त्यास पञ्चाङ्गिक नमस्कार करून एका बाजूस जाऊन उभी रा-
 हिली. शास्त्यानें तिचें संस्कारमर्दन करण्याच्या इराद्यानें धर्मपदांती-
 पुढाल गाथा म्हटली. " अनर्थपदसंहित अशा हजारों गाथा जरी येत अ-
 सल्या, तरी अर्थपूर्ण अशी एखाद्या गाथेची एकच जरी ओळ आली,
 तरी ती श्रेयस्कृ होय? कारण ती ऐकून उपशम तरी प्राप्त
 होईल." ही गाथा पुरी झाल्याबरोबरच, ती उभी असतांनाच ति-
 ला चारी पटिसंमिधांसह अर्हत्पद प्राप्त झालें. लगेच तिनें प्रव्रज्या मिळ-
 ण्याबद्दल भगवंताची याचना केली, भगवंतानां तीस प्रव्रज्या देण्याविषयी
 अनुमती दिली. ती भिक्षुणीसंघाकडे गेली व मग तिला तेथें प्रव्रज्या मि-
 ढाली; व भिक्षुणीसंघांत तिला स्थान प्राप्त झालें.

१: पञ्चाङ्गिक-मराठींत ज्यास साष्टांग नमस्कार म्हणतात तो. मूळांत " पञ्चप-
 तिद्विनेन " असा शब्द आहे. ज्यांत पांच अंगें भूमीवर प्रतिष्ठित झालेली आहेत,
 असें वंदन.

२: मूळगाथा अशी:—

सहस्समपि चे गाथा अनर्थपदसंहिता ।

एकं गाथापदं सेव्यो यं सुत्वा उपसम्मति ॥

(धम्मपद—P. T. S.—गाथानुक्रमनंबर १०१)

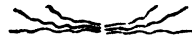
जेव्हा कुंडलकेशेच्या अर्हत्पदसाक्षात्काराची बातमी सर्वत्र पसरली, तेव्हा चारीहि परिषदांमध्ये तिच्याबद्दल चांगली चर्चा सुरू झाली. “काय हो” लोक म्हणाले, “ही कुण्डलकेशा किती हुषार असली पाहिजे! कारण चार ओळींची एक गाथा सपण्याबरोबर तिला अर्हत्पदाची प्राप्ती व्हावी!” शास्त्राच्या कानावर तिच्याविषयीचा धन्योद्गार आला.

एक दिवस शास्ता संघासमवेत बसला असता त्यांस भद्रा कुण्डल-केशेच्या धन्योद्वाराची आठवण झाली व याप्रसंगी त्यानें अभिज्ञा लवकर जाणणान्या भिक्षुणीमध्ये कुंडलकेशेस अग्रस्थान दिलें; अशा रीतीनें कुण्डलकेशेची फार प्राचीन काळापासून प्रथित केलेली इच्छा पुरी झाली.

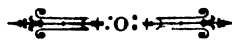
१: येरीगाथेंत कुण्डलकेशेच्या तोंडी पांच गाथा घातलेल्या आहेत. परमत्पदीपनी तील तिची गोष्टहि मनोरथपूरणीतील गोष्टीप्रमाणेंच आहे. जैनपंथांत असतांना तिच्या बादविवादपटुत्वाचा फायदा बौद्धधर्मांत आल्यावर तिला पुष्कळच झाला असला पाहिजे. येरीगाथेंत तिला “पुराणनिगंठी” असें म्हटलें आहे; कारण ती बौद्धधर्मांत येण्याच्या-पूर्वी निर्घ्रंथांच्या आरामांत होती. ती म्हणते, “केशलोच करून, शरीरास पंक लावून एकवस्त्रधरा, अशा स्वरूपांत मी पूर्वी रहात होत्ये. निघ व अनिघ यांतील करक मला कळत नव्हता. पण मी एक दिवस विरज अशा बुद्धाचें दर्शन घेतलें; व त्यास बंदन करून त्यांच्यापुढें अजली करून उभा राहिलें. त्यानें ‘भद्रे ये’ म्हणून मला उपसंघदा दिली. मी आज ५० वर्षे ऋणमुक्त होतांती अंग, मगध, वज्जी, काशी व कोसल या देशांतून हिंडत असून राष्ट्रपिंडावर उपजीविका करून राहिलें आहे. ज्या उपासकांनी मला पिंडपात दिला आहे, त्यांनाहि पुष्कळ पुण्य मिळालें आहे. अशारीतीनें ५० वर्षे जो भिक्षुणा देशांत हिंडून राष्ट्रपिंडावर उपजीविका करून राष्ट्राला जागवित होती, तिच्या हातून समाजाचें कांहींच कार्य झालें नाहीं काय ? (थेर व येरीगाथा-P.T.S.-Oldenberg and Pischel पृष्ठ-१३४, गाथा १०७-१११).

रत्न १० वें.

भद्रा कापिला.*

(१)

पूर्वबुद्धकालीन चरित्र.

वर्जन्मांची स्मृति प्राप्त झालेल्या भिक्षुणींमध्ये भद्रा कापिलानी या भिक्षुणीने अग्रस्थान पटकावले आहे. हिच्या चरित्रासही इतर भगिनींप्रमाणेच आरंभ पदमोत्तरबुद्धाच्या काळापासून होतो. हंसवती नगरीत एका कुलगृहांत हिचा जन्म झालेला होता. शास्ता पदमोत्तरबुद्ध धर्मचक्रप्रवर्तनाचे^१ कार्य अव्याहत करीत असतां, तिनेंहि त्याच्या धर्मदेशनेचा फायदा करून घेतला होता. एक दिवस त्याच्या धर्मकथाश्रवणास ती गेली असतांना शास्त्यानें एका भिक्षुणीस पूर्वजन्मस्मरणानें संपन्न असलेल्या भिक्षुणींमध्ये अग्रस्थान देतांना तिनें पाहिलें व आपणासाहि तें स्थान प्राप्त व्हावें, अशी उत्कटच्छा तिनें शास्त्यासमोर प्रार्थित केली; व पुढें शीलांचें पूरण करीत योग्य काळीं ती मरण पावली.

❁ भद्रा कापिला—(पाली—भद्राकापिलानि) प्रस्तुत चरित्रांत दोन्हीहि नांवें वापरलेली आहेत, तीं एकाच व्यक्तीचीं निदर्शक म्हणून समजावीत.

१: धर्मचक्रप्रवर्तन (पाली—धम्मचक्रपवत्तन) धर्मप्रसारेणस सुरवात. शब्दशः—धर्मरूप चक्रास चालना देणें, पुढें पुढें तर धर्मचक्र हें बौद्धधर्माचें चिह्न होऊन बसलें, जसा ख्रिस्तीधर्माचा क्रॉस तसें व बुद्धधर्माचें चक्र हें चिन्ह आहे. अद्यापसुद्धां लेण्यांतून चक्र हें चिन्ह दर्शनीं दृष्टीस पडतें.

त्यानंतर शतसहस्रकल्पपर्यंत देवमनुष्यांच्या लोकांमध्ये जनन-मरणाच्या फेऱ्यांत ती सांपडली होती. या जन्मांचा उपयोग बुद्धधर्म च्या मताप्रमाणे पुढील स्थान प्राप्त करून घेण्याची तयारी करण्याकडे होतो. ज्या काळांत शासितबुद्धच जन्मास आला नव्हता, त्या काळांत तिचा जन्म वाराणसी नगरात एका कुलगृहांत झाला होता. योग्य वेळी तिचे लग्न झाले, व ती आपल्या पतीच्या घरी राहावयास गेली.

एक दिवस ती व तिची जाऊ यांच्यामध्ये कलह झाला, व त्या-कलहाचे पर्यवसान एका वाईट गोष्टीत झाले. कारण त्या जावेने एका प्रत्येकबुद्धास भिक्षापात्र भरून अन्न दिले असता भद्रेस ते आवडले नाही. अगोदरच त्या कलहामुळे तिच्या पोटांत रोष होताच; म्हणून त्या पुण्यकारक कृत्याची तिला कल्पनाच होईना. तिचा वाटले की, ही माझी जाऊ ह्या प्रत्येकबुद्धाला अन्न देऊन त्यास आपल्या ताब्यांत आणण्याचा प्रयत्न करीत आहे. या विचाराने पिसाळून जाऊन ती त्या प्रत्येकबुद्धाकडे गेली व त्याच्या हातातून ते भिक्षापात्र हिसकावून घेऊन त्यातील अन्न तिने फेंकून दिले व त्यात चिखल भरला, व मग ते पत्र त्याच्या हातांत दिले. राजाच्या लोकांना ह्या तिच्या गत्रासी कृत्याचा फार राग आला व त्यांनी तिची खूब खरडपट्टी काढली, ते म्हणाले, “भद्रे तू किती मूर्ख आहेस. तुझे व तज्ज्ञा जे वेचे भांडण व तू त्या जावेली तर काहीच केले नाहीस. त्या प्रत्येकबुद्धाने तुझा काय अपराध केला होना ? ह्यांत तिला काहीच शिक्षा झाली नाही. उलट तुला मात्र त्या पवित्र व सच्छीलमाणसास विनाकारण छळल्याबद्दल दण्ड होईल. हे टाळक आहे काय ?” ह्या त्यांच्या कानउघाडणीने तिला आपल्या मूर्खपणाच्या कृत्याबद्दल लाज उत्पन्न झाली. ती त्या प्रत्येकबुद्धाच्या मागे गेली; तिने त्याच्या हातातून त्याचे भिक्षापात्र परत घेतले. त्यातील चिखल फेंकून दिला. ते धुवून टाकून गन्धचूर्णाने स्वच्छ घांसून काढले व ते चतुर्विध अशा मधुर पदार्थांनी भरून. तिने त्या प्रत्येकबुद्धाच्या हवाली केले; व पद्मगर्भाच्या वर्णाप्रमाणे त्यातील तूप भासमान् होत असतांना ती पुढील प्रार्थना उद्गारली, “ज्याप्रमाणे या पात्रांतील हा पिण्डपात उज्वल दिसत आहे, त्याप्रमाणेच माझे हे शरीर तसेच होवो !”

या तिच्या कृत्यानंतर तिला पुष्कळ जन्म आले. मगवान् काश्य-
पबुद्धाच्या काळांत ती एका संपन्न श्रेष्ठीच्या कुळांत जन्मास आली.
पण मागील जन्मीच्या अकुशल कर्मांनी तिचें शरीर दुर्गन्धिमय झालें.
जो तो तिला टाळण्याचा प्रयत्न करूं लागला. श्रीमंताची कन्या, अलंका-
रांनीं सजलेली, पण स्वतःमुद्रां तीस खन्तिष्ठ वाटे. इतराजवळ जावयास
सुद्धां ती धजत नये. अशा स्थितीत तिला आपलें जीवित कंटाळवाणें
वाटावयास लागावें, यांत आश्चर्य नाही. शेवटीं तिला कोणी एक उपाय
सांगितला. तिनें आपल्या अंगावरील सर्व दागिने आटवून त्यांचा एक
गोळा केला आणि बुध्दविहारांत जाऊन बुध्दापुढें तो ठेविला व कमला-
नीं भरलेली अज्जलि बुध्दापुढें करून तिनें त्यास वंदन केलें. तिच्या या
अनन्यशरणभावनेमुळे तिच्या अंगाची दुर्गन्धि नाहीशी झाली व तिचें
शरीर नितांतरमणीय भासावयास लागून तारुण्याची माधुरी त्यावर
दिसावयास लागली.

त्यानंतर तिचें लग्न झालें, व संसारांतील सर्व सुखें आपल्या प्रेमळ
पतीच्या संगतींत तिनें भोगिलीं. पण त्याबरोबर कुशल कर्मांचें फळ
तिला कळून चुकल्यामुळे तिनें तीं कर्मे करण्यांत कसुर वेली नाही.
ऐहिक यात्रा संपल्यावर तिचा पुनर्जन्म स्वर्गांत झाला व स्वर्गीय सुखें व
आनंद ह्यांचा आस्वाद घेत घेत, ती तेथें बराच काळ राहिली. तेथील
मर्यादा संपल्यावर या पृथ्वीवर वाराणसी नगरच्या राजाची कन्या म्ह-
णून ती जन्मास आली. त्याहि जन्मांत राजघराण्यांतील सुखें भोगण्यांत-
च ती गर्क झाली नाही. मागील जन्मांच्या संस्कारांमुळे ती दानकर्मांत
अत्यंत आनंद म.नी. मुख्यतः दानमंगलांत तिनें पुढाकार घेतला, व
प्रत्येकबुद्धांना दान देणें, त्यांचा परमार्थ घेणें, त्यांच्या सर्व गरजा भाग-
विणें, त्याच्या संगतींत काल घालविणें व धर्मजिज्ञासा तृप्त करून घेणें,
अशा रीतीनें तिनें आपल्या आयुष्याचा बराच काळ घालविला; परंतु
ते बुद्ध एक दिवस निघून गेले; व त्यांच्या गमनानें ती फारच अस्वस्थ
झाली. तिचें लक्ष घरांत लागेना. सर्वसंगपरित्याग करून अरण्यांत जावें
व तपकर्मादि साधनें आचरवीत, असा विचार करून त्याप्रमाणें तिनें
गृहत्याग केलाच ! वनांत जाऊन ती राहिली व तेथें तिनें योगाभ्यास

केला व निरानिराळीं ध्यानें लावण्यांत ती निष्णात झाली. आयुर्मर्यादा संपल्यावर तिचा जन्म ब्रह्मलोकांत झाला व त्या ठिकाणीं भावनारामांत काळ लोटल्यावर ती पुन्हां अवनीतलावर सागल ग्रामांत कौशिकगो-
त्रीय ब्राह्मण कुलांत अवतीर्ण झाली.

(२)

गौतमबुध्दकालीन-चरित्र.

ते ब्राह्मणकुल संपन्न होते. तिचें बाळपणहि मोठ्या सुखांत व ऐश-
आरामांत गेलें. तिला यौवनावस्था प्राप्त झाली, व तिचा विवाह मगधराष्ट्रांतल
महार्तार्थ म्हणून ब्राह्मणीगांवांतल एका संपन्न तरुणाशी झाला. त्याला
काश्यप किंवा पिप्पली अशीं दोन्हीही नावे होती. हिलाहि भद्रा कापिलानि
असें नांव मिळालें; कारण ती कपिलेची मुलगी होय. महाकाश्यप
व भद्रा हे अत्यंत प्रेमळ जोडपे होते. दोघांच्याहि घरची स्थिति उत्तम
प्रकारची, दोघेहि अनुरूपवय, अनुरूपशील, व अनुरूपगुण. त्यांचा संसार
फार सुखानें चालला होता. त्यांचें एकमेकावर पराकाष्ठेचें प्रेम होतें.
एकाचें जें सुख तेंच दुसऱ्याचें सुख; एकाचें जें दुःख तेंच दुसऱ्याचें दुःख.
महार्तार्थग्रामांत हें आदर्श दंपत्य अशारीतीनें संसाराचा भौक्तिक प्रेम-
गाढा चालवीत असतांना, गौतमबुद्धाचें धर्मप्रसारणेचें कार्य चाललें होतें.
अमृताचें द्वार खुलें झाल्यामुळें कित्येक दुःखी अन्तःकरणे तिकडे धांव
घेत होती ! ऐहिक सुखांत गर्क झालेलीं कित्येक अन्तःकरणे गौतमाच्या
उज्ज्वल तेजानें, वेदनीय आकृतीनें, प्रेमळ, शांत व हृदयस्पर्शी
शब्दांनीं, किंवा चित्रोपम धर्मव्याख्यानांनीं खडबडून जागीं होऊन ज्ञान-
रवीच्या किरणांनीं जागृत होतसार्ती संसारावर पाणी सोडून जगा-
च्या संसाराची तयारी करण्यासाठीं त्या लोकोत्तर शास्त्याच्या निशाणा-
खालीं आपलीं नावे नोंदवीत होती ! कितीतरी तरुण गौतमाचे भिक्षू
झाले होते ! भिक्षु होणे हें काम म्हाताऱ्यांचें नव्हे, मध्यमवयस्थ लोकांचें
नव्हे, तर तरुणांचे होय. मगधराष्ट्रांत गौतमानें तत्काळीं केवढी प्रचंड खळ-
बळ उडवून दिली होती ! “आला हा महाश्रमण !” अशाप्रकारचे भीति-

प्रस्त उद्गार तेथील कुटुंबांतून बाहेर पडत. अशा परिस्थितीत तरुणकाश्यप स्वस्थ कसा बसला असेल ? त्याला संसारातील सुखें तुच्छ वाटावयास लागलीं ! आपल्या प्रेमळ पत्नीच्या प्रेमाचें त्याला कांहींच वाटेनासैं झालें ! संसारावरील आसक्ति कमी झाली ! त्यानें वैयाक्तिक संसारावर तिळाज्जलि दिली, आपली सर्व संपत्ति आपल्या प्रियतमेच्या हवाली केली, व तो गौतमाकडे निघून गेला. अशावेळीं भद्रा काय करीत होती ? एखाद्या बलहीन युवतीप्रमाणें ती झुरशीस लागली होती ? किंवा एखाद्या खुनशो स्त्रीप्रमाणें तिच्या प्रेमाचें सुडांत रूपांतर झालें होतें ? किंवा संसारातील आसक्तीमुळें आपल्या पतीच्या या चित्तविशेषाकडे तिचे लक्ष्यच गेलें नाहीं ? किंवा तिला गौतमाच्या या धार्मिक व नैतिक चळवळीचें निदानच करतां न आल्यामुळें तीहि त्यास इतराप्रमाणें शिष्या देत सुटली होती ? अशाप्रकारचे नानाविध प्रश्न वाचकांच्या मनांत उभे राहणें साहजिक आहे. पण आम्ही त्यांना एकच सांगतो कीं, तिनें यांपैकी काहींहि केलें नाहीं. तिला आपल्या पतीच्या ज्ञानासंबंधानें, त्याच्या विचारसरणीसंबंधानें, त्याच्या उदात्त स्वभावासंबंधानें, त्याच्या स्वाभाविक कुशाग्रबुद्धीसंबंधानें पूर्ण कल्पना आली असल्यामुळें तिनें दुसरें तिसरें काहीं केलें नाहीं. आपला पति सर्वसंगपरित्याग करून प्रव्रज्या घेऊन शाक्यपुत्रीय श्रमणांच्या संघांत प्रवेश करण्यास चालला आहे, हें पाहून तिनेंहि आपली सर्व संपत्ति आपल्या ज्ञातिबंधवांना देऊन टाकली ! तिनेंहि गृहिणीपदावर पाणी सोडलें, जी गोष्ट करणें आपल्या नवऱ्यास श्रेयस्कर वाटतें, ती आपणांसहि श्रेयस्करच असली पाहिजे, अशी तिची खात्री पटली होती ! इतकें दोघांचें एकीभवन झालेलें होतें ! ज्या दिवशीं तें प्रेमळ जोडपें संसारावर पाणी सोडून त्या महातीर्थाच्या बाहेर पडलें, व मोठ्या उल्हासानें, व करारीपणामुळें बिलकुल विकृत न होतां मार्गास लागलें, त्या दिवशीं त्या गांवच्या लोकांना काय वाटलें असावें, याची कल्पना करणें आम्ही वाचकांवरच सोंपवितों. गौतमाच्या उज्वल स्वार्थत्यागानें व निःसीम पराभिहितबुद्धीनें व महाकारुणिकत्वानें मगधांतील स्त्रीपुरुषांवर केवढा जबरदस्त परिणाम केला असला पाहिजे याची अंधुक कल्पना त्यांना यामुळें करतां येईल. अस्तु.

भगवान् बुद्धानें भिक्षुसंघच सुखं केला होता. अद्याप भिक्षुणीसंघास सुरवात व्हावयाची होता. अद्याप शास्ता कपिलवस्तूस जावयाचा होता. अद्याप शाक्यांच्या कुलांतल महापरिवर्त घडून यावयाचा होता. अद्याप महाप्रजापती गौतमी ५०० शाक्यस्त्रियांसमवेत शास्त्याकडे विनंती करण्यास जाऊन निची निगशा व्हावयाची होती. अद्याप आनंदाच्या मध्यस्थानें भिक्षुणीसंघाची स्थापना व्हावयाची होती. महाकाश्यपास गौतम बुद्धाकडे जातां आले; तो व भद्रा बरोबर घराच्या बाहेर पडलीं स्वरी; पण महाकाश्यपानें उजव्या हातचा रस्ता धरला; कारण त्या रस्त्यानें गेलें म्हणजे बहुपुत्रक न्यग्रोधवृक्षाखाली बसलेल्या शास्त्याकडे जातां येत होतें. तो त्या मार्गानें गेला; कारण त्याची खात्री होती की, शास्त्याच्या भिक्षुसंघांत आपण प्रविष्ट होऊं. भद्रेची स्थिती याहून निराळी होती. भिक्षुणीसंघ स्थापन व्हावयास अवघ्या पांचवर्षाचा अवाधि होता. तोपर्यंत बुद्धाकडे जाणें शक्यच नव्हतें. म्हणून ती डाव्या रस्त्याच्या मार्गाला लागली व परिव्राजिकारामामध्ये प्रविष्ट झाली व तेथें तिनें पांच वर्षे घालविलीं.

मध्यंतरी महाप्रजापतीनें भिक्षुणीसंघाची स्थापना केली; व ही बातमी ऐकल्याबरोबर भद्रेच्या मनांतहि आपण त्या संघांत प्रवेश करावा असें आलें. ती संघाकडे गेली व महाप्रजापतीकडूनच तिला प्रव्रज्या व उपसंपदा प्राप्त झाल्यानंतर विपश्यना वादवून परिक्रम करीत असतांना तिला अर्हत्पदाची प्राप्ती झाली, व त्यांतहि पूर्वनिवासानुस्मृतींत ती विशेष रीतीनें पारंगत झाली.

इकडे महाकाश्यपहि संघांत प्रस्थातीस आला. पुढें पुढें संघात जीं बंधनें शिथिल व्हावयास लागलीं, तीं पुन्हां दृढ करण्याच्या कामीं महाकाश्यपाची कामगिरी बहुमोल आहे! भगवान् बुद्धानें आपलें पंसुकूलचक्र त्याला देऊन त्याची योग्यता केवढी मोठी आहे, हें संघाच्या निदर्शनास आणून दिलें ! गौतमाच्या परिनिर्वाणानंतरहि महाकाश्यपानें ५०० भिक्षूंची प्रथम महासंगीति भरविली व बौद्धशासनाचें परिशोधन करून त्याला बळकटी आणली व त्याचें एकीकरण केलें. जसें महाकाश्यपानें भिक्षुसंघांत नांव केलें, तसेंच भद्रेनेंहि भिक्षुणीसंघांत अग्रस्थान पटकावेलें. शिवाय धर्मकथिका म्हणूनहि ती विख्यात झाली.

एक दिवस शास्ता जेतवनांत भिक्षुणींना त्यांच्या बोभ्यतेनुरूप स्थानें देत होता, त्या बेळीं भद्राकापिलानीं हिच्यावर पाळी आली. तेव्हां शास्थानें पूर्वनिवासानुस्मृति असणाऱ्या भिक्षुणींमध्ये तिची अग्रस्थानीं योजना केली; व अशारीतीनें तिची दीर्घकालीनची इच्छा सफल झाली.'

१: संघांत प्रवेश केल्यावरहि भद्रेस काश्यपाच्या योग्यतेसंबंधानें केवढी मोठी जाणीव होती त्याची कल्पना थेरीगार्थेंतील तिच्या तोंडी घातलेल्या गाथांवरून करिता येते. ती त्यास “बुद्धाचा पुत्र व दयाद” म्हणून संबोधित. तो त्रैविद्याधिपति असल्यामुळें तो खरोखरच ब्राह्मण आहे असें ती म्हणते. स्वतःबद्दल ती म्हणते, “काश्यपा-प्रमाणेंच मीहि तिन्ही विद्या हस्तगत केल्या आहेत; मृत्यूवर जय मिळविला आहे; सैन्य माराचा पराभव केल्यामुळें हा माझा शेवटचा जन्म आहे. जगतांत संकटें फार हें जाणूब आम्हीं दोघांनीहि प्रव्रज्या घेतली, व त्यानंतर क्षीणासव (अर्हत्) होऊन, दान्त व शान्त होत्याति आम्हीं निवृत्त झालों आहों.” अशा प्रकारें ह्या पूर्वाभ्रमांतील दंपतीनें आपल्या आडु घ्याला निराळें बळण देऊन दोघांनीहि आरळें कर्तव्य बजाविलें. भद्रा ही उत्तम प्रकारची धर्मकथिकाहि होती, (पहा: विनय-Oldenberg's Edition-iv-290-292) संघांत शिरून प्रव्रजित झाल्यावर जगताचा संसार करण्यास मोकळोक आहे, अशी प्रामाणिक समजूत बुद्धाबरोबरच भिक्षुंची व भिक्षुणींचीहि असल्यामुळें बहुजनहितासाठीं प्रव्रज्या घेणें ही अत्यावश्यक गोष्ट आहे, ही तत्कालीन कल्पना स्पष्ट होते. बहुतेक भागिनींनीं अहं-स्पद प्राप्त करून घेतल्यावर पुढें लोकसंग्रहाचेंच काम केलेलें आहे, असें दिसून येतें. भद्रा कापिलानीचें चरित्रासाठीं थेरवेथेरीगाथा-Oldenberg and Pischel पृष्ठ. १३० गाथा ६३-६६ पहा.

रत्न ११ वें.

भद्राकाञ्चना *

(१)

पूर्वबुद्धकालीन-चरित्र.

क्षुण्णिसंघांत जीस महाभिज्ञा प्राप्त झाल्या आहेत. अशी एकटीच भद्राकाञ्चना ही होय. बौद्ध शासना-प्रमाणें प्रत्येक बुद्धास महाभिज्ञासंपन्न असे चारच श्रावक असावे लागतात. इतरांस अभिज्ञा^१ प्राप्त होतात, नाहीं असें नाहीं. पण त्या “ महाभिज्ञा ” नसतात. इतर श्रावकांस फक्त शतसहस्ररूपपावेतोच गतजन्मांचें ज्ञान असू शकतें, परंतु या चार श्रावकांना मात्र, महाभिज्ञा प्राप्त झाल्यानंतर असंख्य युगांचें ज्ञान असतें. शतसहस्र अशा असंख्येयांच्या पलीकडीलहि स्मरण त्यांना होऊं शकतें !

ॐ भद्राकाञ्चना (पाली-भद्राकचाना) प्रस्तुत चरित्रांत दोन्हीहि नांवें वापर लेली आहेत; ती एकच व्यक्ति दाखवितात.

१: अभिज्ञा (पाली-अभिञ्जा) दिव्यशक्ति. अशाप्रकारच्या शक्ति पांच आहेत. पाली नांवें-इन्द्रविद्य, दिव्यसोत, परचित्तविजानन, पुब्बेनिवासानुस्सति, आणि दिव्यचक्षु. काहींच्या मतें या शक्ति सहा आहेत. बरील यादींत आसवक्खयणाण हें मिळविलें म्हणजे झालें. निरनिराळे चमत्कार करणें, दिव्यश्रोत्र असणें, दुसऱ्याचें मन जाणणें, पूर्वजन्मांचें स्मरण असणें, दिव्यचक्षु असणें, आणि आत्मज्ञानाचा क्षय झाला आहे हें ज्ञान उत्पन्न होणें, असा बरील पालीशब्दांचा अर्थ आहे. भगवान् बुद्धाच्या मतानें ह्या शक्ति सहाधिवलावर योगी आपोआपच मिळवू शकतो. पण तें ज्येय मात्र नव्हे. त्यावर आशक्ति नको.

गौतम बुद्धाच्या काळांत अशाप्रकारची महाभिज्ञा असलेले प्रथम दोन अग्रश्रावक होते. सरिपुत्त व मोग्गल्लान यांना अशाप्रकारची शक्ति होती; त्यांच्यानंतर स्थविर बाकुल आणि भद्रा काञ्चना या दोघांसीहि अशी शक्ति प्राप्त झाली होती. इतर कोणत्याहि भिक्षूस किंवा भिक्षुणीस एवढी मोठी शक्ति आलेली नव्हती. म्हणूनच भिक्षुणिसंघांत भद्राकञ्चना हीच महाभिज्ञा म्हणून अग्रेसर होती. हिची शरीरकान्ति बावनकशी सुवर्णा (काञ्चन) प्रमाणें असल्यामुळें हिला भद्रा कञ्चना हें नामाभिधान मिळालें होतें. प्रथम तिला भद्रा काञ्चना म्हणत असत, पण हें नांव जाऊन भद्राकञ्चना असें जास्त सुलभ नांव तेंथें आलें; व शेवटीं निव्वळ ' कञ्चना ' हेंच नांव टिकलें. अर्थात् राहुलमाता व कञ्चना हीं दोन्हीहि एकाच माणसांचीं नांवे आहेत, हें लक्षांत ठेवें पाहिजे. तिच्या प्रथमाश्रमीचें नांव यशोधरा किंवा राहुलमाता व प्रवज्या घेतल्यानंतरचें नांव ' कञ्चना ' म्हणून प्रसिध्द झालें. अस्तु.

भगवान् पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळांत हिचें जनन हंसवती नगरांत एका कुलगृहांत झालें; व आपल्या इतर भगिनींप्रमाणेंच तिलाहि बुद्धाच्या धर्मकथांचा छंद लागला; व ती वारंवार बुद्धदेशनेस जान असे. एक दिवस नित्याप्रमाणें ती विहारांत गेली असतां, संघ जमला होता, व त्याप्रसंगीं भगवान् बुद्ध भिक्षुणींना त्यांच्या योग्यतेनुरूप स्थानें देत होते. त्यांत एका भिक्षुणीची भगवन्तांनीं महाभिज्ञासंपन्न भिक्षुणी म्हणून अग्रस्थानीं योजना केली, हें पाहून त्या दारिकेच्या मनांत तें अत्यन्त स्पृहणीय स्थान आपणहि मिळवावें असें येऊन, त्याप्रमाणें तिनें शास्त्यासमोर ती आपली उत्कटेच्छा वदवूनहि दाखविली. कालेंकरून तिला मृत्यु आला; व दीर्घकालपर्यंत देव व मानुषांच्या लोकांत जननमरणाचा संसार करीत करीत, गौतमबुद्धाच्या काळच्या सुमारास शाक्यकुळांतील सुप्रबुद्ध नांवाच्या शाक्याची दुहिता म्हणून ती जन्मास आली. तिचें नांव यशोधरा असें होतें.

(२)

गौतमबुद्धकालीन-चरित्र.

तिच्याचप्रमाणें कपिलवस्तूंत शुद्धादेन राजाचा पुत्र म्हणून बोधिसत्वहि' जन्मास आला. त्याचें नांव सिद्धार्थ असें ठेविलें होतें. त्याची माता मायादेवी ही सिद्धार्थाच्या जन्माच्या सातव्या दिवशीं अन्तर्धान पावली. व ळाल सिद्धार्थाचें संगोपन महाप्रजापति गौतमीनें केलें.^१

सिद्धार्थाचें चरित्र देण्याचें हें स्थळ नव्हें. त्याचा विवाह यशोधरेबरोबर झाला; व यशोधरा व सिद्धार्थ हें एक आनंदी जोडपें म्हणून त्या काळीं प्रख्यात होतें. त्याच्या अत्युज्ज्वल व अत्युत्कृष्ट प्रेमाचेंच 'चित्र पाली वाङ्मयांतून दृष्टीस पडतें; व तेंच जास्त विश्वरुनीय व सत्याला धरून होतें असेंच मानणें भाग आहे. सिद्धार्थास यशोधरेची जोड मिळाल्यामुळें शुद्धोदनाला वाटलें की, आपला मुलगा आतां खास संसारांतच गर्क होऊन राहील. पण बोधिसत्वाची खरी पारख त्याला मायेच्या अंती झाली नव्हती. अस्तु. बोधिसत्वाला चारदृश्यें कैशीं दृग्गोचर झालीं, व

१: बोधिसत्व (पाली-बोधिसत्त) ज्याच्या आंगां बोधि म्हणजे पूर्णज्ञान प्राप्त करून घेण्याची योग्यता आहे तो बोधिसत्व. " आपणास बुद्ध व्हावयाचें आहे, " अशा प्रकारची उत्कटेच्छा एखाद्या दिद्यमान बुद्धार मोर वेत्यानंतर व बुद्धानें त्यासंबंधी उवाही दिल्यानंतर त्याला बोधिसत्त म्हणतात. अशाप्रकारची उत्कटेच्छा प्रथित वेलेत्या काळापासून तों बोधिवृक्षाखालीं ज्ञानाचा साक्षात्कार होईपर्यंत त्याला बोधिसत्व असें म्हणतसत. प्रस्तुत गौतमास अद्यापि बुद्धत्वाचा साक्षात्कार व्हावयाचा असत्यमुळें तो शुद्धोदनाचा पुत्र म्हणून जेव्हां जन्मास आला तेव्हां त्यास बोधिसत्वच म्हटलें आहे.

२: ज्या उदरांत भावी सम्यक्संबुद्ध गर्भवास करतो, तें उदर पुढें दुसरा एखादा प्राकृत गर्भ धारण करण्यास योग्यच नाहीं. म्हणून त्या मातेला मरणच प्राप्त होतें. हा जो बुद्धत्वासंबंधी नियम त्यास " धम्मता " (धर्मता) असें नांव आहे.

३: महाप्रजापतीचें चरित्र पहा- रत्न १ लें.

४: चारदृश्यें:-जरा दाखविणारें एक; व्याधि दाखविणारें दुसरें; मृत्युं दाखविणारें तिसरें; व अनगार्यावरथा दाखविणारें भिक्षुरूप चवथें. कांहींच्या मते हीं दृश्यें सिद्धार्थास एकाच दिवशीं एकामागून एक दिसलीं; तर एकाच्या मते तीं कार्यांतरानें दिसलीं, व प्रत्येक दृश्याचा परिणाम त्याच्या विचारशील मनावर होत होत त्याचें मज पसार सोडण्यास तयार झालें.

उद्यानांत न जातांना तों माधारी धरीं कसा परत आला; व त्याचें चित्त जातिदुःख जरादुःख व्याधिदुःख व मरणदुःख यांनीं कसें पर्याकुल झालें, हें सांगण्याचीहि ही वेळ नव्हे. तो जास्त विचारशील असल्यामुळे त्याला या दुःखापासून मुक्त होऊन, अजात, अमर व शांत अशा निर्वाणाचा मार्ग शोधण्याचा ध्यास लागला. यशोधरेला आपल्या पतीच्या या मानसिक स्थितीची बरोबर कल्पना आली नव्हती. तिचें त्यावरील प्रेम निर्व्याज होतें; पण पतीच्या उदात्त मनाची पारख करण्याचें त्यांत सामर्थ्य नव्हतें, असेंच म्हणावें लागतें. ज्यादिवशीं बोधिसत्वाचा महाभिनिष्क्रमणाचा वेत झाला त्यादिवशीं रात्री यशोधरेच्या महालांत तो गेला, त्याला यशोधरेला भेटण्याची इच्छा नसून नुकत्याच जन्मलेल्या राहुलास पाहण्याची इच्छा झाली होती. तो राहुलमातेच्या मंदिरांत गेला तो त्याला जें दृश्य दृष्टीस पडलें, त्यामुळे एक क्षणभर तर तो स्तब्धच उभा राहिला. सुगंधि तेलाचा एक दीप आपल्या मंद प्रकाशानें तें मंदीर प्रकाशित करीत होता; सुमन, मल्लिका वगैरे पुष्पांनीं परिपूर्ण अशा एका पलंगावर राहुलमाता निजली असून तिच्यापुढें छोटा राहुलाहि निद्रासुख अनुभवित होता. तिनें मुलाच्या मस्तकावर आपला हात ठेविला होता. बोधिसत्व हा सर्व देखावा उमच्यावर उभा राहूनच पहात होता ! तो मनांत म्हणाला, जर मी यावेळीं देवीचा हात दूर करून पुत्राला हातांत घेईन, तर देवी प्रबुद्ध होत्साती माझ्या गमनास मात्र व्यत्यय येणार. आतां मागे फिरणेंच बरें. बुद्ध होऊन माधारी आल्यावर पुत्राला पाहीन, असें म्हणून तो तेथून परत फिरला.

पुढें बोधिसत्वानें बुद्धत्व प्राप्त होण्याकरिता काय काय केलें, हें सांगण्याची येथें गरज नाहीं. या सर्व काळांत यशोधरेचें आयुष्य अत्यन्त आदर्शभूत होतें, यात संशय नाहीं. बुद्धत्व प्राप्त झाल्यावर जेव्हां पुन्हां बुद्ध

१: महाभिनिष्क्रमण (पाली-महाभिनिवसमन)-जराजन्मादि दुःखांतून मुक्त होण्याकरितां सिद्धार्थानें आपलें घर सोडणें. त्यानें संसाराचा संन्यास केला. हें त्याचें गमन म्हणजे महाभिनिष्क्रमण होय.

२: जातककथा-निदानकथा- प्रो० कोसंबीकृत देवनागरी पुस्तक-पृष्ठ ७८-७९, ९६.

भगवान् आपल्या बांधवांस भेटण्यासाठीं कपिलवस्तूस माधारी गेले, तेव्हा ही बातमी यशोधरेच्या कानांनीं आली. तिनें आपल्या मंदिगची खिडकी उघडली व तिला बुद्धाचें दर्शन झालें! ज्या शहरांत त्यानें राजोपभोग उपभोगिले त्याच शहरांत केशसश्चक्राद्वन टाकून कषायवस्त्रें अंगावर परिधान करून, हातांत भिक्षापात्र घेऊन तो रस्त्यांतून हिंडतांना पाहून, तिच्या मनांत निराळाच भाव उत्पन्न झाला. त्याच्या शरीरप्रभेच्या योगानें जणूं काय राजधानीचे रस्तेच प्रकाशमान होत असलेले, तिच्या दृष्टीस पडले. त्याच्या शरीरावर महापुरुषलक्षणे दृग्गोचर होत होती; व अपूर्व अशी बुद्धश्री त्याच्या एकंदर शरीरावर विराजमान झालेली तिला भासली. “ तथापि आपल्या प्रेमाचा मोबदला त्याच्याकडून आपणास कोणचा मिळाला? तर त्यानें आपणांस टाकून जाणें हाच नां?” हा विचार तिच्या हृदयांत उत्पन्न झाला व त्यामुळे शाक्यांच्या सर्व स्त्रिया, जरी बुद्धास भेटावयास गेल्या, तरी ती गेली नाहीं. इतर स्त्रियांनीं तिला तसें करण्यास सांगितलें असतां तिनें एकच उत्तर दिलें “ जर माझ्यांत कांहीं गुण आहेत असें आर्यपुत्रांना वाटत असेल तर ते आपण होऊन माझ्या भेटास येतील.”

गौतमबुद्धासहि ही बातमी कळली म्हणून दोन अग्रश्रावक बरोबर घेऊन व राजाच्या हातांत पात्र देऊन “राजदुहिता ज्या रीतीनें वंदन करूं लागेल तसें तिला करूंदा, कोणीही काहीं बोलू नका”, असें सांगून तो त्यांसह राहुलमातेच्या शयनागारांत गेला. तिनें भगवंतास पाडिल्याबरोबर ती पुढें धांवतच गेली, व त्याच्या चरणांवर डोकें ठेवून पायाच्या घाट्यांवर तें वारंवार घांसून, आपल्या इच्छेनुरूप तिनें त्यास वंदन केलें. राजा शुद्धोदनानें आपल्या सुनेचें जें वर्णन केलें आहे त्यांवरून यशोधरेच्या मनांत आपल्या पतीबद्दल केवढें प्रेम होतें हें स्पष्ट कळून येतें. “ महाराज, ” राजा म्हणाला, “ माझी

१: जातककथा-निदानकथ — प्रो० कोसंबीचें देवनागरी पुस्तक. पृष्ठे १०९ & १४४, १४५.

२: जातककथा-निदानकथा- प्रो० कोसंबीकृत-देवनागरी पुस्तक-पृष्ठ १११ & १४९. त्याचवेळीं “ नरसिंह गाथा ” म्हणून यशोधरेनें म्हटल्या असाहि उल्लेख आहे. त्या सर्व नरसिंह जो बुद्ध त्याच्या स्तुतिपर आहेत.

ही दुहिता आपण कषायवस्त्रे परिधान केलीत, हें ऐकल्या दिवसांपासून कषाय वस्त्रेच परिधान करीत आहे; आपण एकवेळ जेवतां हें ऐकून तीहि पण एकभुक्ताच राहात आहे; आपण महाशयनाचा त्याग केला आहे, असें ऐकल्यापासून तीहि एका कांबळ्याच्या पट्ट्यावर निजत असते; आपण मालागन्ध वगैरे सोडून दिली आहेत असें ऐकल्यापासून, तिनें हि मालागन्धभूषणादिकांना त्याज्य म्हणून ठरविलें आहे; आपल्या मोह-रच्या माणसांनीं “आम्हीं तुझी काळजी घेऊं ” असा निरोप पाठविला असतांना सुध्दां, तिनें त्यांच्या पैकीं एकाचीहि अद्याप भेट घेतली नाहीं. भगवान्, अशा गुणांनीं संपन्न माझी ही दुहिता आहे.”^१

यावरून राहुलमातेचें चरित्र किती उदात्त आहे ह्याची कल्पना होते. शास्ता कपिलवस्तूंत रहात असतांना एक दिवस तिनें आपल्या राहुलास उत्तम प्रकारांनीं अलंकृत करून भगवन्ताकडे पाठविलें; व त्यास सांगितलें, “ बाळ, २०,००० श्रमणांनीं परिवृत व सुवर्णाप्रमाणें दैदीप्यमान असा जो श्रमण दिसत आहे, तो तुझा पिता आहे. तो मोठा श्रीमंत आहे. त्याच्याजवळ मोठा निधी आहे. या संसाराचा त्याग केल्यापासून मला तो निधी पहावयास मिळाला नाहीं. तूं त्याजकडे जा व त्याला म्हण कीं, “माझे पितृधन द्या.” राहुल हा आईच्या सांगण्याप्रमाणें गौतमबुद्धाच्या मागून मागून जाऊं लागला, व “ श्रमणा, माझे धन दे ” म्हणून म्हणूं लागला. भगवन्तांनीं त्याला कांहींहि उत्तर दिलें नाहीं; त्याला आपल्या आरामापर्यंत येऊं दिलें; व आरामात गेल्यावर सारिपुत्ताकडून त्याला प्रवजा देवविली. व तो प्रथम आमोणेर म्हणून प्रख्यात झाला.^२

महाप्रजापति गौतमीच्या चरित्रांत ज्या परिस्थितीमुळे शाक्यांच्या कुलांत मोठा परिवर्त घडून आला व ज्यामुळे प्रजापतीचें चित्त निर्विण्ण होऊन ऐहिक जीवितांत तें रमेना, ती परिस्थिती मार्गे वर्णन केलीच आहे.^३ त्याच परिस्थितीमुळे राहुलमातेसहि या आश्रमाचा कंटाळा आला.

१: जातककथा-निदानकथा- प्रो० कोसशकृत् देवनागरी आवृत्ति-पृष्ठ ११४ § ५१.

२: जातककथा-निदानकथा- प्रो० कोसंबोद्धत-पृष्ठे ११४-११५ § १५२.

३: महाप्रजापतीचें चरित्र-रत्न १ ले.

तिच्या संसाराची केवढी वाताहात झाली होती ! तिच्या सुखस्वप्नांचा केवढा भंग झाला होता ! मुलगाहि श्रामणेर झालेला ! सिध्दार्थाच्या अभिनिष्क्रमणापासूनच तिचें लक्ष संसारावरून उडालेलें होतें. बोधिसत्त्वाच्या संगतीत तिचें ज्ञानहि परिष्कृत झालेलें होतें. प्रजापती बरोबर ज्या पांचशें स्त्रियांनीं संसाराचा त्याग केला, त्यांत राहुलमाताहि एक होती. तिचा संघांत प्रवेश झाला व तिला “ भद्राकच्चाना ” हें नांव मिळालें.

• संघांत शिरल्यापासून तिचें लक्ष्य सर्वस्वीं आत्मोन्नतीकडे लागलें. संसाराचा पांश तुटला होता. आपल्या पूर्वाश्रमींच्या पतीच्या नात्याचें निराळ्या स्वरूपांत रूपान्तर झालें. तीहि पण बुद्धाची पुराणदुतियका झाली. मुलगाहि एक श्रामणेर झाला होता; व ती तिघेहि शाक्यसिंहांच्या संघांत एकत्र राहूं लागलीं. खरोखर एकाच जन्मांत देान भिन्नभिन्न नार्ती उत्पन्न होऊन त्या नवीन परिस्थितीत सच्छीलपणानें राहणें, पूर्वाश्रमींच्या आठवणींचा कांहींहि भावी आयुष्यावर परिणाम घडवून न घेणें, हें जितकें अवघड तितकेंच श्लाघ्यहि आहे. भद्राकच्चाना भिक्षुणीनें संघांतील नियम व निर्बंध इतर भगिनोप्रमाणेंच पाळून भिक्षुणींशील संपादन केलें, व त्या पायावर विपर्ययना वाढवून अर्हत्पद प्राप्त करून घेतलें व अभिज्ञांमध्ये प्राविण्य मिळविलें. एक दिवस ती बसली असतां एकाच जाग्यावर तिला एकावेळेसच शतसहस्राधिक असंख्ययपर्यंतच्या जन्मांचें स्मरण झालें, व तिचा हा गुण विशेष सर्वत्र प्रकट झाला.

एक दिवस शास्ता जेतवनांत बसला होता. भिक्षुणीसंघाहि जमला होता व भिक्षुणींना त्यांच्या योग्यतेनुरूप स्थान देत असतांना भद्रेची पाळी आली; तेव्हां शास्त्यानें तिला महाभिज्ञा प्राप्त झालेल्या भिक्षुणींमध्ये अग्रस्थान दिलें ! व अशारीतीनें तिची दीर्घकालीनची उत्कटेच्छा सफल झाली.

१: पुराणदुतियका: पूर्वाश्रमांतील पत्नीस भिक्षु अग्राग्नत त्या भिक्षुची ‘ पुराणदुतियका ’ म्हणून म्हणतात.

रत्न १२ वें.

कृशागौतमी.*

(१)

पूर्वबुद्धकालीन-चरित्र.

तमबुद्धाच्या भिक्षुणीसंघात रूक्ष व पंसुकूलचीवरधारण करणाऱ्या भिक्षुणीत कृशागौतमी ही श्रेष्ठ आहे. संघात प्रवेश करणे म्हणजे ऐहिक सुखांवर पाणी सोडणे, अशी प्रतिज्ञाच असल्यामुळे सुखलोलुप स्त्रियांच्या हातून इतका उज्वल आत्मत्याग होईल किंवा नाही, अशी शंका

* कृशा गौतमी (पाली-किसा गोतमी). चरित्रांत देवहीं नांवें वापरली आहेत. ती एकाच व्यक्तीचा निदर्शक समजावीत.

१: पांसुकूलचीवर (पाली-पंसुकूलचीवर). उकिरल्यावरील धुळीने भरलेल्या चिच्या गोळा करून त्या स्वच्छ धुतल्यावर त्यांचे तयार केलेले वस्त्र भिक्षूने किंवा भिक्षुणीने वापरावे, अशी बुद्धाची पाहली आज्ञा होती; व हे श्रेष्ठतेचे लक्षणहि समजले जाई. अशा प्रकारचे कायमचे व्रत घेतलेल्या माणसास पालीत “ पंसुकूलिक ” अशी संज्ञा आहे. पुढे उपासक व उपासिका यांचा वर्ग वाढल्यावर बुद्धाने इतर प्रकारचीं वस्त्रें वापरण्याची परवानगी भिक्षूंस व भिक्षुणींस दिली; पण भिक्षुवाची मूळ शपथ घेताना जे “ चार निश्चय ” (पाली-निरसय) सांगितलेले आहेत, त्यांत चीवराच्या बाबतीत अशाप्रकारचेच वस्त्र वापरण्याची आवश्यकता प्रथम दाखविलेली आहे. इतर प्रकारचीं वस्त्रें वापरावयास मिळाली तर तो “ अतिरेक लाभ ” नेहमीच्या पेक्षा जास्त-म्हणून प्राप्ति-लाभ म्हणून उल्लेखिला आहे. (महावग्ग-Oldenberg's Edition. pp, 57-58).

असलेल्या आमच्या बंधुवर्गास व भगिनींस कृशागौतमीची कथा बोधप्रद होईल, यांत शंका नाही. ससारांत असतांना उत्तम उत्तम वस्त्रे नेसणें, हें तर स्त्रियांच्या निसर्गसुंदर स्वभावस आवडतेंच; पण संघांत प्रवेश केल्यावरहि कार्पास, क्षौम, कंबल, इत्यादि चीवरें वापरण्याचीहि भिक्षूंना व भिक्षुणींना संवय असते—नव्हे तीं असावीत असें वाटतेंहि. पण हें असें वाटणें म्हणजे अल्पेच्छा, संतुष्टपणा किंवा आरामता यांचें लक्षण खास नव्हे. म्हणून ज्या भिक्षूनें किंवा भिक्षुणीनें पंसुकूलचीवराचे पवित्र व्रत अंगीकृत केले आहे, त्याची किंवा तिची योग्यता अपूर्व आहे, असें गौतमानें वारवार सांगितलें आहे. खुद्द गौतमाचें चीवरहि पंसुकूल-चीवर म्हणूनच ख्यात होतें; व तें त्यानें परिनिर्वाणाच्या अगोदर महाकस्सप नांवाच्या भिक्षूस कृपाप्रसाद म्हणून दिलेलें होतें. अस्तु. असें या चीवराचें माहात्म्य असल्यामुळे ज्या भिक्षुणीनें तें धारण करण्याचें खडतर व्रत अंगीकारिलें होतें, त्या भिक्षुणीचें उज्ज्वल व नैतिक तेज, अल्पसंतुष्टता, व भावनारामता हीं अपूर्व होत. अशा या कृशागौतमीचें संसारांतील चरित्र जितकें करुणपूर्ण आहे, तितकेंच तदनंतरचें चरित्र उदात्त आहे.

तिचें नांव गौतमी असें होतें. पण अत्यन्तकृश अशा शरीरसंपत्ती-मुळे तिला “कृशा” हें विशेषण प्राप्त झालेलें होतें. हिच्या पूर्वकालीन

१: महाकस्सप (संस्कृत-महाकाश्यप) गौतमबुद्धाचा अत्यंत आवडता असा शिष्य. भद्रा “ कापिलानी ” ही पूर्वाश्रमांतील त्याची पत्नी होय. गौतमानें त्यास आपलें “ पंसुकूलचीवर ’ मोठ्या प्रेमाची खूण म्हणून दिलेलें होतें. गौतमाच्या परिनिर्वाणानंतरहि गौतमाच्या चित्तेस अग्नि लावावयाच्या पूर्वी, महाकस्सप तेथें येऊन वंदन करीपर्यंत अग्निच लागेना. तेव्हां तो पावानगराहून त्या ठिकाणीं आला व तेथें येऊन त्यान त्या चित्तेस वंदन वेलें, तेव्हां चित्तेनें पेट घेतला. महापरिनिर्वाणानंतरहि बौद्धशास्त्रास स्थैर्य प्राप्त व्हावें, व संघांत अधर्मवादी लोकांचें प्राबल्य होऊं नये म्हणून त्यानें राजगृह-नगरी पाहिली महासंगीति (सभा) भरविली. त्यांत ५०० भिक्षूंनीं भाग घेतला होता. महावस्सप अध्यक्ष होता. बौद्धधर्माचीं धर्म व विनय हीं मुख्य अंगें ठरवून टाकण्यांत आली. अशारीतीनें कस्सपानें बौद्धधर्मास स्थैर्य देऊन त्याचें स्वरूप कायम करून ठेवले व भगवन्ताच्या शासनाची परंपरा कायम ठेवण्यास मदत केली. (प्रो० कोर्सबीकृत-समन्तपासादिका-बाहिरनिदानवण्णा-देवनागरी आश्रुति-पृष्ठ ४-६).

चरित्रास पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळापासूनच आरंभ होतो. त्याकाळीं ती हंसवती नगरांत राहात असून तिचा जन्म एका कुलीन अशा घराण्यांत झाला. पद्मोत्तर बुद्धाच्या धर्मचक्रप्रवर्तनामुळे सर्व जनता हलवून सोडली जात होती; शास्त्याच्या धर्मदेशनेस हजारां श्रोते जमत असून त्याच्या सरळ, सोप्या, नैतिक व उपमाप्रचुर अशा भाषणानें त्यांच्या मनावर विलक्षण परिणाम होत असे. हीच पद्मोत्तर बुद्धाच्या धर्मदेशनेस नियमानें जाई. एक दिवस ती तेथें गेली असतांना भिक्षुणीसंघ जमला होता, व त्यांत एका भिक्षुणीस शास्त्यानें एक महनीय व अग्रस्थान दिलें, असें तिनें पाहिलें. पंसुकूलचीवर धारण करणाऱ्या भिक्षुणींत तिचें अग्रेसरत्व शास्त्यानें ठरविल्यामुळे, आपणांसहि तें लोभनीय स्थान कां प्राप्त होऊं नये? हा प्रश्न तिच्यापुढें उभा राहिला; व शास्त्यासमोर तशा प्रकारची इच्छा तिनें प्रथित केली. पुढें ती लौक-रच मरण पावली.

जननमरणाच्या संसारांत सांपडल्यामुळे, शतसहस्रकल्पेपर्यंत ती देवमानवांच्या लोकांत फिरत होती, व त्यामुळे तिचा नानाप्रकारचे जन्म घेऊन आपली उन्नति करून घेतां आली. या बुद्धोत्पादांत श्रावस्ती नगरांत एका गरीब व दुर्गंत अशा कुलांत तिचा जन्म झाला. तिचें नांव गौतमी असें ठेविलें होतें.

हिच्या लहानपणची हकीकत इतरत्र दिलेली आढळते.^१ श्रावस्ती नगरांत त्यावेळीं एका श्रेष्ठीचे ४० कोटी धन कोळसे होऊन पडलें होतें, व त्यायोगानें तो धनी शोकाकुल होतसाता अथरुगाला खिळून राहिला होता. पुढें त्याच्या एका मित्रानें त्याला एक उपाय सांगितल्यामुळे त्यानें

१: बुद्धोत्पाद (पाली-बुद्धुत्पाद) ज्या काळांत बुद्धाचा अवतार झाला त्या काळांत बुद्धाचा उत्पाद-उत्पत्ति-अवतार. तो ज्या काळांत झाला, त्या काळासच बुद्धोत्पाद असें नांव दिलें आहे.

२: धम्मपदअङ्कथा-Burmese Edition-या ग्रंथांत कृशा गौतमीची गोष्ट (पाली-कृशागौतमी वत्थु) पृष्ठें ४८४-४८६ यावर दिलेली आहे. “ मनोरथ-पुराणी ” या अर्थकथेंत या चरित्राचा पूर्वभाग नाही. गोष्टीचें एकंदर रहस्य लक्षांत यावें म्हणून पूर्वभागाचाहि सरांश येथें दिला आहे.

ते कोळसे बाजारांत रास करून ठेवले, व आपण त्याच्याजवळ ते विकण्या-
करितां बसला. जाणारे येणारे लोक कोळशाच्या दिगाकडे पाहून विस्म-
यान्वित होत; व म्हणत, “इतर व्यापारी वखें, तेल, मधु, वगैरे जिन्नस विक्रा-
वयास बसतात; पण हा मात्र कोळशांची रास विक्रावयास कीं हो
बसला आहे !” अशा रीतीने तो बाजारांत रोज बसत असतां एक दिवस
कृशा गौतमी गरीबीमुळे स्वतःच बाजारांत गेली. तिच्या घरीं नोकरचा-
कर कोठून असणार ? तेथें ती गेली असतांना तिची दृष्टी त्या कोळशा-
च्या राशीवर गेली, व तिच्या तोंडून पुढील उद्गार बाहेर पडले. “काय
आश्चर्य इतर लोक तेल, वख, मधु वगैरे जिन्नस विक्रावयास बसतात,
तर हा आपला श्रेष्ठी सुवर्णमोहरा कीं हो विक्रावयास बसला आहे ?” तिचे
हे उद्गार त्या श्रेष्ठीच्या कानांवर जातांच तों उठला व त्या मुलीकडे गेला
व म्हणाला, “मुली, तूं आतां काय म्हणालीस ? ही सुवर्णाच्या मोहोरांची
रास आहे, हें कशावरून ? मी म्हणतो ही कोळशाची रास आहे.”
तिनें पटकन् त्या राशीतून एक मूठभर मोहरा घेतल्या; तों त्या सुवर्ण-
मय झालेल्या त्या श्रेष्ठीस दिसल्या ! त्यावर श्रेष्ठीनें त्या मुलीचा ठिकाणा
विचारून घेतला, व तांही आपल्या मार्गाला लागली. त्या श्रेष्ठीचा आनंद
गगनांत मावेना !

मागाहून तो श्रेष्ठो किसान गोतमीच्या घरीं गेला व तेथें गेल्यावर
त्या कुलाची स्थिती फार विपन्न आहे, असें त्यास कळलें. त्या मुलीस
कोणाचाहि आधार नाही, हें समजल्यावर त्यानें तीस आपल्या घरीं नेलें,
व तिचे आपल्या पुत्राशीं लग्न लावून दिलें. तिनें तें चाळीस कोटी धन
आपल्या हस्तस्पर्शानें सुवर्णमय करून टाकलें !

अशा रीतीनें जरी किसान गोतमीचा श्रीमंत कुलांत प्रवेश झाला तरी
तिचा त्रास मात्र चुकला नाही. “बोळून चालून भिकाऱ्याची पोर,” ही
कल्पना तिच्या सासरच्या लोकांच्या पुढें वारंवार उभी राही. व ते ति-
च्यासमोर असें बोळून दाखविण्यासहि कमी करीत नसत. त्यामुळे तिच्या
मनास त्रास होऊं लागला. तिचे त्या घरीं हालहि होऊं लागले
व तिला तेथें आपलें जीवित कंटाळवाणें वाटावयास लागलें. परंतु
सुदैवानें अशी एक गोष्ट घडून आली कीं, त्यायोगानें तिचे हाल कमी

होऊन उलट तिचा सन्मान होऊ लागला, व ती गोष्ट म्हटली म्हणजे वी गरोदर राहून तिला दहा महिन्यांनीं एक पुत्र होणें. आता घरांतील माणसें तिला मान देऊ लागली व पुत्रवती म्हणून चाहू लागली. गौतमीलाहि पुत्रसुखामुळे आनंद झाला. व आपले वाईट दिवस खरोखरच संपले असें तीस वाटावयास लागलें. इकडे तिचा कुमार रांगावयास लागला, उभा राहावयास लागला, व दुडू दुडू धांवावयास लागला ! आपल्या निरनिराळ्या क्रीडांनीं तो आपल्या घरांतील माणसांची व मातापित्यांची करमणूक करू लागला. गौतमी तर मातृप्रेमानें फुलून गेली होती. तिचें हृदय कुसुम तर पूर्णपणें विकसत होतें ! पण.....पण.....काय ? दैवविपाकामुळे म्हणा किंवा कांहीं अन्यकारणामुळे म्हणा तिला लौकिक पुत्रशोकाचें दारुण दुःख भोगावें लागलें. पुरुषापेशां स्त्रियांना पुत्रशोक अत्यंत दारुण असा भासतो. त्या पुत्रशोकानें किसागौतमी वेढी झाली ! अगोदरच पुत्रजननापूर्वी तिचे झालेले हाल तिच्यापुढें उभे होतेच व ती ते कोठें विसरते न विसरते तोंच हा पुत्रशोकाचा प्रसंग तिच्यावर गुजरलेला ! “ माझ्या तान्हुल्याला हे चांडाळ बाहेर फेंकून धावयास कमी करणार नाहीत ” हा विचार मनात ए-सारखा घोळू लागला. दुःखावेगाने उन्मत्त होत्साती तें प्रेत ती खांधावर घेऊन “ माझ्या तान्हुल्याला रोग झाला आहे त्यावर एखादे औषध तुम्हांला ठाउक आहे कां हो ! ” असें विचारीत ती घरोघरीं फिरू लागली ! लोकांना काय ? “ ही वेढी झाली आहे; कारण मेलेल्या पुत्रासाठीं ही औषध विचारीत आहे; असें ते म्हणू लागले. परंतु ती मात्र म्हणे, “ माझ्या लाडक्याला जिवंत करणारें औषध असेलच पाहिजे. ” व असें म्हणून ती इतरत्र भटकावयास लागे.

हें पाहून एका शहाण्या माणसानें असा विचार केला कीं, ह्या मुलाचें हें पाहिलेंच मूल असल्यामुळे व हिनें पूर्वी मरण कधींहि न पाहिल्यामुळे, हिला चित्तविक्षेप झाला आहे. हिला आपण अवश्य आश्रयभूत झालें पाहिजे. परंतु हिला औषध देणारा दशबलाशिवाय दुसरा कोण समर्थ आहे ? तोच हिचें औषध जाणतो ! असा विचार करून तो तिजकडे गेला व म्हणाला, “ बाई, तुझ्या मुलासाठीं औषध माहित असलेला श्रेष्ठ पुरुष ह्या सदेवक लोकांत दशबलाहून दुसरा कोणीहि

नाहीं ! तो या शेजारच्या धुव-विहारांत राहात आहे; त्याबकडे जाऊन त्याला औषध विचार. ”

त्या गृहस्थाच्या सांगण्यावर गौतमीचा विश्वास बसला व त्या मुलाचें प्रेत आपल्या खांद्यावर घेऊन ती धुवविहाराकडे गेली. त्यावेळीं विहारांत परिषद् जमली होती, व शास्ता आसनावर बसून धर्मदेशना करीत होता. ती त्या प्रेतासह सभेच्या मागच्या बाजूस जाऊन उभी राहिली, व त्यास म्हणाली, “ भगवन् माझ्या मुलाला औषध द्या हो ! ” शास्त्र्यानें तिच्याकडे वळून पाहिलें व तिच्या आंगी पडील उन्नतीचें बी आहे, असें जाणून तो तीस म्हणाला, “ गौतमी, आपल्या पुत्राच्या औषधाकरितां तूं येथें येणें केलेस हें फार सुंदर केलेस. जा पाहूं, गांवांत जा, व ज्या घरांत आजपर्यंत कोणीहि मेलेलें नसेल त्या घरांतून थोड्या मोहऱ्या घेऊन ये ”. या भगवंतांच्या भाषणानें तिला खरोखरच धीर आला. तिचा उन्माद जरा कमी झाला; व भगवान् माझ्या मुलाला औषध देणार या विचारानें हुरूप येऊन ‘ महाराज, फार चांगलें ’ असें म्हणून, ती विहारांतून बाहेर पडली; व सन्तुष्ट मनानें तें प्रेत बरोबर घेऊनच गांवांत शिरली. गांवांत गेल्यावर तिला प्रथम जें घर लागलें, त्या घरांत ती शिरली, व ‘ माझ्या मुलाला औषध देण्याकरितां दशबलांना थोड्या मोहऱ्या हव्या आहेत, त्या देतां कां हो ? ’ म्हणून घरांतील माणसास विचारूं लागली. ‘ घेऊन जा, गौतमी, ’ त्यांनीं उत्तर दिलें. “ पण अशा तऱ्हेनें त्या घेऊन जावयाच्या नाहींत. प्रथम मी हें विचारत्यें, ह्या गृहांत कोणी पूर्वीं मेले आहे काय ? ” “ काय म्हणत्येस गौतमी ? ह्या घरांत मेलेल्यांची गणती करणें शक्य नाहीं ! ” “ असें असेल तर मला त्या मोहऱ्या नकोत. ज्या घरांत पूर्वीं कोणी मेलेले असेल तेथील मोहऱ्या न घेण्याविषयीं दशबलानें मला सांगितलें आहे, ” असें म्हणून ती त्या घरांतून बाहेर पडली; व याप्रमाणें धरोघर हिंडत असतांना तिला असें आढळून आलें कीं, मरण येणें हा सार्वत्रिक नियमच होऊन बसला आहे ! जनहित व अनुकंपा यांनीं प्रेरित झालेल्या बुद्धांनीं हें पाहिलें

असलें पाहिजे; व या विचारानें तिच्या हृदयांत संवेग' उत्पन्न झाला; उन्माद नाहीसा होत चालला, व विचाराचा उदय होत असतांना पुत्र-स्नेहाने मृदु झालेलें हृदय कठीण होत चाललें; व पुत्राचें प्रेत घेऊन ती स्मशानभूमीकडे' गेली; “ तान्हुल्या, तुलाच हें मरण प्राप्त झालें आहे; असें मला वाटलें होतें हें पण फक्त तुलाच आलें असें नसून सर्व जनांना साधारण असा हा धर्म आहे,” असें त्या ठिकाणीं म्हणून तें प्रेत त्या भूमीवर फेंकून देऊन ती त्यावेळीं अशा अर्थाची गाथा उद्गारली, “ ज्यांस अनित्यता असें म्हणतात, तो धर्म एखाद्या गांवापुरताच लागूं नाहीं; खेड्यापुरताच लागूं नाहीं किंवा एका घरापुरतांच लागूं नाहीं, तर हा धर्म देवमनुष्यांच्या सर्व लोकांसहि लागूं आहे ।”^३

१: संवेग: हा शब्द पाली वाङ्मयांत पुष्कळ अर्थानीं वापरतात. मुख्यतः ह्याचा उपयोग चांगल्या अर्थानें करतात. चित्ताचा कठोरपणा किंवा क्रौर्य किंवा जडपणा नाहीसा होऊन त्याची चांगल्या विचारांत क्रांति व्हावयास लागणें, चित्तांत चलबिचल-अथोत् चांगल्या अर्थानें-होणें तें भावप्रधान बनणें, हीं सुधारणेच्या मार्गावर लागण्याचीं चिन्हें होत. संवेग यांचा अर्थ नुसता “ पश्चाताप ” मात्र नव्हे.

२:-स्मशानभूमिः मृतशरीरें जाळण्याची पद्धति पूर्वीपासूनची आहे यांत शंका नाही. परंतु पालीवाङ्मयांत “ आमक सुसान ” म्हणजे प्रेतें नुसतीं फेंकून देण्याचें स्मशान असाहि शब्द वारंवार आढळतो. त्या ठिकाणीं प्रेतास दहनसंस्कार न मिळाल्यामुळे तीं तेथें गिधाड, कोल्ही वगैरेच्या तांबडीत सांपडत व त्याचें निरनिराळे भाग इतस्ततः पडलेले असत. शरीरावरील आसक्ति नाहीशी करण्याकरितां अशा स्मशानांत जाऊन शरीराची ती अवस्था पाहून अशुभ भावना अंगीं बिंबविण्यासाठीं बौद्धभिक्खूंना तेथें जाण्याविषयीं बौद्धधर्मोपदेशांत सांगितलें आहे. (संस्कृत-आमकस्मशान) आमक सुसान ह्याचा उल्लेख जुन्या जातकांत सुद्धा आलेला आहे. पारशी लोकांतील मृतशरीरा-संबंधीची पद्धत याच्याशीं किती जुळत आहे हें स्पष्ट होतें. अस्तु. किंसा गोतमी अश प्रकाशच्या स्मशानांत गेली होती.

३: मूळ गाथा अशी आहे:—

न गेमधम्मो निगमस्स धम्मो ।

न चाप्ययं एक कुलस्स धम्मो ॥

सज्जस्स लोकस्स सदेवकस्स ।

एसोऽव धम्मो यदिदं आनिच्चताऽति ॥

यानंतर ती शास्त्याकडे गेली. शास्त्रानें तिला विचारलें, 'गौतमी, तुला सिद्धार्थक मिळाले काय ?' " महाराज, ' तिने शास्त्यास उत्तर दिलें, " आतां सिद्धार्थाचें कांहीं काम उरलें नाहीं. आपण फक्त मला आतां शरण व्हा ! यावर शास्त्यानें तीस धम्मपदांतील एक गाथा म्हणून दाखविली तिचा अर्थ असाः 'जो मनुष्य पत्र पशु(बैल)वगैरेनी युक्त होत्साता त्यांतच आसक्तमन होऊन जातो. त्यास ज्याप्रमाणें निजलेला गांवच्या गांव महापूरानें वाहुन जातो, त्याप्रमाणें मृत्यू हा त्यास घेऊन जातो'."

ही गाथा संपत्ते न संपत्ते तोच ती श्रोतापासिफलांत प्रतिष्ठित झाली व तिने शास्त्याजवळ प्रव्रज्येची याचना केली. शास्त्यानेंही अनुमति दिली. त्यानंतर गौतमीने शास्त्यास त्रिवार प्रदक्षिणा करून त्याला वंदन केलें. ती भिक्षुणीसंघाकडे गेली व तेथे तिला प्रव्रज्या मिळाली. लवकरच तीस उपसंपदाही प्राप्त झाली; कारण तिच्यासारख्या परिणतप्रज्ञेस या पायऱ्या पटापट चढणें अशक्य नव्हतें. उपसंपदा मिळाल्यावर तिने योनिसोमनीसकारावरच ध्यान लावून आपली विपश्यना वाढविली, व त्यानंतर शास्त्यानें तिच्यासंबंधानें पुढील अर्थाची अवभास गाथा ^१ म्हटली, " अमृतपद (निर्वाण) न दिसतां

१: मूळगाथा अशी—तं पुत्तपसुसम्मत्तं व्यासत्तमानसं नरं सुत्तं गामं महोघोऽव मच्चुआदाय गच्छति ॥ (धम्मपद—P. T.S, गाथानुक्रम नं. २८७).

२: योनिसोमनसिकार—योनिसो म्हणजे योनिशः—मूलभूत—प्रथम—मुख्य—मनसिकार म्हणजे चित्तांत वारंवार आणणें, त्यावर घोळत राहणें, अवेक्षा असणें, कायमचा मनांत ठसाविणें योनि याचा अर्थ प्रज्ञा, विद्या किंवा ज्ञान असाहि देतात. त्याप्रमाणें प्रज्ञावान् माणसांच्या मनाला ठसलेला विचार असाहि अर्थ होईल. जगतांतील सर्व गोष्टी वस्तू अनित्य दुःख व अनात्म आहेत असें सत्यानुरोधानें ठरविणें. ही कसोटी सर्व पदार्थांना लावून त्यांचें खरें स्वरूप तत्वज्ञानानें मनाशीं ठरविणें हा योनिसोमनसिकार ह्याचा अर्थ आहे. अशा रीतीनें खरा अर्थ मनांत ठसला म्हणजे तेंच कर्मस्थान (समाधि लावण्याचें स्थान) करून त्यावर समाधि व निरनिराळीं अंगें प्राप्त करून घेणें म्हणजेच विपश्यना वाढविणें. विशेषण पश्यना विपश्यना.

३: ओभासगाथा—आपल्या भिक्षूला किंवा भिक्षुणीला प्रमुदित करण्यासाठी किंवा त्यांची खात्री पटविण्यासाठी भगवान् बुद्ध कित्येक वेळां शिष्यांपासून लांब असतां स्वतःचा उच्चैःस्वरूपाविर्भाव त्यापुढें उभा करीत; व त्या दृश्याकरवी एखादी गाथा म्हणवीत. या गाथेस ओभासगाथा (संस्कृत—अवभास गाथा) असें म्हणतात.

मनुष्य १०० वर्षे जरी जगला, तरी त्या जगण्यापेक्षां अमृतपद पहातच एक दिवसच जगणें फार श्रेयस्कर होय. ”

या गाथेच्या शेवटीं गौतमीस अर्हेत्यद प्राप्त झालें. त्यानंतर भिक्षु-णीनें जे आठ परिष्कार ^१ जवळ ठेवण्यासंबंधानें विनयांत नियम आहेत ते उत्कृष्ट रीतीनें ती पाळूं लागली, व फक्त तीन अशा रूक्षचीवरांनीं युक्त होताती ती राहूं लागली. इतर चीवर न नेसण्याचें तिनें व्रत घेतलें व शेवटपर्यंत ते चालविलें.

एक दिवस शास्ता जेतवनांत संघासह बसला असतां, तो भिक्षु-णींना त्यांची योग्य स्थाने देत होता. जेव्हां कृशागौतमीवर पाळी आली, तेव्हां तिची योजना त्यानें रूक्षचीवर धारण करणाऱ्या भिक्षुणीं-मध्ये अप्रस्थानी केली, व अशा रीतीनें किंसा गौतमीची दीर्घकालीन इच्छा परिपूर्ण झाली.^२

१: मूळगाथा अशी:- योच वस्ससत्त जीवे अपस्सं अमत्तं पदं । एकाहं जीवितं सेव्यो पस्सतो अमत्तं पदं ॥ धम्मपद-P. T. S.-गाथानुक्रम नं. ११४)

२: आठ परिष्कार-श्रमणानें आठ जिन्नस जवळ ठेवावयाचे असतात, त्यास परिष्कार (पाली--परिक्खार) असें नांव आहे, ते जिन्नस मणजे, पत्त, तिचावर कायबंदन, वासि, सूचि, परिस्सावन हे होत. भिक्षूचें पात्र, तीन चीवरें एकप्रकाचा कबरपट्टा-अर्थात् कापडाचा-वस्त्रा, सुई, आणि पाणी गाळण्याकरितां फडकें, हे आठ जिन्नस श्रमणाजवळ असणें आवश्यक आहे.

३: अशा प्रकारच्या व्रतास पालीवाङ्मयांत “ धुतङ्ग ” असें नांव आहे. प्रस्तु-तच्या विशिष्ट धुतङ्गास “ ते चीवरिकङ्ग ” असें नांव आहे. संघाटि, उत्तरासंग व अन्तर्वासिक याशिवाय चौथें वस्त्र जवळ ठेवावयाचें नाहीं, अशा प्रकारानें निश्चय करून तें व्रत पाळणें हें जास्त श्लाघ्य समजतात. धुतङ्ग याचा अर्थ “ पवित्राचार ” असा आहे. ही धुतङ्गें एकंदर तेरा आहेत. (विसुद्धिमग्ग-Burmese Edition-पृष्ठें ५४-५५)

४: येरीगाथेंतील किंसागौतमीच्या तोंडी घातलेल्या गाथा फारच मनोवेधक आहेत. परमार्थदीपनीतील तिचें चरित्र व मनोरथपूरणीतील चरित्र बहुतेक एक आहेत. गौतमीस बुद्धासारखा कल्याणमित्र मिळाला व त्यायोगानें तिला जडाची वैयर्थ्यता व अप्यात्मार्थें उदात्त स्वरूप हीं कळून आली; म्हणून तिनें आर्यसंगतीवर ज्या गाथा गाड-लेल्या आहेत, त्या खरोखरच सुंदर आहेत. ती म्हणते, “ मुनिबुद्धानें या जगतांत कल्याणमित्राच्या संगतीची थोरवी बघिलेली आहे. कल्याणमित्राचा आश्रय केल्यामुळे रूखसुद्धां शहाणा होतो. सत्पुरुषांना भजणेंच योग्य आहे; कारण त्यांना भजणाऱ्या-

लोकांची प्रज्ञा वाढते व ते सर्व दुःखांतून मुक्त होतात. दुःख म्हणजे काय हें जाणून दुःखाचा उद्भव कसा होतो हें जाणावें; व दुःखाचा निरोध कोणता हें समजून घेऊन निरोध करणाऱ्या आर्यअष्टांगिक मार्गाचेहि ज्ञान करून घ्यावें. यानंतर स्त्रियांचें जीवित किती खडतर आहे त्याचें शब्दचित्र-स्वानुभवावरून-तिनें काढलेलें आहे; व त्यांचा तिनें पटाचारेची दुःखद कहाणी गोंविली आहे. अशाप्रकारानें अबलांचें दुःख वर्णिल्या-नंतर ती सांगते, “ मी अमृतत्वास नेणाऱ्या आर्यअष्टांगिक मार्गाचा अवलंब करून निर्वाणाचा साक्षात्कार करून घेतला आहे; धर्मरूप आदर्शित स्वतःस पाहिलें आहे. माझ्या अंतरंगांतोळ शत्रू मी काढून टाकले आहेत, मी भारमुक्त झालेली आहे; मी कर्तव्य बजावले आहे. ’सवियुक्तचित्त होत्सार्ता किसानेनमी स्थविरा अशाप्रकारानें गात आहे ! अशा आनंदानें गाणाऱ्या स्थविरा समाजास ललामभूत कां होणार नाहीत ? (थेर व थेरागाथा—(Oldenberg and Pischel—पृष्ठे १४३-१४४ गाथा २१३ने२२३)

रत्न १३ वें.

शृगालकमाता.*

(१)

पूर्वबुद्धकालीन चरित्र.

धांत दृढ श्रद्धावती व श्रद्धाबलोपेता अशी मिश्रुणी म्हटली म्हणजे शृगालकमाता होय. बौद्धधर्मात परमेश्वराच्या अस्तित्त्वबुद्धीस प्राधान्य नसल्यामुळे व विशेषतः बुद्धाने अतींद्रिय गोष्टीसंबंधाने बुद्धीचाच उपयोग विहित मानल्या कारणाने श्रद्धेला त्यांत स्थान नाहीं, असे पुष्कळांना वाटत असते. श्रद्धेची महती, उदाहरणार्थ, गीतेत गाडलेली आहे^१. कारण हिंदुधर्मात ईश्वर-विषयकबुद्धि आवश्यकच मानिली आहे. ज्या ज्या इतर धर्मात परमेश्वरांचे अस्तित्त्व मानिलेले आहे, त्या त्या धर्मात श्रद्धेला प्रमुख स्थान मिळालेले आहे. पण त्यावरून बुद्धाला श्रद्धेची महती कळत नव्हती, असे मात्र समजतां येत नाहीं. जरी त्याने आपला धर्म म्हणजे प्रत्येकाने स्वतःशीच साक्षात्कार करून घेण्याचा आहे^२, असे स्पष्ट म्हटले

* शृगालकमाता (पाली—सिगालक माता) शृगाल या नांवाच्या उपासकाची आई. चरित्रांत दोन्हीहि शब्द वापरलेले आहेत. ते एकच व्यक्ति दर्शवितात.

१: उदाहरणार्थ—भगवद्गीता—गातीरहस्य अध्याय बारावा—पृष्ठे ७७४-७८१पहा.

२: पाली—“ पच्चत्तं वेदितब्बो विव्वूहि. ” हा शब्दसमूह पालीवाङ्मयांत वारं-वार आढळतो. जेथे जेथे बुद्धधर्माचे स्वरूप सांगण्याचा प्रसंग येतो, तेथे तेथे हा वाक्यांत आढळतो. उदाहरणार्थ—मज्झिमनिकाय मूलपणासक वसुत्तपम—पृ. २७—राजवाडेकृत देव-नागरीत छापलेला ग्रंथ.

आहे, तरी श्रद्धाबलावर मनुष्याचा आत्माध्दार फार ज्ञपात्र्यानें होतो, हें तत्वाहि त्याला मान्य होतें. त्याच्या भिक्षुसंघांत व भिक्षुणीसंघांतहि अशा प्रकारची श्रद्धावान् माणसें होती. शृगालकमाता ही भिक्षुणीसंघांत अग्रस्थानीं होती.

तिच जननहि पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळीं हंसवती नगरींत एका कुलगृहांत झालें असून, शास्त्याच्या धर्मप्रवचनांनीं च तिच्या मनांत विलक्षण श्रद्धा उत्पन्न झाली होती. ती त्याच्या धर्मकथेस रोज जात असतांना, एक दिवस विहारांत गेल्यावर धर्मकथेनंतर शास्त्यानें संघांतील निरनिराळ्या घटकांस त्याच्या योग्यतेनुरूप स्थानें देण्याचें काम सुरू केलें होतें, हें तिनें पाहिलें. त्यावेळीं श्रद्धावालोपेता भिक्षुणीपैकीं एका भिक्षुणीस अग्रस्थान देतांना पाहून, आपणासहि तें उच्चस्थान एक दिवस प्राप्त व्हावें, अशी उत्कटेच्छा तिनें बुद्धासमोर प्रथित केली !

(२)

गौतमबुद्धकालीन-चरित्र

या जन्मानंतर पुढें हजार कल्पेपर्यंत देवमनुष्यलोकीं जन्म घेत घेत, भगवान् गौतम बुद्धाच्या काळीं राजगृह नगरांत एका श्रेष्ठ कुळांत तिनें जन्म घेतला. त्या ठिकाणीं विवाहदशा प्राप्त झाल्यावर ती एका समानकुलशील अशा गृहांत गृहिणीपदावर आरूढ झाली ! तेथे तिला शृगाल नांवाचा पुत्र झाला.

शृगालास भगवान् बुद्धानें गृहस्थांच्या कर्तव्यासंबंधानें एक अत्यंत हृदयस्पर्शी व सुंदर उपदेश कला आहे शृगालाच्या बापानें मरते-समयी त्यास सहा दिशांची पूजा करण्यास सांगितलें होतें.^१ आपल्या पित्याच्या आज्ञेनुसार तो तरुण कुलपुत्र दररोज सकाळींच शहरच्या बाहेर पडून स्नानकरून पूर्वा, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर, खालची व वरची अशा

१: दीघनिकाय-सिगालोवादसुत्त. या सुत्ताचें सुंदर मराठी भाषांतर प्रो० कोसंबी-कृप बुद्धलीलासारसंग्रह या ग्रंथांत दिलेलें आहे. पृष्ठे २०१-२०६

सहा दिशांना ओल्यावळानिशीं व ओल्याकेसानेंच नमस्कार करीत असे. एक दिवस बुध्दगुरूंना तो अशा स्थितींत भेटल्यावर त्यांनीं त्यास दिशा याचा खरा अर्थ समजावून दिला, व त्यांना वदन करणें म्हणजे त्या विशेष्ट दिशेनें जे निरनिराळे नातेवाईक व्यक्त केले जातात, त्याचा परामर्ष घेणें, त्यांची अनास्था न करणें, त्यांच्या पोषणासाठीं रक्षणासाठीं व हितासाठीं अहर्निश झटणें, असा अर्थ करून, त्याप्रमाणें गृहस्थाश्रमांतील कर्तव्यें करणें म्हणजेच दिशांची पूजा करणें, असा बहु-मोल उपदेश त्यास केला. त्याचा परिणाम त्या कुलपुत्राच्या मनावर इतका झाला कीं, तो भगवंताचा उपासक बनला व विख्यात झाला. त्याच्यामुळे त्याची आईहि शृगालकमाता म्हणून लोकांत प्रसिध्द झाली.

आपल्या मुलाकडूनच तिला भगवान्बुध्दाची व त्यांच्या संघाची माहिती होणें शक्य आहे. आपल्या मुलांच्या प्रत्यक्ष उदाहरणावरून तिच्या मनांत ह्या सर्वांविषयीं पराकाष्ठेचीं श्रद्धा उत्पन्न झाली असावी, व म्हणूनच तिनें संघांत प्रवेश केला असावा !

संघांत प्रवेश केल्यावर तिच्या चरित्रावर फारसा प्रकाश चरित्रकारानें पाडलेला नाहीं व अन्यत्रहि तो बहुतेक आढळून येत नाहीं. संघांत तिनें प्रव्रज्येनंतर श्रद्धेन्द्रियाचा मात्र लाभ करून घेतला; व त्यांत पराकाष्ठेची पारंगतता मिळविली.

एक दिवस ती विहारांत गेली होती. त्या वेळीं शाम्ना दशबल धर्मकथेचा लाभ आपल्या श्रातृवृंदास करून देत होता. अगोदरच श्रद्धायुक्त अन्तःकरणानें युक्त अशी सिगालकमाता त्या दिवशीं धर्मकथारसानें इतकी तन्मय झाली कीं, भगवंताच्या शरीरसंपत्तिवर व त्याच्या

१: श्रद्धेन्द्रिय—पालीवाङ्मयांत श्रद्धा या गुणास एकेटिकाणीं धन असें नांव दिलें आहे; तर दुसरे टिकाणीं ' इन्द्रिय ' असेंहि नांव दिलेलें आहे. उदाहरणार्थ—अंगुत्तरनिकायाच्या सत्तनिपात्तांत (सातव्या भागांत) श्रद्धा, शील, लज्जा, अबत्रप्य, श्रुत, त्याग, आणि प्रज्ञा अशीं सात धनें सांगितलेली आहेत. पण इतरत्र श्रद्धा, वीर्य, स्मृति, समाधि आणि प्रज्ञा अशीं पांच इन्द्रियें (नैतिक गुण) म्हणून आलेली आहेत. श्रद्धा याचा अर्थ स्वागतावर पूर्ण विश्वास. याच अर्थानें अवेक्च पसाद हाहि शब्दप्रयोग करतात.

तेजोयुक्त व महापुरुषलक्षणान्वित' अशा रूपावर तिने ध्यानच लावले! भगवंतांनीं तें पाहून तिच्यांत श्रद्धा पूर्णत्वास गेली आहे, हें जाणलें. तिने-
हि त्या ध्यानबलावरच विषयना वाढवून अर्हत्पदाची प्राप्ति करून घेतली.

पुढें एके दिवशीं जेतवनात शास्ता संघासह बसला असतां, तो भिक्षुर्णांना त्याच्या योग्यतेनुरूप स्थानें देत होता व त्या वेळीं सिंगालक-
मातेस त्यानें निःसीमश्रद्धान्वित भिक्षुर्णांत अग्रस्थान दिलें. अशा
रीतीनें तिची दीर्घकालीनची इच्छा तिच्याचं परिश्रमामुळे या जन्मांत
त्या दिवशीं सफल झाली !

१: महापुरुषलक्षणान्वित-पालीवाड्मयांत महापुरुषाच्या अंगावर ३२ लक्षणे
असतात, म्हणून सांगितलेलें आहे. ज्याच्या शरीरावर ही ३२ लक्षणे असतात तो दोहों-
पैकी एका गतीप्रत जाणार म्हणून समजावें. तो जर घरांत राहिला तर चक्रवर्ति राजा
होतो. धार्मिक, धर्मराज, चारी दिशा जिंकणारा, जनपदाला स्थावरत्व देणारा आणि
सत्तरत्नांनी युक्त असा तो होतो. पण जर अनगार्थी वस्थेंत तो प्रविष्ट झाला, तर तो सम्यक्
सम्बुद्ध होतो. व अज्ञानरूपपडदा नाहीसा करून टाकतो. उदाहरणार्थ, वाचकासाठीं कांहीं
लक्षणांचा निर्देश करतो-सुप्रतिष्ठितपादता, आयतपार्ष्णिता, दीर्घाङ्गुलिता, सुवर्णवर्णता,
लोमकूपेषु एकेकलोमता, सिंहपूर्वार्धकायता, सिंहहनुता, समदन्तता, प्रभृतीजिह्वता,
अग्निनीलमेत्रता, वगैरे. (दीघनिकाथ-महापदानसुत्त-P. T. S.-पृष्ठे. १७-१९)

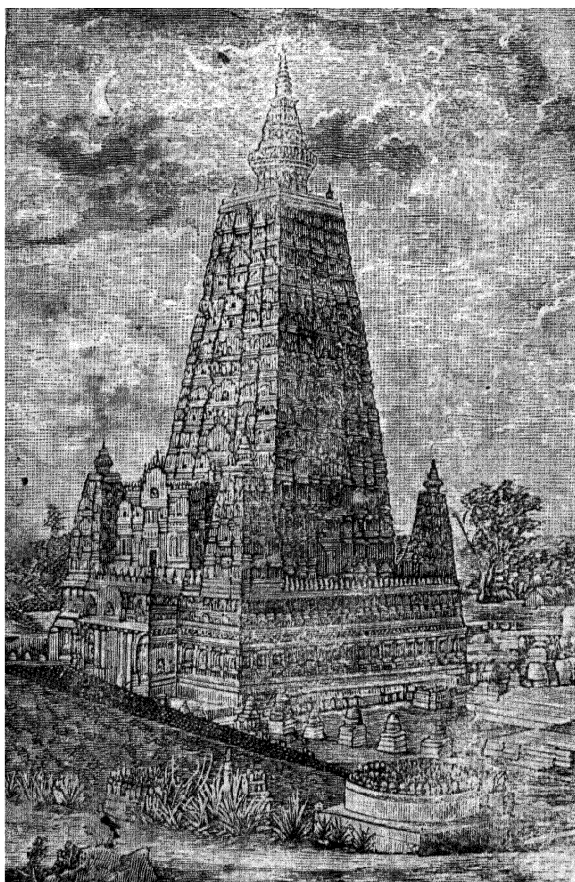

शुद्धिपत्र.

पान	आंळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३	२५	त्यांचें	त्यांचे
१५	१९	Oldengber	Oldenberg
१६	२	पदमोत्तर	पदमोत्तर
२३	१	तजवीज	तजवीज
२३	१०	भात	मात्र
१३	२०	अवतरणाचेन्ह बरोबर करणें.	
२६	१२	तिनं	तिनें
२६	२५	चतुर्विधज्ञान	चतुर्विधज्ञान
२८	१४	भिक्षुसंघासह	भिक्षुसंघासह
३३	२	रूपयौवनसंपन्ना	रूपयौवनसंपन्ना
३३	१५	सर्वत्र	सर्व एकत्र
३४	४	षालावी	षालावी
३४	२२	संस्वेदज	संस्वेदज
३६	१६	ढघळत्याबरोबर	उघळत्याबरोबर.
३७	५	तीबरोबर	त्याबरोबर
४३	१	ह	हें
४३	१७	हृदयाशी	हृदयाशी
४७	६	दर्शनासा	दर्शनास
४७	४	विनयसंपन्न	विनयसंपन्ना
४७	१६	बुद्धान्तरा	बुद्धान्तरा
४८	१	जीवाचा	जिवाचा
४८	१९	म्हणून	म्हणून
५२	१६	तो	तो तरुण
५१	१६	निर्भत्सना	निर्भत्सना
५६	१०	अध्यन	अध्ययन
६३	२८	प्रवज्या	प्रवज्या
६४	१	मागार्त	मागार्त

६९	१	गुरुधर्म	गुरुधर्म
७०	१९	हा:हा:कार	हाह:कार
७०	२९	कर्मबधांनी	कर्मबंधांनी
७१	१२	माग	मारी
७५	१५	पडणार	पाडणार
७७	२	सीणा	सोणा
७७	११	सरदुण	सदुण
७९	२४	माझ्या	माझ्या
७९	२४	ती माझी	ती माझी
८०	७	ढुकूनही	ढुकूनहि
८०	२१	बरे	बरे
८१	६	पश्चात्तापाने	पश्चात्तापाने
८१	२४	स्नायु	स्नायु
८२	१६	भयस्कर	भयस्कर
८३	२३	हिली हवाती	हिली होता
८३	२४	आल्यावर	आल्यावर
८४	११	श्रावण	श्रावण
८४	१६	झाला	झाला
८५	१४	प्रज्ञात्रयीच्या	प्रज्ञा या त्रयीच्या
८९	१९	योगावचाराची	योगावचाराची
९७	२२	शास्त्रा विषयी	शास्त्राविषयी
९९	११	गाष्टेविरुद्ध	गाष्टीविरुद्ध
९९	१६	धर्मप्रवचनास	धर्मप्रवचनास
९९	२०-२१	चकचकति	चकचकात
९९	२२	घरफोडाकडे	घरफोडीकडे
९९	६	आपल्या गुहाची गोष्ट	आपली गुहा गोष्ट
१०१	२४	हकाकत	हकाकत
१०३	१५	एक नाम कि	एकनाम कि
१०६	३३	परमार्थ	परामर्थ
१०९	११	अनुरूपशील	अनुरूपशील
"	"	अनुरूपगुण	अनुरूपगुण
११६	२१	प्रवजा	प्रवज्या
११९	१०	पुराणदुतायका	पुराणदुतियकी
१२२	२६-२७	मनोरथपुरणी	मनोरथपुरणी
१२३	— ९	काय आश्चर्य	काय आश्चर्य ?
१२३	१६	पश्चात्ताप	पश्चात्ताप
१२३	१५	अशा	अशा

बुद्धमंदिर—बुद्धगया.